Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e

TÜRK DÜNYASINDA DİL ve KÜLTÜR BİRLİĞİ

Prof. Dr. Mehmet SARAY

Toluhan

TÜRKÇÜ BETİK

اسماعيل بك غصپرينسكى

Измайлъ бекъ Гаспринскій.

Собственность изд. «Гаспр.»

Hörmetli Dostum
Sabir Rüstem Hanlı Beye
Saygılarımla, 12-4-1994

Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e

M. Saray

TÜRK DÜNYASINDA DİL VE KÜLTÜR BİRLİĞİ

Prof. Dr. Mehmet SARAY

İSTANBUL 1993

BASKI : Nesil Matbaacılık Yayıncılık San. ve Tic. A.Ş.
TEL : 551 32 25 (3 Hat) İSTANBUL-1993

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

I- TÜRK DÜNYASINDA EĞİTİM REFORMU VE GASPIRALI İSMAİL BEY (1851-1914)
- a- İsmail Bey'in hayatı
- b- Doğu ve Kuzey Türk İllerinin geri kalış sebepleri
- c- Rusya'nın Kuzey ve Doğu Türk İllerini işgali
- d- Türkistan'daki Rus İdaresi ve yolsuzlukları
- e- Rus İdaresinin yetersizliğine karşı Gaspıralı'nın mücadelesi
- f- Gaspıralı İsmail Bey'in fikirlerini yaymak için neşriyat hayatına başlaması ve Tercüman Gazetesi
- g- Rusya'nın Müslüman Türkleri eğitim yolu ile Ruslaştırma gayretleri ve İl'minskiy Metodu
- h- Usul-i Cedid öncesinde Türk Dünyasındaki Medreselerin durumu
- i- Gaspıralı'nın Mektep ve Medreselere yeni öğretim şeklini getirişi: Usul-i Cedid.

II- GASPIRALI'NIN TÜRK DÜNYASINDA VERDİĞİ DİL VE KÜLTÜR BİRLİĞİ MÜCADELESİ

III- ATATÜRK'ÜN TÜRK DÜNYASINDA DİL VE KÜLTÜR BİRLİĞİ SİYASETİ

IV. BOLŞEVİKLERİN İL'MİNSKİY METODU İLE TÜRKLER ARASINDAKİ DİL VE KÜLTÜR BİRLİĞİNİ YOK ETME FAALİYETLERİ

V- TÜRK DÜNYASINDA ALFABE DEĞİŞİKLİKLERİ
- a- Sovyet idaresindeki Türklerin Lâtin alfabesine geçişleri
- b- Türkiye'nin Lâtin alfabesine geçişi (1 Kasım 1928)
- c- Sovyetlerin, kendi idarelerindeki Türkleri Kril alfabesini kullanmaya zorlamaları
- d- Sovyetlerin Türk tarihini tahrife çalışmaları
- e- Türkiye'deki gelişmelerin tesiri
- f- Tenkitler başlıyor
- g- Sovyet Türkolojisinin kuruluşu
- h- Türk Cumhuriyetlerinde milliyetçilik duygularının uyanması
- ı- Yeni Sovyet baskısı ve neticeleri
- i- Baskıların hafiflemesi
- j- Son gelişmeler ve yorum

VI. GASPIRALI İSMAİL BEY'İN TÜRK DÜNYASINDA YAPMAK İSTEDİĞİ DİĞER YENİLİKLER
- a- Gaspıralı'nın Dünya İslâm Birliğini Kurma Mücadeleleri
- b- Gaspıralı İsmail Bey ve Osmanlı Türkiyesi

VII. GASPIRALI'NIN SON GÜNLERİ VE ÖLÜMÜ

VIII. GASPIRALI'NIN YAZILARINDAN SEÇMELER

IX. GASPIRALI HAKKINDA YAZILANLAR

BİBLİYOGRAFYA

İNDEKS

ÖNSÖZ

Gaspıralı İsmail Bey, Türklerin ve İslâm âleminin geri kalış sebeplerinin başında cehaletin geldiğine inanan büyük fikir adamlarımızdan biri idi. Rus işgaline uğrayan Türk ülkelerinde yaptığı eğitim reformu (Usul-i Cedid) ile Türklerin İslâmdan ayrılmadan Avrupaî manâda modern bir eğitim görerek başarılı olabileceklerini ispat etmişti. O'nun bu mücadelesini "Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851–1914)" adlı bir araştırmada anlatmaya çalışmıştık. Fakat Gaspıralı İsmail Bey'in çalışmaları ve başarıları yalnız eğitim sahasıyla sınırlı kalmıyordu. O, iyi eğitim görerek muasır medeniyet seviyesine hızla ilerleyen Türklerin dil ve kültür alanında birleşmeleri zaruretine de inanıyordu. Aksi takdirde, dil ve kültür alanında birleşemeyen Türk topluluklarının bir millet hâline gelemeyeceğini ve arzu edilen başarıyı elde edemeyeceğini söylüyordu. Türklerin mutlaka "Dil'de, Fikir'de ve İş'de Birlik" prensibiyle hareket etmesini isteyen Gaspıralı İsmail Bey, ancak o zaman siyasî ve ekonomik alanlarda istedikleri konuma gelebileceklerine inanıyordu. Türkiye Türkçesi'nin örnek alınarak mutlaka dil birliğinin sağlanması gerektiğini belirten Gaspıralı, bunu yaparken diğer Türk lehçelerinin de unutulmamasını söylemiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Mustafa Kemal Atatürk, kurdurduğu Dil ve Tarih kurumlarıyla Türkiye haricinde yaşayan kardeşlerimizle müşterek tarihimizin ve dilimizin işlenip ortaya konmasını istemişti. Siyasete girmeden Türkler arasında dil ve kültür birliği kurulmasını isteyen Atatürk'ün bu sahadaki görüşleri etraflı bir şekilde burada izah edilmiştir.

Bugün, istiklâlini kazanan yeni Türk cumhuriyetleri ile kültürel muhtariyeti olan Türk toplulukları arasında dil ve kültür birliği çalışmalarına ışık tutacağına inandığımız bu çalışma, aynı zamanda, genç ilim adamlarının bu sahada çalışmalarını teşvik etmek maksadıyla yapılmıştır.

Prof. Dr. Mehmet SARAY
İstanbul, 1992

I- TÜRK DÜNYASINDA EĞİTİM VE ÖĞRETİM REFORMU VE GASPIRALI İSMAİL BEY (1851-1914)

a- İSMAİL BEY'İN HAYATI:

Türklerin, son birkaç asırdır içine düştükleri atâletten ve uykudan uyanmaları için geçen asrın son çeyreğinden itibaren büyük bir mücâdeleyi başlatmış olan Gaspıralı İsmail Bey, 1851 yılında Kırım'ın Bahçesaray şehri yakınlarındaki Avcıköy'de dünyaya gelmişti. Babası Mustafa Ağa, Gaspıra köyünden olduğu için İsmail Bey'e de Gaspıralı (Rusça Gaspirinski) lâkabı verilmişti. Mustafa Ağa 1854 Sivastopol (Akyar) muharebesi esnasında âilesi ile beraber Bahçesaray'a yerleşmek mecburiyetinde kalınca küçük İsmail de Bahçesaraylı olmuş ve hayatının ilk on senesini Kırım'ın bu şirin merkezinde geçirmiştir[1].

Kırım Türklerinin mühim kültür merkezlerinden biri olan Bahçesaray'ın, İsmail Bey'in ruhunda derin izler bıraktığı kabul edilir. Zira, çocukluğunun en güzel günleri Türk destan kahramanlarının menkîbelerini dinleyerek ve arzu ettiği hususları yaparak burada geçirmişti[2]. Ayrıca, kendisinin de bilâhare minnetle yâdettiği gibi, dürüst ve vatanperver bir insan olan ilk mektep hocası Hacı İsmail Efendi'den aldığı feyz onun öğrenmek aşkiyle çarpan kalbinde ve dimağında unutamadığı güzel hâdiselerden biri olmuştur.

Kırım'ın diğer bir şehri olan Akmescit'de orta okulu bitiren Gaspıralı İsmail, Vronej şehrinde askerî bir okula kaydedilmiş ise de, bir müddet sonra oradan alınarak, Moskova askerî idâdisi (lisesi)'ne yerleştirilmişti. Ne var ki, kendi cemiyetinden ve millî kültüründen uzak ve hatta hasım bir muhitte bulunmak onu oldukça mutsuz etmiştir. Fakat, öğrenerek kendi milletine faydalı olma ülküsü onu sabırlı olmaya ve üzüntülerini içine atmaya sevketmiştir.

O devirlerde Rusya, bilhassa Moskova, Pan-Slavizmin ve müfrit Rus milliyetçiliğinin en büyük merkezi hâline gelmişti. Hasseten Türk-İslâm düşmanlığına dayandırılan bu slavcılık hareketi, ister sivil ister askerî olsun bütün okullara hâkim olmuştu. Gaspıralı İsmail, Türkler hakkında haksız

1. C.S. Kırımer, **Gaspıralı İsmail Bey,** İstanbul, 1934, s. 13.
2. Kırımer, ayn. esr., s. 13 vd.
3. Mustafa Mizra bilâhare de Gaspıralı'nın en yakın mücadele arkadaşı olmuş ve Tercüman gazetesi ile diğer neşriyatın devamlı olarak basımında büyük emeği geçmiştir.

düşmanlıklarla dolu olan okulundaki Pan-Slavist propagandayı ve dersleri dinlemek mecburiyetinde kalmış, bu ise onu, Türk milletine daha çok bağlanmaya ve haklarını müdafaa etmeye sevk etmiştir. O günlerde okulunda tanıyıp dost olduğu Mustafa Mirza (Davidoviç) adındaki Türk arkadaşı ile bu Rus şovenliğine karşı içlerinde ayrıca büyük bir nefret duymaya başlamışlardı[3]. Bu nefret, bilhassa okulunda ders veren Pan-Slavistlerin öncülerinden Profesör Katkov'un Türklüğü hakir gören tavırları yüzünden daha da büyümüştür[4].

Gaspıralı İsmail ile Mustafa Mirza, bir taraftan bu can sıkıcı ortama katlanmağa çalışıyor, diğer taraftan da dünya ve bilhassa Türkiye olaylarını Rus gazetelerinden tâkip ediyorlardı. Nihayet, askerî lisenin son sınıfına geçtikleri 1867 yazında, Osmanlı ordusuna gönüllü yazılıp Girit'de âsilere karşı çarpışmak maksadiyle Moskova'dan ayrılan iki arkadaş maceralı bir yolculuktan sonra Odesa'ya kadar gelmişler ise de, sahil muhafızlığını yapan jandarmalar tarafından daha ileri gitmelerine izin verilmemiştir[5].

Bu olaydan sonra artık Moskova'daki okuluna dönmeyen Gaspıralı İsmail, 1868'de henüz 17 yaşında iken Kırım'daki en yüksek Türk okulu olan Zincirli Medresesi'nde Rusça öğretmenliğine başlamıştır[6]. Bir sene sonra, Yalta'da Dereköy mektebine öğretmen tâyin edilen Gaspıralı, iki sene de orada çalışmış ve sonra yeniden Zincirli'deki eski vazifesine dönmüştür. Bütün bu zaman zarfında kendini tamamiyle okumaya veren İsmail Bey, bilhassa Rusya'daki garblılaşma hareketleri ile iktisadî ve içtimaî gelişmeleri büyük bir merakla tâkip etmiştir. Sonunda o, Türk cemiyetinde de hızlı bir yenileşme devrine girilmesi ve bunun için de eğitim ve öğretim şeklinin değiştirilmesi icabettiğine inanmaya başlamıştır. Nitekim onun, bu hususdaki düşünceleri şu cümlesinden açıkça anlaşılmaktadır: "Bizde ilk tedris ve terbiyenin olmadığını mektepte ve dinî mekteplerimizin korkunç geriliklerini bilâhare, Zincirli'de tamamiyle öğrendim ve buna binaen daha bu devirlerde herşeyden evvel bu esasların ıslahı lüzumuna imân ettim"[7].

Gaspıralı, 1871'de yeniden Türkiye'ye gitmeyi ve bu defa Türk zâbiti olmayı düşünmüş ise de, yarıda kalan tahsili yüzünden bu arzusunu gerçekleştiremeyeceğini kabûl ederek, hem tahsilini tamamlamak ve hem de Batı'yı daha yakından tedkik etmek ümidiyle 1872'de Paris'e müteveccihen Bahçesaray'dan ayrılmıştır. 1874 sonlarına kadar Paris'de kalan İsmail Bey, vaktini yalnız Fransızca öğrenmekle geçirmemiş, aynı zamanda Batı medeni-

4. Pan-Slavizm hakkında daha geniş bilgi için bk., H. Kohn, **Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği**, Türk. terc. A.O. Güner, İstanbul, 1983; M. Saray, "Balkanlarda Rus Yayılması, Plevne ve Gazi Osman Paşa", Prof. Dr. İ. Kafesoğlu için hazırlanan **Tarih Enstitüsü Dergisi**'nin XIII. sayısı (1987), s. 551-576.
5. Kırımer, ayn. esr., s. 14-15.
6. Kırımer, ayn. esr., s. 18.
7. Kırımer, ayn. esr., s. 19.

yetinin kuvvetli ve zayıf taraflarını incelemek fırsatını da bulmuştur. Bu tedkiklerin sonucunu daha sonra İstanbul'da neşrettiği *"Avrupa Medeniyetine bir Nazar-ı Muvâzene"* adlı risalesinde tartışarak Avrupa medeniyetinden ne gibi ders alınabileceğini göstermeğe çalışmıştır.

Artık Rusçadan başka Fransızcayı da öğrenmiş olan İsmail Bey, Türk ordusunda zâbit olabileceğini ümit ederek 1874 sonlarında İstanbul'a gelmiştir. Fakat kendisinin müracaatını şüpheyle karşılayan ve Rus taraftarı olarak bilinen Sadrazam Mahmud Nedim Paşa, meseleyi ateşli bir pan-slavist olan Rus sefiri İgnatiyev'e bildirerek, büyük bir ihtimalle onun ricası üzerine, sürüncemede bırakmıştır. Kalbi Türklük sevgisiyle çarpan Gaspıralı, Osmanlı devletinin idâresini ellerinde tutanların Rus sefiri tesiri altında olmalarına çok üzülmüş ve subay olma fikrinden vazgeçmek mecburiyetinde kalmıştır. Fakat, Türklüğün selâmeti için mücâdeleyi devam ettiren bu Kırımlı genç idealist, İstanbul'da mütercimlik yapan amcası Halil Efendi'nin yanında bir sene kadar kalarak Osmanlı devletinin idâresini, milletin iktisadî ve içtimaî meselelerini yakından inceleme fırsatını bulmuştur. Yaptığı araştırmalarda devleti idâre edenlerin Türk'ü pek düşünmediğini, yabancıların Türkiye'nin zenginliklerini sömürmekle meşgul olduğunu ve milletin bilhassa maarif sahâsında Avrupa'ya kıyasla çok geri kaldığını müşahede etmiştir[8].

1875 sonbaharında Kırım'a dönen İsmail Bey, 1878 senesine kadar hiç bir işte vazife almayarak edindiği bilgi ve tecrübelerin ışığında Türk millî hayatını tedkik etti. Bu araştırmalarının onun mücâdele hayatına ne kadar ve hangi istikametlerde tesir ettiğini gençlik yıllarını "Dânyal Bey" adı altında anlatan ve 1906'da Kırım'da neşredilen Tercüman gazetesinde yayımladığı "Gündoğdu" hikâyesinde görmek mümkündür:

"Milletin hâline âşina olmadan millete hizmetin mümkün olamıyacağını anlayan Dânyal Bey bu hususta ilmini ve mârifetini artırmağa karar verip, milletin arasına atıldı. Köy düğünlerinde, derviş ve ulema meclislerinde, beyler ve ağalar ziyafetlerinde, medrese hücrelerinde ve sair her türlü içtimada bulunup az söyleyip çok dinleyip birkaç sene amelî dersler aldı. Her zümrenin yahşî cihetlerini ve uygunsuz hallerini görüp öğrenmiş, millî zaafın neden ibaret ve milletin neye muhtaç olduğunu anlamıştı... Ne işlemeli, işi nereden tutmalı, sönmüş kalbleri ne ile yandırmalı, basireti örtmüş perdeleri ne ile kaldırmalı, gaflet sahrasında serilip kalmış koca bir milleti ne ile ayağa turguzmalı (kaldırmalı) gibi suallerle hayli zaman uğraşmıştı"[9].

Bu makaleden de anlaşılacağı üzere, İsmail Bey'in, ilgisizlikten cehalet uykusuna dalmış Türklüğü uyandırmak ve ayağa kaldırmak gibi yüksek ve sağlam emelleri olduğunu ve bu maksatla milletin her zümresini tedkike çalıştığını görüyoruz.

---

8. M. Saray, "Türk Dünyasını Uyandıran Adam: Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)", **Emel: İki Aylık Fikir-Kültür Dergisi**, Özel Sayı: 135 (Mart-Nisan 1983), s. 117.
9. Kırımer, ayn. esr., s. 21-22.

Gaspıralı İsmail Bey'in Türk dünyasında uyandırmak istediği kitleler elbette Osmanlı Türkiyesi'nde yaşayan Türkler değildi. Zira, bütün aksaklıklarına rağmen Türkiye Türkleri, sâhip oldukları hür ve müstakil hayatları sayesinde, problemlerine nasıl olsa bir çözüm yolu bulabilecek durumda idiler. Fakat, Rus idâresine düşmüş olan milyonlarca Türk bu imkândan mahrum bulunuyordu. Üstelik Rusya, milletlerarası hukuku hiçe sayarak Kazan, Astrahan, Kırım, Kafkasya ve Türkistan gibi Müslüman Türk ülkelerini işgal etmiş ve oralara, sözüm ona hıristiyan dünyasının kültür ve medeniyetini götüreceğini iddia etmişti. Bu vesileyle, burada, önce Türk illerinin geri kalış sebeplerini, sonra da vuku bulan Rus işgalini kısaca hatırlamakta fayda vardır.

b- DOĞU VE KUZEY TÜRK İLLERİNİN GERİ KALIŞ SEBEPLERİ:

Kuzey Türk İlleri (Kazan, Kırım, Başkırt) ile Doğu Türk İlleri (Âzerbaycan ve Türkistan)'nin yeterli mukavemet gösteremeden Rus işgaline uğramasında en büyük sebep, muhakkak ki, bu ülkelerde yaşayan Türklerin bilgi ve teknik yönden geri kalmış olmaları idi. Bu da, onların, iktisadî ve kültürel alanlarda yetersiz olduklarını göstermektedir. Acaba, Doğu ve Kuzey Türk dünyasının iktisadî ve kültürel sâhalarda geri kalışının esas sebepleri neler idi? Bu ana sorunun cevabını şu iki şıkda izah etmek mümkündür: a) Türkler başta olmak üzere, müslüman milletlerin yüce İslâm dininin bâzı ana emirlerini anlamada ve tatbik etmede gösterdikleri istikrarsızlık, belki de, İslâm dünyasının hakiki geri kalış sebeplerini teşkil etmektedir. Bunun başında, okuma ve öğrenme ile bunun devamlılığı meselesi gelmektedir. b) Doğu Türklerinin iktisadî ve ticarî sâhalarda gösterdiği istikrarsızlık. Bu hususları kısaca şöyle izah edebiliriz:

Müslümanlara ilk emri oku ve öğren (ikra) ve bunda devamlılık göster diyen yüce İslâm dininin bu emirleri maalesef mü'minler tarafından istikrarlı bir şekilde yerine getirilmemiş ve yaygınlaştırılmamıştır. İslâmın ilk emrini anlamada ve tatbikte gösterilen bu ilgisizlik bir türlü giderilemediği için elde edilen başarılarda da bir devamlılık sağlanamamıştır. Ayrıca Peygamber Efendimizin ve diğer İslâm büyüklerinin, öğrenmenin, ilim yapmanın ve bunu devam ettirmenin faydaları hakkında müslümanlara yaptıkları tavsiyelerin aksatılmadan yerine getirilmemesi, bu başarısızlığın diğer bir sebebini teşkil etmiştir. Araştırmada ve öğrenmede bir devamlılığın olmaması neticesinde, İslâm âleminde elde edilen başarılarda süreklilik sağlanamamış ve kazanılan muvaffakiyetler mevzî veya ferdi olmaktan ileri gidememiştir. İslâm âleminde görülen bu istikrarsızlığın bilhassa Türkistan müslümanları arasında daha yaygın halde olduğunu görüyoruz. Bunun en güzel örneklerini de Karahanlılar, Selçuklular ve Timurlular devrinde müşâhede ediyoruz. Devamlı öğrenme ve ilim yapma imkânlarının zaman zaman ortaya çıktığı bu devirlerde, Türkler, kültür ve ilim sâhalarında hakikaten büyük başarılar elde

etmişlerdir. Karahanlılar devrinde Kutadgu Bilig ve Divan-ı Lugât-it Türk'ün yazılışı, Timurlular zamanında Ali Şir Nevai'nin ve Uluğ Bey'in yetişmeleri böyle iyi imkânların olduğu devirlere güzel örneklerdir. Fakat, ilim ve kültür sâhalarında elde edilen bu başarılar, ilim ve öğrenmede devamlılık olmadığı için, mevzi başarılar olarak kalmışlardır. Türkistan Türkleri arasında görülen bu istikrarsızlık, XVI. asırdan itibaren başgösteren siyasi olaylar ve iktisadî gerileme ile tamamiyle karanlık bir şekle bürünmüştür.

Türkistan Türklerinin iktisadî ve ticarî sahalarda geri kalış sebepleri neler idi? Türklerin bu sâhalarda geri kalış sebeplerini kısaca şöyle özetleyebiliriz: Türkistan'ın batısında, XVI. asrın başlangıcında Âzerî Türklerinden Şah İsmail'in siyasî emelleri için Şiiliği bir vasıta olarak kullanıp İran'da hâkimiyeti ele geçirmesi Türkistan Türklerinin kaderinde menfî yönde büyük değişikliğe sebep olmuştur. Zira, Şah İsmail'in hem Türkistan, hem de Osmanlı dünyasındaki müslümanlara karşı hasmane bir siyaset tâkip etmesi ve bu siyasetin halefleri tarafından da devam ettirilmesi, İran'ın geçit vermez bir köprü gibi durması, Doğu ve Batı Türk dünyalarının birbirlerinden kopmalarına sebep olmuştur. Bu ise, Türkistan Türklerinin Osmanlı Türkleri ile olan kültürel ve ticarî ilişkilerin kesilmesine yol açmıştır. Neticede, Türkistan Türkleri, Osmanlı Türklerinden gelen her türlü faydalı temastan mahrum kalmışlardır.

Ayrıca, Batı'da İran'ın gösterdiği düşmanlık kuzeyden Rusların, doğudan ise Çinlilerin hasmane hareketleri ile tamamlanınca Türkistan Türkleri dost olmayan kuvvetler tarafından kuşatılmış ve medenî âlem ile bir nevi alâkaları kalmayan bir topluluk hâline gelmişlerdir. Böyle bir toplumdan da elbette ileri hamleler beklenemezdi. Bu olmadığı gibi, modern silâhlarla gelen Rus müstevlisine karşı da kendilerini müdafaa etme imkânları olmamıştır.

c- RUSYA'NIN KUZEY VE DOĞU TÜRK İLLERİNİ İŞGALİ:

Rusya, Asya'yı ve bilhassa Orta Asya'yı istilâ için XVI. asırdan XIX. asrın sonlarına kadar devamlı seferler düzenlemiştir. Burada, Rusya'yı Türkistan'a doğru çeken sebepleri kısaca şöyle izah etmek mümkündür:

1— Ruslar, Altın Orda Hanlığı ile olan mücâdelelerinde, önceleri, kendi sınırlarında ve daima müdafaada kalan taraf durumunda idiler. Fakat Altın Orda'nın yıkılmasından sonra kurulan hanlıklar (Kırım, Astrahan, Kazan ve Sibir vb.)'ın zaafları yüzünden, sınır boylarındaki mücadelelerde müdafaadan çıkarak saldırgan taraf durumuna gelen Ruslar, neticede, hanlıkların aleyhinde genişlemeye ve oralardaki nüfusu zorla kendi idârelerine almaya başladılar.

2— Devamlı harpler, bilhassa Batı'da İsveç ve Lehistan ile olan harpler, Rus hazinesine büyük malî külfetler getiriyordu. Ruslar boşalan ha-

zinelerini yeni işgal ettikleri yerlerin ahalisinden aldıkları vergilerle doldurma yolunu tutmuşlardır. Bu kolay gelir, onları daha da saldırgan hale getirmiştir.

3— Deli Petro (Büyük Petro) zamanında Ural dağlarında bir maden endüstrisi kurulmuştu. Bu endüstrinin gelişmesi ve iyi bir malî kaynak olabilmesi için, Ruslar, güney-doğuya doğru yayılmak gerektiğine inanıyorlardı.

4— Portekizli, Hollandalı ve İngilizlerin yaptıkları gibi Ruslar da İran, Türkistan ve Çin'in ham maddelerini, Hind'in baharatını satan tüccarlardan biri olmak hayâli içinde idiler. Bu hayallerini gerçekleştirmek için de Güney Asya'ya doğru yayılmaları gerekiyordu.

Son olarak, bir kısım Rusların hudut bölgelerine göçmeleri, Rus yayılma politikasına hizmet ediyordu. Bu göçmenler, askerî hizmetlerin ve serflik sisteminin ağır şartlarından kaçan başıbozuk Rus köylüleri idi. Rus makamları, fırsat buldukça sınır bölgelerinde komşu milletlerin arâzi ve mallarına tecâvüz eden bu kaçakları toplayıp geri götürecekleri yerde, korumak ve desteklemek yolunu seçmişlerdi. Bu durum ise, komşu devletlerle savaş bahanelerini kolayca yaratmış ve Rus ordularının adım adım Asya'da ilerlemelerini sağlamıştır[10].

1480'de son Altın Orda hâkimiyetinin yıkılmasiyle birlikte Rusya'nın Asya'ya doğru yayılması da başlamıştır. Ruslar, ilk başarılarını, 1552'de Kazan Türklerinin uzun süren mukavemetini kırmak ve şehri işgal etmekle gösterdiler[11]. Kendilerine Asya'nın kapılarını açan bu başarıdan sonra, Hazar Denizi'ne kadar bütün İtil (Volga) havalisini kontrollerine almaya muvaffak oldular. Bu ise onların, İran, Türkistan ve Hindistan ticaret yollarına hâkim olma heveslerini artırdı.

Nitekim Ruslar, 1556'da Astrahan'ı işgal ettiler. Arkasından Volga ile Sibirya arasındaki sâhayı kontrol etmekte olan Kozak (Cossak)ları 1570-1580 arasında hâkimiyetleri altına aldılar. Böylece, Türkistan'a doğru yayılmalarında en büyük mukâvemet merkezlerini aşmış oldular. Şimdi sıra Başkırd ile Kazak illerini almaya gelmişti.

Rusların bilhassa Astrahan'a kadar inmeleri, Orta Asya Müslümanlarının İstanbul ile Hazar'ın kuzeyinden yaptıkları irtibatı kesmiş ve Mekke'ye hac ziyaretlerini imkânsız hâle getirmişti. Diğer taraftan Kozakların da desteği ile Rusların Asya'da giriştikleri yeni istilâ hareketlerinden büyük en-

---

10. Rusya'nın Türkistan istikametinde yayılması hakkında daha fazla bilgi için bk., M. Saray, **Türkistan Türkleri**, İstanbul 1984 ve aynı müel. **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler 1775-1875**, İstanbul, 1984.

11. Kazan Türklerinin başarılı müdafaaları hakkında daha geniş bilgi için bk., M. Saray, **Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması**, İstanbul, 1975, s. 24-26; A.B. Taymas, **Kazan Türkleri**, Ankara, 1966.

dişeye kapılan müslüman ahali, İstanbul'a gönderdikleri mektuplar ve elçiler ile âcil yardım istemeye başlamışlardı[12]. Orta Asya Müslümanlarının feryatları, Düvel-i İslâmiyye'nin başı olan Osmanlı devletini karşı tedbirler almaya sevk etti.

Osmanlı Devleti, XVI. asırda Rusların Kırım'a, Kafkasya'ya ve Orta Asya'ya doğru ilerleyişini durdurmak maksadiyle Don ve Volga nehirlerini bir kanal ile birleştirmeye karar verdi. Bu maksatla gerekli hazırlıkları yapmaları için Kırım Han'ı ile Kefe Vâlisine fermanlar gönderildi. Fakat bu zamanlarda Avusturya cephesinde vuku bulan hızlı gelişmeler yüzünden padişah Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566)'ın dikkatini tekrar batıya çevirmek mecburiyetinde kalışı ve bu sebepten çıktığı batı seferinde vefat edişi, Don-Volga kanalı projesinin geri kalması sonucunu verdi. Kanunî'nin yerine geçen oğlu II. Selim (1566-1574) zamanında bu mesele yeniden ele alınmış ise de, bir Osmanlı müellifinin dediği gibi, böyle önemli bir proje için yanlış adamların seçilmesi yüzünden bir netice alınamamıştır[13].

Bu durumdan istifade eden yine Ruslar olmuştur. Nitekim, kuvvetli komşuları Türklerin kanal projesinden vazgeçtiklerini gören Ruslar, tekrar Türkistan istikametinde adım adım ilerlemeye başlamışlardır. Gayet plânlı ve şuurlu hareket eden Ruslar, önce bozkırlardaki rakipleri Tatarların, Başkırtların ve Kazakların durumlarını öğrenmek maksadiyle oralara bir seri keşif seferleri yaptılar. Bu keşiflerin neticesinde, rakiplerinin en zayıf taraflarından birinin kendilerini çok iptidaî silahlarla müdafaa ettiklerini öğrendiler. İptidaî silahlara sâhip bu müslüman Türk topluluklarının Rusların elinde bulundurdukları ateşli silâhlara karşı koymaları elbette mümkün değil idi. Üstelik, XVII. asrın ortalarına doğru Moğol asıllı Kalmukların bozkırları târûmar eden istîlaları, Türk topluluklarından Başkırtları ve Kazakları oldukça zayıflatmıştı. Bu ise Kazaklar ile Başkırtlar arasında birliğin bozulmasına sebep olmuş ve Rusların daha kolay hareket etmelerini sağlamıştır. Nitekim Ruslar, kısa zamanda, Tatar ve Başkırt ülkelerini ard arda istîla ederek, Türkistan'ın son kapısı olan Kazakistan bölgesine girmişlerdir.

Rusya'nın güneye inme politikasında en önemli teşebbüslerden biri de bizzat Rus Çarı Deli Petro (1682-1725) tarafından gerçekleştirilmiştir. Petro önce, Osmanlı ordusunun 1683'de Viyana önlerinde yenilmesinden istifade ile Kırım'ın mühim bir kısmını işgal ederek güneye yayılma işinde önemli bir adım atmış, fakat 1711'de Prut'da Türklere yenilince burada işgal ettiği yerlerden geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştı. Bunun üzerine, Petro yayılma faaliyetini Asya'ya yöneltti. Orta Asya'daki durumu öğrenmek için

12. M. Saray, "Rusya'nın Asya'da Yayılması", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 10-11 (1981), s. 280.

13. Kâtib Çelebi, **Tuhfetü'l-Kibar**, İstanbul, Mayıs 1329, s. 86 vd.

1715'de Albay İvan Buchholz'u İrtiş'e, 1716'da da Prens Aleksander Bekoviç Çerkovski'yi Hîve'ye gönderdi. Fakat orduları mağlûp ve perişan bir şekilde geri dönmek mecburiyetinde kaldığından, istediği neticeyi elde edememişti[14]. Ancak, çok geçmeden, emeline kavuşmak için yeni bir fırsat doğdu. XVIII. asrın ilk çeyreğinde İran'ın içine düştüğü keşmekeşden, uğradığı Afgan istîlasından ve bu arada Osmanlı devletinin de pasif durumundan istifade eden Rus Çarı, 1722-23 yıllarında cür'etkâr bir şekilde, ordusuyla Kafkaslardan aşağı inerek Azerbaycan'ın mühim bir kısmını işgal edivermiştir. Her ne kadar Ruslar, Nâdir Şah tarafından Azerbaycan'dan kovulmuşlar ise de, Rus nüfûzu Kafkaslarda, bilhassa hıristiyan Gürcüler ile Ermeniler arasında, yayılmaya başlamış ve bunun ehemmiyetini anlayan Çarlık idâresi, bölgeye sâhip olmak için gerekli plânları yapma imkânı bulmuştur.

Bu arada, Kazakistan'da cereyan eden olaylar Kazakların hızla Rus nüfûzuna girmelerine sebep olmuştur. Kalmuk istilâsını Cungar istilâsının takip etmesi Kazakları tam mânasiyle perişan etmiş ve iki müstevlî ile birden mücâdele etmek mecburiyeti Kazakları fevkalâde yıpratmıştı. Neticede Kazaklar, 1726 ve 1730 senelerinde gönderdikleri elçiler ile Kalmuk ve Cungar istîlasına karşı Ruslardan yardım istediler[15]. Bu, Ruslar için bulunmaz bir fırsat idi. Derhal bir elçiyi Kazaklara gönderen Rus makamları yapılacak yardıma karşılık, Or ile Ural nehirlerinin en çok yaklaştığı noktada bir kale inşasını istemişler ve çaresizlik içinde bulunan Kazaklar buna evet deyince de 1735'de zikredilen yerde Orenburg kalesini yapmışlardır. Böylece, güneye yayılma faaliyetlerinin, büyük merkezlerinden biri daha kurulmuş oldu. Bir modern tarihçinin de dediği gibi, "Kazan'ın işgali Rusların Asya'ya açılmalarını nasıl sağladı ise, Orenburg kalesinin kuruluşu da Orta Asya'ya Rus yayılmasını temin edecek olan büyük bir hâdise idi"[16]. Gerçekten de Ruslar, bu askerî üs'den faydalanarak Aral gölüne doğru adım adım ilerlemeye başlamışlardır.

Asya'da Rus yayılması, Avrupa'da XVIII. asrın ikinci yarısında meydana gelen olaylar ve neticeleri ile yeni bir hız kazanmıştı. 1768'de Avusturya ile Rusya'nın Lehistan'ı kendi aralarında taksim etmek istemeleri, bir zamanlar Leh (Polonya) krallığının istiklâlini garanti etmiş olan Osmanlı devletini, bilhassa İngiltere ve Fransa'nın kışkırtmaları ile, kendi gücünü tartmadan duruma müdahaleye sevk etti. Fakat çok pahalıya malolan bu müdahale Osmanlı devletini 1774'de Küçük Kaynarca Andlaşması'nı imzalamak mecburiyetinde bıraktı. Uğradığı pekçok maddî ve mânevî kayıp yanında bilhassa Kırım'ı Rus nüfûzuna terk etmek zorunda kalışı Osmanlı devletini

14. A.S. Donnelly, "Peter the Great and Central Asia", **Canadian Slavonic Papers**, XVII/2 ve 3 (1975), s. 210-212.

15. P.I. Riçkov, **Istoriya Orenburgskaya**, Orenburg, 1896, s. 5.

16. A.S. Donnelly, **The Russian Conquest of Bashkiria 1552-1740**, London, 1968, s. 54.

sarsmıştı. Osmanlı devleti, Kırım'ı kurtarmak için 1787-1792 yılları arasında, Rusya ile tekrar mücadeleye girişmiş fakat bütün gayretlerine rağmen bu mücadelede başarılı olamamış, dolayısiyle Kırım'ı Rus nüfûzuna terk etmek mecburiyetinde kalmıştır. Rusların Kırım'a yerleşmeleri Kafkaslara kolaylıkla nüfûz etmelerine zemin hazırlamış ve yarattıkları harp bahaneleriyle de XIX. asrın ilk çeyreğinde Osmanlı devleti ile İran'a karşı üstünlük sağlayarak bu önemli bölgeyi kontrol altına almışlardır. Kafkaslardaki Rus hâkimiyeti, bundan böyle, Osmanlı devleti ile İran'ı devamlı bir baskı ve tehdit altında bırakmıştır. Aynı zamanda Kafkaslar, Rusların güneye ve Türkistan'a doğru yayılma harekâtının bir nevi yeni üs'sü hâline gelmiştir.

XIX. asrın ilk yarısı, Rusların yalnız Asya'ya doğru değil, Doğu-Avrupa ve Orta-Doğu'ya doğru da yayılma devirleri olmuştu. Çar I. Nikola (1796-1855) Osmanlı devletinin içine düştüğü buhranlı devirden faydalanarak, Orta-Doğu'nun ve Doğu-Avrupa'nın jandarması, "Gendarme of Europe" rolünü oynama hayalini beslemekte ve cür'etkâr hareketlerde bulunmakta idi.

Rusların, Avrupa ile Orta-Doğu'daki cür'etkâr politikalarından memnun olmayan ve Osmanlı devletinin Rus nüfûzuna düşmesini kendi menfaatleri için zararlı gören İngiltere ve Fransa, Rusya'ya karşı Türkiye'nin yanında yer aldılar. 1853'den 1856'ya kadar devam eden ve "Kırım Harbi" olarak tarihe geçen mücadelede Ruslar büyük bir yenilgiye uğradılar. Ne var ki, Kırım Harbi'nden mağlûp çıkan, Avrupa ve Orta Doğu'da yayılması durdurulan ve prestiji büyük bir darbe yiyen Rusya, yeni Çar II. Aleksander (1855-1881)'in önderliğinde ekonomik, eğitim ve askerî sahalarda köklü reformlara girişerek kısa zamanda toparlanmıştır. Buna rağmen Avrupa devletleri ile rekabet edemiyeceğini anlayıp yayılma sahası olarak yeniden Asya'ya ve bilhassa Türkistan'a dönmüştür.

Çar hükûmetinin ilk işi, Rusya'nın, Türkistan hanlıklariyle sınırdaş olan bölgelerine Rus imparatorluğunu genişletmek ihtirasiyle yanan generalleri komutan tâyin etmek oldu. Yapılan askerî reformlar neticesinde kendilerine geniş yetkiler verilen bu hudut bölgesi komutanları cür'etkâr hareketleriyle kısa zamanda Hîve ve Hokand sınırlarında büyük ihtilâflar yarattılar ve kasıtlı olarak çıkardıkları ihtilâfları müzakereler yoluyla halletmeyi reddettikleri gibi, devletlerarası hukuk kaidelerini de çiğneyerek Hokand ve Hive Hanlıklarının arazi ve kalelerini cebren işgal etmişlerdir[17]. Mağdur olan ilgili devletler, durumu Rusya hükûmeti nezdinde protesto ettikleri zaman ise, bu devletlerin elçileri Rus sınırında aynı komutanların direktifleri ile tutuklanmışlardır. Yolunu bulup Petersburg'a kadar varabilenlere de Rus hükümet erkânı sadece üzüntülerini bildirerek, bütün suçların hudud bölgesi komutan-

17. Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., M. Saray, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775-1875)**, İstanbul, 1984.

larında olduğunu söylemekle yetinmişler ve bilâhare de bu komutanları madalyalarla taltif etmişlerdir[18].

Rusların, Orta Asya müslüman devletlerine karşı tâkip ettiği bu fevkalâde enteresan ve milletlerarası hukuka aykırı yayılma şeklini bütün medenî dünyadan devamlı olarak saklamak mümkün olmamıştır. Nitekim, kendileri gibi emperyalist bir kuvvet olan İngilizlerin baskısı üzerine, Rus hükûmeti, Rusya'nın Asya'da ve bilhassa Türkistan'da yayılış sebeplerini hâriciye vekili Prens Gorçakov vasıtasiyle dünya umumî efkârına 3 Aralık 1864'de şöyle açıklamak ihtiyacını hissetmiştir: "Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı durum, hiç bir sosyal organizasyonu olmayan, yarı-vahşî ve göçebe halklar karşısındaki bütün medenî devletlerin problemleriyle aynıdır. Bu tip durumlarda daha medenî olan devletler kendi sınırlarını ve menfaatlerini müdafaa etmek zorunda kalmışlardır. Hudud bölgesinde huzursuzluğu yaratan gruplar cezalandırıldıktan sonra kuvvetlerimizi geri çekmek mümkün olmamıştır. Bu durumda yapılacak iki iş vardır. Ya bütün medenîleştirme çabalarından ve menfaatlerimizden vazgeçip oralardan çekilmek ya da bu vahşîler memleketinin içlerine gitmektir. Bizim oralardan geri çekilmemiz Asyalılarca bir zayıflık telâkki edileceği için ilerlememize devam edeceğiz. Bu ilerleme nerede durur ve nereye varır orasını kestirmek çok güç..."[19].

Bu sözlerden daha üç yıl önce (1861) Rusya'da, yarı kölelik olan serflik sistemi henüz kaldırılmış ve buna rağmen Rus halkı hâlâ toprak ağalarının pençesinden kurtulamamışken Rus hükûmetinin Orta Asya müslüman ülkelerine medeniyet götürmekten bahsetmesi garip bir tezaddı. Ayrıca, Gorçakov'un açıklaması, yukarıda da izah edildiği gibi, hiç de gerçekleri aksettirmiyordu. Bundan başka Gorçakov'un Orta Asya toplumları için söylediği hususlar da fevkalâde yanıltıcı idi.

Ne var ki, Rus hükûmetinin bu deklârasyonu Rus diplomatları tarafından başta İstanbul, Paris, Londra, Viyana ve Berlin olmak üzere büyük devletlerin başkentlerinde ustaca açıklanarak, Batı'da, Orta Asya müslüman ülkelerindeki Rus istîlasına karşı hiçbir ciddî tepkinin gösterilmemesi sağlanmıştır. Ayrıca mutaassıp bir hıristiyan, Rus sempatizanı ve Türk düşmanı olan İngiliz devlet adamı Gladstone'un, desteğini de temin eden Ruslar, istilâ hareketlerinde daha cür'etkâr hareket etmekten çekinmemişlerdir. İngiliz Parlamentosunda yaptığı ateşli konuşmalarla 1870'li yıllarda Bulgaristan'da cereyan eden hâdiseleri yanlış bir şekilde İngiliz kamuoyuna aksettiren Gladstone, İngiltere'de Türkiye ve Türkler aleyhinde bir hava yaratmaya muvaffak olduğu gibi, yazdığı makalelerle Rusya'nın Türkistan'da giriştiği gayri

18. H.C. Rawlinson, **England and Russia in the East,** London, 1875, s. 268.

19. **Correspondence, from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia in Central Asia and her relations with Afghanistan,** s. 2-5, F.O. 65/1150, London.

hukukî istîlayı şiddetle savunmuştur. O'na göre, Rusya, vahşiliklerle dolu müslüman Orta Asya ülkelerine medeniyet ve ahlâk "civilization and morality" götürüyordu. Bu yüzden Rusya, "İnsanlık ve medeniyet adına bu işgali yaparken büyük güçlüklerle boğuşmak mecburiyetinde kalmış ve bundan dolayı da takdir ve tebrike mazhar olmuş bir devlet idi"[20].

Hülâsa, bir taraftan Rus diplomatları Orta Asya ülkelerinin işgali için siyasî zemin oluştururken, diğer taraftan da Rus orduları gerekli hazırlıkları yapmışlardır. Nihayet, Rus orduları harekete geçerek 1865-1885 arasında sırasiyle Hokand, Buhâra, Hîve ve Türkmen memleketlerini işgal etmiş ve ülkelerini müdafaa eden insanları da acımasızca katletmekten çekinmemişlerdir. Rusların devletlerarası hukuka aykırı olarak yaptıkları bu istilâ, Orta Asya Türk devletleri tarafından şiddetle protesto edilmiş ve müstevlilerin Türkistan topraklarını terk etmeleri için İngiltere ve Türkiye başta olmak üzere medenî devletlerden yardım talebinde bulunulmuş ise de, bu feryatlar müsbet olarak hiçbir karşılık görmemiştir[21].

d- TÜRKİSTAN'DAKİ RUS İDARESİ VE YOLSUZLUKLARI:

Rus orduları Türkistan'ı istîlaya başladığı 1865 yılında, Çar hükûmeti bir "Step Komisyonu" kurarak işgal edilen ülkelerin nasıl idâre edilebilecekleri hakkında çalışmalara başlamıştı. Bu çalışmalar iki sene kadar devam etmiş, Çar'ın hazırlanan plânı beğenmesi üzerine, bu plânın 11 Nisan 1867'de tatbik edilmesi için gerekli direktifler verilmiştir[22].

Tesbit edilen ve tatbiki istenen bu plân neleri ihtiva ediyordu? Rusların, merkezi Orenburg olmak üzere daha önce kurmuş oldukları Orenburg ve Batı-Sibirya Genel Vâliliklerinin hâricinde, yeni işgal edilen Türkistan ülkelerini içine alan ve merkezi Taşkent olan müstakil bir Genel Vâlilik kurulacaktı. Bu yeni vâliliğe, aynı zamanda, Orenburg ve Batı-Sibirya vâliliklerine âit bir kısım yerler de dahil edilecekti.

11 Temmuz 1867'de yürürlüğe giren ve ilk Genel Vâliliğe de General Kaufman'ın getirildiği ve bilâhere Orta Asya'nın tamamı işgal edildikten sonra nihâî şeklini alan Türkistan Genel Vâliliğine, Oblast adı altında dahil edilen bölgeler şunlar oluyordu: Sır-Derya, Fergana, Semerkand, Zerafşan (Semirechie), Hazar Ötesi (yâni Türkmen eli).

---

20. W.E. Gladstone, **Bulgarian Horrors and Russia in Turkistan**, Leipzig 1876, s. 79.
21. Bu hususta daha geniş bilgi için bk., Saray, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları...**, s. 66-97.
22. S. Becker, **Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924**, Cambridge Mass., 1968, s. 36.

Bu bölgelerden her biri de Yüzd adı verilen 5 veya 6 idârî merkeze ayrılıyordu. Ayrıca, Yüzdler de kendi aralarında bugünkü köy karşılığında Aul (ağıl) adı verilen küçük idârî birimlere ayrılıyordu. Genel-Vâlilik, Oblast ve Yüzd'lerin başında Rus idâreciler; Aul'ların ise yerli idâreciler bulunuyordu.

Zafer sarhoşluğunu ve yükseklik kompleksini bir türlü üzerinden atamayan Rus subayları, bu idârî mekânizmayı doğru dürüst işletememişlerdir. Daha önceleri Petersburg'un balo salonlarında alkole alışmış olan bu subaylar, Türkistan'a geldikten sonra kendilerini tamamiyle içkiye vermişler ve her türlü rezalet ve ahlâksızlığın öncüsü durumuna gelmişlerdir. İdâresi altına aldıkları halkın neleri varsa ellerinden alan bu sarhoş subaylar, gözüne kestirdikleri kadın ve kıza da tecavüz etmeye başlamışlardır. Kendilerine karşı gelenleri ise, en ağır şekilde cezalandırmaktan çekinmemişlerdir. Bu arada, sefahat hayatını sürdürebilmek için, daha çok paraya ihtiyaç duyan bu subaylar, maiyyetlerindeki vazifelilerden yerli halka kadar uzanan bir rüşvet zinciri yaratmışlardır. Halk, Rusların kötü muamemelerine maruz kalmamak için ister istemez talep edilen rüşveti temin edip Rus subaylarına teslim etmiştir. Bu durum ise, zaten yoksul düşmüş olan halkı tam bir fakirliğe sürüklemiştir.

Rus subaylarının bu ahlâksızlıkları bir müddet sonra ortaya çıkınca, Türkistan Vâlisi General Kaufman, olanlara inanmak istememiştir. Hattâ uzun süre, "benim subaylarım bu kadar ahlâksız olamaz" diye hâdiseleri tahkik dahi ettirmemiştir[23]. Bu ise, Türkistan'daki Rus yönetiminin daha da kötüleşmesine sebep olmuştur.

Rusların, Türkistan'ı medenileştirmek şöyle dursun, bilâkis sefalete sürüklediklerini ilk ortaya çıkaran yabancı Petersburg'daki Amerikan Konsolosu Dr. Eugene Schuyler olmuştur. Rusların Hîve'yi işgallerinden sonra Yamud Türkmenlerini kasıtlı olarak nasıl top ve mitralyöz ateşiyle katlettiklerinin hikâyesini hemşehrisi McGahan'dan öğrenen Schuyler, meseleyi yerinde tahkik için 1874'de Türkistan'a gitmişti. Fakat daha önce kendisi gibi pek çok diplomata, Türkistan'a medeniyet götürüyoruz diyen Rusların, söylediklerinin tamamen aksini yaptıklarına bizzat şahit olmuştur. O'nun bu ziyaretinden hoşlanmayan Türkistan Vâlisi Kaufman, kendisini halkla temastan uzak tutmaya çalışmış ise de, bunda muvaffak olamamıştır. Sonunda Schuyler, görüşebildiği Rus subaylarının itiraflarını ve Türkistan halkının nasıl bir emperyalizm felâketinin pençesine düştüğünün hikâyelerini tesbit ederek bir kısmını hükûmetine gizli raporlar hâlinde bildirmiş ve diğer bir kısmını da 1876'da neşrettiği iki ciltlik "Türkistan" adlı kitabıyla bütün dünyaya

23. R.A. Pierce, **Russian Central Asia (1867-1917): A Study in Colonial Rule,** Univ. of California Press, 1960, s. 69-71.

duyurmuştur[24]. Ne var ki, Rus idârecileri, Schuyler'in ortaya koyduğu acı hakikatleri kabûl edip onları telâfi yoluna gideceklerine, hâdiseleri örtbas etmişlerdir.

Fakat çok geçmeden Ruslar, Türkistan'daki kötü idârelerini daha fazla örtbas edemiyeceklerini anlayarak ilk reform teşebbüsüne girişmişlerdir. 1882'de General Kaufman vazifeden alınarak Genel Vâliliğe General Çernyayev getirilmiştir. Aynı zamanda teşkil edilen bir tahkikat komisyonunu, Rus Hâriciye Vekili Yardımcısı Giers başkanlığında Türkistan'a göndermişdir[25].

Tahkikat Komisyonu yaptığı araştırmalar sonunda Kaufman'ı suçlu bulmuş ve yeni Genel Vâli Çernyayev'e de bir ıslahat programı sunmuştur. Sert mizaçlı bir insan olan General Çernyayev, idârî mekânizmada bilhassa adalet işlerinde istenen ıslahatı başaramadığı için bir buçuk yıl sonra görevinden alınmış ve yerine General Rosenbach tâyin edilmiştir[26].

Yeni Genel Vâli Rosenbach'ın ardından Rus hükûmeti, bir zamanlar Türkistan'ın işgal edilmesi plânlarını yapan ve bilâhere de İstanbul'daki 11 senelik sefirliği esnasında Balkanlardaki Pan-Slavist hareketini yönetmiş olan General-Kont İgnatiyev başkanlığında bir heyeti Türkistan'a göndermiştir. Bu heyet, Giers Komisyonu'nun hazırladığı ıslahat raporunu tatbik ettirmek ve gerekli gördüğü yenilikleri de buna ilâve ettirmek salâhiyet ve vazifesi ile yükümlü idi. Uzun bir araştırmadan sonra, heyet, Türkistan'da idâri mekânizmanın bir tek askerî vâli tarafından değil, aynı zamanda teşkil edilecek sivil bir idâre şekliyle de takviye edilmesini münasip görmüştür. Bu yeni değişiklik, Komisyon Başkanı Kont İgnatiyev'in, "Türkistanlılara Rus halkına olduğu gibi eşit muamele yapılmaması, Genel Vâliliğin bütün masraflarının müslüman ahaliden toplanacak vergilerle karşılanması, şayet bu yetmezse ellerinde kalmış verimli arazilere el konularak işletilmesi, kısaca Türkistan'daki idârenin Rusya'ya herhangi bir mâlî külfet getirmeyecek şekilde teşkilâtlanması" hususunda verdiği direktiflere göre hazırlanacaktı[27].

Bu esaslar çerçevesinde, Genel Vâliliğe bağlı bir askerî ve bir de sivil idâre mekânizması kurulmuştur. Ayrıca, Hazar-Ötesi ve Zerafşan vilâyetleri de Türkistan Genel Vâliliğine bağlanmıştır. Ne var ki, sivil ve askerî idârenin yetki hududları iyi tesbit edilemediğinden ve bu arada çeşitli bakanlıkların müdaheleleri yüzünden, kısa zamanda idâreciler arasında sür-

24. E. Schuyler, **Türkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan Khokand, Bukhara and Kuldja**, London, 1876, I, s. 310-319 ve II, s. 239-50; Schuyler'in hükûmetine gönderdiği raporlar için bk., C.S. Brown, "Eugene Schuyler, Observer of Russia: His years as a diplomat in Russia 1867-1875", Ph. D., Tenessee, 1971.

25. Pierce, ayn. esr., s. 81.

26. Pierce, ayn. esr., s. 82.

27. Pierce, ayn. esr., s. 83.

tüşme başlamış, bu ise Genel Vâlinin otoritesini sarsmış ve eskiden şikâyet konusu olan pek çok meseleyi yeniden ortaya çıkarmıştır[28].

Türkistan'daki meseleleri halletmede âciz kalan Rus hükümeti, çareyi Genel Vâliyi değiştirmede bulmuş ve Rosenbach'ı geri çağırarak yerine General Kont Vrevskii'yi tâyin etmiştir. Yeni vâli vazifeye başlar başlamaz, sarsılan otoritenin yeniden tesisi için bizzat Çar'a memorandum üstüne memorandum göndermeye başlamış, işaret ettiği hususların düzeltilmemesi hâlinde, patlamaya hazır birer volkan gibi kaynamakta olan Fergana ve Türkmen vilâyetlerinde ayaklanmaların kaçınılmaz hale geleceğini, bunun ise, Rusya'ya her hususta çok pahalıya malolacağını bildirmiştir[29].

General Vrevskii bütün çabalarına rağmen bir netice alamamış ve sıhhatinin bozukluğunu ileri sürerek vazifeden affını istemiştir. O'nun yerine tâyin edilen General İvanov zamanında meseleler yeniden ele alınıp yapılan tekliflerde ciddî çözüm yolları araştırılmış ise de, devrin Harbiye Bakanı General Kuropatkin, patlak vermek üzere olan Rus-Japon Harbi'ni ileri sürerek hiçbir ıslahata yanaşmamıştır[30].

Japon Harbi'nin mağlûbiyetle sona ermesinden sonra, Rus başkenti Petersburg'da en çok konuşulan meseleler arasında Japonlara yenilginin sebepleri ile Türkistan Genel Vâliliğinde yeniden yaygınlaşan rüşvet ve yolsuzluklar geliyordu[31].

Nihayet, 1905-1907 arasında Rusya'da meydana gelen ihtilâlci faaliyetlerin Türkistan'a da sıçraması üzerine, harekete geçen Rus hükûmeti, Türkistan'ın işgal edilmesinden bu yana teşkil edilen en büyük soruşturma komisyonunu tam salâhiyetle Türkistan'a göndermeye karar vermiştir. Bu komisyonun başına da dürüstlüğü ve daha önce muhtelif soruşturmalarda gösterdiği başarılariyle ünlü Alman asıllı Kont K.K. Pahlen (Palen) getirilmiştir. Genel Vâliden en küçük personele kadar suçlu gördüğü herkesi mahkeme huzuruna çıkarma yetki ve salâhiyetini haiz olan Kont Pahlen, seçerek yanına aldığı 20 asistanı ile birlikte 1908 baharında Türkistan'a varmış ve derhal çalışmalarına başlamıştır. Sivil ve askerî hükûmet mekanizmalarında (özellikle idâre, emniyet, polis, mahkeme, hapishane, ticaret, tarım vb. sahalarda) tam bir araştırma yaptırarak hazırlattığı raporları, Rus hükûmetine teslim etmiştir. Bugün, bu raporlar, o devir Türkistan tarihi için en önemli kaynaklardan biri olarak kabûl edilmektedir[32].

---

28. Pierce, ayn. esr., s. 83-84; Becker, ayn. esr., s. 137.
29. Pierce, ayn. esr., s. 85.
30. Pierce, ayn. esr., s. 86.
31. Pierce, ayn. esr., s. 87; D. Gillard, **The Struggle for Asia 1828-1914**, London, 1977, s. 173-175.
32. K.K. Palen, **Otchetpo revizii Turkestanskago kraya, proizvedennoy po vysochayshemu poveleniyu senatorum, Gofmeysterom Grafom K.K. Palenom**, Petersburg, 1910-1911, 19 Cilt. Bu kıymetli eserin mutlaka tercüme edilip Türkçeye kazandırılması gerekir.

Pahlen ve arkadaşları, soruşturmalar esnasında son derece açık ve dürüst davranmış, suçlu buldukları kişi kim ve hangi makam sâhibi olursa olsun onu adalet önüne çıkarmaktan çekinmemişlerdir. Hattâ, bir kısım yüksek rütbeli subayların yolsuzluklarını örtbas etmeye çalıştığı için o zamanki Genel Vâli General P.I. Mişçenko zorlanarak vazifesinden istifa etmek mecburiyetinde bırakılmıştır.

Bu soruşturmalar esnasında büyük yolsuzluklardan birisinin de Transcaspia olarak tanıtılan Hazar-Ötesi'nde yâni Türkmenistan'da olduğu tesbit edilmiştir. Bu bölgedeki subayların ve sivil idârecilerin üçte ikisi hırsızlık, rüşvet, sahtekârlık ve katillik suçlarından mahkeme önüne çıkarılmış ve pek çoğu mahkûm edilmişlerdir[33].

Bu arada, Pahlen, aksayan hususların nasıl halledileceğini raporlarında göstermiş, fakat, Rus hükûmeti, bunları tatbik etmemiş ve mevcut statükoyu muhafaza ederek Türkistan'da eline geçirdiği imkânları kullanmayı, yâni bu ülkeyi sömürmeyi, tercih etmiştir.

e- RUS İDÂRESİNİN YETERSİZLİĞİNE KARŞI GASPIRALI'NIN MÜCÂDELESİ:

Gaspıralı İsmail Bey, Rusların hem Osmanlı Türklerine, hem de Türkistan Türklerine karşı uyguladığı siyaseti, yetişme yıllarında merak, heyecan ve endîşe ile tâkip edip öğrenmişti. Bilhassa Türkistan Türklerine karşı tatbik edilen başarısız ve kötü idâreye, isyan edecek derecede infial duymakta idi. Fakat, mensup olduğu insanlara reva görülen bu kötü ve haksız idâreyi nasıl değiştirebilecekti? Meşrû zeminlerde, yâni kanunlar çerçevesinde kalarak yapacağı mücadelenin esaslarını uzun uzun düşünen Gaspıralı İsmail Bey, sonunda, harekete geçmeye karar vermiştir. Bir defa, Rusların, bütü iddialarına ve sözde uğraşmalarına rağmen Türklere medeniyet götürüyoruz sözlerinin gerçekle alâkası olmadığı, Türklere, Rus kanunlarının tanıdığı hakların verilmediği bütün delilleri ile ortada idi. Gaspıralı, Rus kanunlarının izin verdiği nispette hâdiseleri ele alıp halli için Rus hükûmet makamlarına başvurmağa karar verdi. Böyle bir mücâdele için gerekli tecrübeye de sâhip idi.

Gaspıralı, bu tecrübeyi, 1878-1882 arasında Bahçesaray Belediye Reisliğini yaptığı devirde, bilhassa iktisadî ve içtimaî meselelerle haşır neşir olarak kazanmıştı. Bu mücadelelerinin sonunda, milletin mutlaka cehaletten kurtarılması gerektiğini anlayan Gaspıralı İsmail Bey, bunun için de, bir taraftan hızla modern okullar açmanın, diğer taraftan da neşriyat yaparak halkı

33. Pierce, ayn. esr., s. 88-89.

aydınlatmanın zaruretini anlamıştı. Bu hususlarda ıslahat yapılması için birkaç defa Rus hükûmetine müracaatta bulunmuş ise de, mazlum milletlerin uyanmasını istemeyen Çarlık İdâresi bu ricalarını her seferinde reddetmiştir[34].

Rusların, gerekçe göstermeden, İsmail Bey'in kanunî yollarla yaptığı müracaatları reddetmesi, O'nu yıldırmamış, bilakis daha da mücadeleci bir havaya sokmuştur. Nitekim, O, 1881 Şubat sonlarından itibaren "Genç Molla" müstear adı ile Akmescid'de çıkan "Tavrida" gazetesinde "Rusya Müslümanları" başlıklı bir serî makaleler yazarak Rus idâresinde yaşayan Türklerin haklarını açıkça ve cesurca savunmaya başlamıştır. "Rus hâkimiyetinin medeniyet ve maarif getirmediğini ve bu hâkimiyetin Türk-Tatar kavimlerine maddi menfaatler veremediği gibi taze ve yeni bir hayat vermek kaabiliyetinde de olmadığını" söyleyen Gaspıralı İsmail Bey, yazısına şöyle devam etmiştir:

"Rusya'da yaşayan İslâmları Ruslaştırmak vahid bir Rus milleti meydana getirmenin mümkün olmadığını hem Ruslar ve hem de bizim münevverimiz anlamış bulunmaktadır. Bu durumda yapılacak iş, Türk kavimlerine eğitim ve öğretim sahasında gerekli kolaylığı göstermek ve onların kendi kültürleri dahilinde yetişmelerine müsaade etmektir. Bunun için gerekli matbuat da verilmelidir. Buna mukabil Rus mekteplerinde okumalıdırlar diyeceksiniz, bu, fertler için mümkün ise de kitle için kabil değildir. Rus mektebi Türk halkı için ölü doğmuş bir müessesedir. Rusya'da âlî (yüksek) tahsil hükümet lisanı olan Rus lisanını bilmekle olur, fakat halk mektepleri ile küçük sanat mektepleri Türk lisanında olmalıdır. Bu sayede ilim halk arasında daha sür'atle intişar eder"[35].

Bunun için yapılacak ilk işin medreselerin ıslahı olduğunu ileri süren Gaspıralı, yazısına şöyle devam eder: "Bu işi başarmak çetin olmadığı gibi pahalı da değildir: Rusya'nın büyük müslüman merkezleri olan Ufa, Kazan, Orenburg, Astrahan, Taşkent, Semerkand, Bakü ve Bahçesaray gibi şehirlerde sekiz on medresede bâzı ıslahat yapılırsa maksada kâfidir. Sekiz on sene içinde câhil ulema yerine ilim ve fenden haberdar âlimlere mâlik olacağımız gibi câhil hocalar yerine de münevver muallimlerimiz yetişecektir".

---

34. Kırımlı başka bir müellif bu Rus siyaseti hakkında şunları yazdı: "Rus idâresi, Kırım'da yüzyıllardan beri millî ve islâmî eğitim ve kültürün öğretildiği kuruluşların çalışmalarına engel oldu ve hepsini birer birer kapattı... milleti cehaletten ve taassubun karanlık perdesi altında uyuttular; millî tarihini, parlak geçmişini öğrenmekten yoksun bıraktılar... Türk aydınlarının, zenginlerinin orta, lise ve bilhassa modern programla öğretmen okulları açmak için yaptıkları başvurular bahanelerle karara bağlanmayıp geciktiriliyor ve sonunda reddediliyordu. Mevcut eski mektepler ise sık sık basılarak kontrol ediliyordu." M. Ülküsal, **Kırım Türk-Tatarları,** İstanbul, 1980, s. 133.

35. Kırımer, **Gaspıralı İsmail Bey,** s. 29-30.

Fakat Gaspıralı İsmail Bey, herşeyden evvel böyle bir harekete kendi soydaşlarının sâhip çıkması gerektiğine inanmaktadır. Bunu sağlamak için de münevver müslüman gençlerine hitap ederek onlara şöyle seslenmektedir:

"Kardaşlar, halk maarifine âit işlere ciddî bir surette sarılın, münevver Rusların da yardımı ve himmetiyle bu işleri başarmak için lâzım gelen en iyi yolları müzakere edelim. Bilmek büyük şereftir, fakat bildiğini başkasına öğretmek daha büyük bir şeref olduğu gibi mukaddes bir vazifedir. Öğrendiğiniz ilimleri yalnız kendiniz için muhafaza etmeyiniz, ırkdaşlarınıza öğretin, faideli Rus eserlerini Türkçeye tercüme ediniz, fakir ve câhil halkımız için eserler yazınız, mektepler açmağa, eski mektepleri ıslaha çalışınız, halka her türlü sanatı öğretmeye gayret ediniz. Bu hayırlı ve mukaddes işlerde Kırım ve Kazan müftülerinin size her türlü vasıtalarla yardıma geleceklerini ümid ediyorum. Kardaşlar, bunlar işlerin en namuskâranesi ve en mukaddesidir. Halk sizi şimdi takdir etmezse de bir gün isimleriniz her halde hayırla anılacaktır. Hazreti Ali'nin meşhur sözünü unutmayınız: Âlimin mürekkebi şehidin kanı kadar mukaddestir"[36].

Rusların, Türkistan'da ve Asya'da yaptıkları haksız istîlaları "Asya'ya medeniyet götürüyoruz" iddiaları ile örtbas etmeğe çalıştığını ileri süren İsmail Bey, sözlerine şöyle devam etmektedir:

"Rusların yaptığı medenileştirme işleri nelerden ibarettir? Kadılar yerine uyezt naçalnikleri, naipler yerine pristavları, beylikler yerine vilâyetleri, ipek cüppeler yerine zadegân yakalıları ikame etmekle medeniyet yapılmaz... Büyük bir teessüfle şurasını da kaydedeyim ki, Rus hâkimiyeti Türk halkının ilim ve menbaı olan mekteplerini de mahv ve perişan etti. Bana kalırsa, vaktiyle Rus milletini taht-ı idâresine almış olan Tatar hâkimiyeti Rus milletini bir çok muzır ecnebi tesirlerden vikaye (muhafaza) ederek ona kuvvet verdi ve Rus birliği mefkûresinin temellerini attı.

"Rus hükûmetinin tâkip ettiği siyaset neticesidir ki, müslümanlar devlet işinden uzak kaldılar, câhil bırakıldılar, millet ve memleket fakru zaruret içerisinde yuvarlanmakta ve nihayet bu siyaset halkımızı mahvu perişan eden muhaceretlere sebep olmaktadır.

"Rus devletinin halkımıza dair tâkip ettiği siyasetin iç yüzünü bilmiyoruz, matbuat bu hususları mektûm (gizli) geçiyor, arşivlerin kapıları bizim için kapalıdır. Bizim bildiğimiz, hükûmetin bize dair muayyen ve esaslı bir siyaset tâkip etmemesidir... Rusya müslümanları Rus hükûmetinin gelişigüzel siyasetinin kurbanı hâline geldiler. Meselâ Kırım'dan Türk muhacereti hakkında gerek merkezî hükûmetin, gerekse mahallî idârecilerin tutumları birbirine zıt düşmektedir. Bu muhaceret bazen Rusya için menfaatli görüle-

36. Kırımer, ayn esr., s. 31.

rek teşvik edilir, bazen de bunun zararlı olduğu kanaati ile göçün önüne geçilmeğe çalışılır. Maarif işlerinde dahi siyaset bu tarzdadır. Müslümanları okutmak gayesiyle mektepler açılır, fakat kısa bir müddet sonra aslı esası anlaşılmaz sebeplerle bu mektepler yeniden kapatılır.

"Rusya müslümanları Rusları bilmiyorlar. Onlar Ruslarla yalnız vergi işlerinde temasa geliyorlar. Bir Türk vergisini verdikten sonra belediye ve mahallî idârelerle alâkası kesiliyor. Çünkü bu idâreler alacakları vergileri topladıktan sonra müslümanlar için en ufak bir işi yapmaktan çekiniyorlardı"[37].

Rusya'da yaşayan Türk kavimleri için matbuat edebiyat, millî mekteb ve medreselerin ıslahı ile, yeni sanayi mekteplerinin açılması gibi hususların halledilmesini sağlayacak bir siyaset tâkibini isteyen Gaspıralı İsmail Bey, Rus hükûmetinin matbuatının ve mahallî idârelerinin Türklere karşı menfî tavrını şiddetle tenkid etmiş ve müslümanlara siyasi haklar verilmesinin zaruretini belirterek yazısına şöyle devam etmiştir:

"Şurası muhakkaktır ki, Rus milletinin diğer milletleri temsil kabiliyeti yoktur. Biz bu âna kadar Ruslaştırılmış gayrı Ruslara tesadüf edemedik. Aksi olarak Rus olmayan milletler arasında yaşayan Rusların, yaşadıkları halkın âdet ve an'anelerini hattâ dillerini kabûl ettikleri çok görülmektedir. Kırım'daki Rus köylerinin Türk köylerinden farkı birincilerde kilise, ikincilerde camilerin bulunmasındadır. Rus köylüsü Türk köylüsünden güçlükle farkedilir. O Türkçe konuştuğu zaman Rus olduğu şivesinden anlaşılır. Hattâ Kırım'daki Alman kolonistleri bile Türkçe konuşur ve çok defa Türk elbisesi giyerler. Halbuki bunlar Rusçayı çok fena konuşurlar. Rusya'da Türk kavimlerini Ruslaştırmak mümkün olmadığına göre bu milletlere hak, adalet, ilim ve hürriyet vererek Ruslarla eşit duruma getirmek lâzımdır.

Ruslaştırma yerine devleti teşkîl eden kabilelerin milliyetlerine hürmet ve tam müsavata malikiyetleri devletin vahdetine yarayacağı gibi maarifin kuvvetlenmesine, sâyîn (çalışmanın) ve hayatın daha iyi ve müreffeh şekle girmesine de yardım edecektir. Hakka, adalete istinat eden bu sistem ve idâre tarzı dünyanın medenî milletlerinin ekseriyet-i azimesinde tatbik olunduğunu görmekteyiz. Meselâ, Rusya'nın, Amerika ve İsviçre gibi miletlerin tam müsavata malik olduğu bir federasyon şeklinde yeniden kurulmasının zarurî olduğu âşikâr bir hâdisedir"[38].

Rusya idâresinde yaşayan müslüman Türk halkının benliklerini unutmamalarında en büyük âmilin "İslâm" olduğuna kanaat getiren Gaspıralı İsmail Bey, bu hususu aynı yazısında şöyle dile getirmiştir:

37. Kırımer, ayn esr., s. 32.

38. Kırımer, ayn esr., s. 32-33.

"Müslümanların yüksek Avrupa medeniyetini almalarına imkân bırakılmamışsa da bu millet kendi varlığını ecnebî tesirlerden büyük bir kudretle korumaktadır. İnsanları esir eden menfaat meseleleri bile islâmların cesaretlerini kıramıyor. Bütün Rusya'yı baştanbaşa gezseniz umumhane işleten bir müslümana tesadüf edemediğiniz gibi bir meyhane işletenini de bulamazsınız... Litva seyahatimden anladım ki, İslâmiyet mağlûp edilemez. Kırım Türkleri arasında tanassur (hıristiyanlığa geçme) eden nasıl yoksa Litva Tatarları arasında da yoktur"[39].

Gaspıralı İsmail Bey, "Rusya Müslümanları" adındaki bu yazısının başlarında hemşehrilerine geri kalmışlıktan ve cehaletten kurtulmaları için "bir taraftan hızla modern okullar açmaları, diğer taraftan da neşriyat yaparak halkı aydınlatmaları" gerektiğini hatırlatmıştı. Fakat çok geçmeden, bu hususlarda halkına önderlik yapması gerektiğini anlayan İsmail Bey, Rus hükûmetine gazete ve dergi çıkarabilmek için yaptığı müracaatları inatla tâkip etmeye başladı. Sonunda, Rus hükûmeti, neşriyat için O'nun bu ısrarlı ve meşrû isteklerine daha fazla hayır diyemedi.

f- GASPIRALI İSMAİL BEY'İN FİKİRLERİNİ YAYMAK İÇİN NEŞRİYAT HAYATINA BAŞLAMASI VE TERCÜMAN GAZETESİ:

Yukarıda kısa bölümlerini verdiğimiz Gaspıralı İsmail Bey'in "Rusya Müslümanları" adlı yazısı hem Türk aydınları, hem de Rus idârecileri arasında büyük yankılar yapmıştı. Gaspıralı'nın yazılarını heyecanla tâkip eden Türk aydınlarından biri de Kazan'lı Akçuralar âilesinden İsfendiyar Bey'in kızı Zühre Hanım idi. Bir müddet önce geçirdiği hastalıktan dolayı amcası ile 1882 baharında Kırım'a dinlenmeğe gelen Zühre Hanım, Bahçesaray'ı ziyaret ettiğinde İsmail Bey ile de tanışmıştı. Kısa zamanda birbirlerini seven bu iki genç, 1882 sonbaharında evlenmişlerdir. Bu mutlu olay, İsmail Bey'in, hayatına en müspet şekilde tesir eden bir hâdise olmuştur. Zühre Hanım, Gaspıralı için yalnız bir hayat arkadaşı değil, aynı zamanda bir fikir ve mücadele arkadaşı idi.

Gaspıralı'nın özel hayatındaki bu mutlu gelişmeyi, iş ve mücadele hayatındaki müspet gelişmeler tâkip etmiştir. Gazete çıkarmak için O'nun, Çar hükûmeti nezdinde yaptığı sayısız müracaatlar daha önceleri sebepsiz reddedilmişti. Sadece, Ruslar, onun birkaç mahallî mecmuayı çıkarmasına müsaade etmişlerdi. Bu mecmuaların başında 8 Mayıs 1881'de çıkardığı "Tonguç" ile 5 Ağustos 1882'de çıkardığı "Mirat-i Cedid" ve diğer küçük mecmualar gelmektedir. Ne var ki, bunlar İsmail Bey'i tatmin etmemişlerdi.

39. Gösterilen yer.

Bu yüzden O'nun, gazete çıkarmak için müracaatını ısrarla tekrar ettiğini ve hatta Petersburg'a kadar giderek Rus hükûmeti mensupları ile defalarca görüşmeler yaptığını biliyoruz. Sonunda, İsmail Bey, emeline kavuşmuş ve Rus hükûmeti şartlı olarak kendisine Bahçesaray'da bir gazete çıkarma izni vermiştir. İsmail Bey, çıkardığı Türkçe gazetenin Rusya tercümesini de aynı zamanda çıkarmak mecburiyetinde idi. Bu şekilde Rus hükûmeti, onun gazetesi vasıtasiyle ne yapmak istediğini, Türkler arasında yaymağa çalıştığı fikirleri tâkip etme imkânı bulacaktı.

Nihayet, gerekli hazırlıklarını tamamlayan Gaspıralı İsmail Bey, 10 Nisan 1883'de kendi fikirleriyle birlikte şöhreti de dalga dalga bütün Türk-İslâm dünyasına yayılacak olan "Tercüman" gazetesini neşretmeye başladı. Gazetenin basımı başlangıçta ancak ibtidaî usûllerle mümkün oluyordu. Fakat azimkâr Gaspıralı, vefakâr eşinin de desteği ile, bu sıkıntılarını yenmesini bilmiş ve Tercüman'ı Rusya'da yaşayan bütün Türk topluluklarının kulağı, kalbi ve dimağı hâline getirmiştir.

Daha önce "Rusya Müslümanları" makalesinde iletmek istediği mesajı daha etraflı ve sistemli bir şekilde Tercüman'da işlemeye başlayan Gaspıralı, başlangıçta Türkler arasında değişik tepkilerin uyanmasına sebep olmuştur. O'nun bilhassa eğitim sahasında ileri sürdüğü fikirler Türklerin aydın kesiminde büyük heyecana, mutaassıp çevrelerde de infiale sebep oluyordu. Yazılarında, Türklerin, bir taraftan modern eğitim usûllerini benimserken, diğer taraftan da medreselerin eski usûl tedrisatında ıslahat yapmak mecburiyetinde olduğunu anlatan Gaspıralı İsmail Bey, kurtuluşun ancak böyle mümkün olabileceğini söylüyordu. Bu ise, mutaassıp çevrelerin büyük tepkisine sebep oluyordu. Nitekim, bu mutaassıp insanlardan birkaç tanesi kendisini öldürmeye dahi teşebbüs etmişlerdi. Bunlardan biri de Kazan ulemasından Gilman Kerim Bey idi. Gilman Bey'in oğlu Fatih Kerim, Orenburg'da çıkan "Vakit" gazetesi başmuharriri ve aynı zamanda İsmail Bey'in hayranlarından bir münevver idi. Bir gün elinde "Tercüman" gazetesini okurken, babası, bu gazete vasıtasiyle Gaspıralı yeni fikirlerini yayıyor ve benim oğlum da onun peşinden gidiyor, diye oğlunu öldürmeye karar vermiştir. Fakat, asıl kabahatlının oğlu değil, Gaspıralı olduğuna hükmederek, onun "katlini vacip" telâkki etmiş ve bu maksatla Bahçesaray'a kadar gitmiştir. Taassubuna rağmen akıllı bir zat olan Gilman Kerim, İsmail Bey'le çok heyecanlı ve şiddetli münakaşalarla bulunmuştur. Fakat Gaspıralı İsmail Bey'in ihtiyatlı ve akıllı sözleriyle ikna olan Gilman Bey, tamamiyle Gaspıralı taraftarı olarak memleketine dönmüş ve hattâ oğlu Fatih Bey'in tahsilini tamamlaması ve Türklüğe hizmet etmesi için İstanbul'a göndermeye karar vermiştir[40].

40. Kırımer, ayn esr., s. 47.

İşte bu vaziyette bulunan bir Müslüman topluluğu ile, tamamiyle düşmanca davranan bir Rus idâresi arasında, İsmail Bey, bir nevi Türk rönesansı diyebileceğimiz yenilik hareketleri için, tek başına başlattığı mücâdelesini sağlam seciyesi, yüksek azim ve sebatı, yılmadan ve korkmadan devam ettirdiği çalışması ve bütün bunları tamamiyle kanunlar çerçevesinde, yâni meşrû zeminlerde, yapması sayesinde tuttuğu yolda başarıyla ilerleyecektir. Gaspıralı'nın, "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" parolasıyla başlattığı bu mücadelede ilk gerçekleştirmek istediği husus, Türklerin, cehaletten kurtulmaları için, eğitim hayatının ıslahı olacaktır.

g- RUSYA'NIN MÜSLÜMAN TÜRKLERİ EĞİTİM YOLU İLE RUSLAŞTIRMA GAYRETLERİ VE İL'MİNSKİY METODU

Gaspıralı İsmail Bey'in eğitim reformu için mücâdelesini hızlandırmada müessir olan hâdiselerden biri de Nikolay İl'minskiy adında bir Rus profesörünün faaliyetleri olmuştur. 1552'de Rus işgaline uğrayan Kazan'da XIX. asrın başlarında bir üniversite kurulmuştu. Nikolay İ. İl'minskiy (1822-1891), bu üniversitede Türk lehçeleri ve ilâhiyat üzerinde çalışan bir profesördü. İl'minskiy'e göre, Rusya idâresinde yaşayan Rus olmayan milletleri Ruslaştırmanın bir tek yolu vardı: Rus dilinin ve hıristiyanlığın (bilhassa ortodoksluğun) öğretilmesi. Bu düşüncelerini gerçekleştirmek ümidiyle İl'minskiy, bir taraftan Rus hükûmet çevrelerinde meseleyi kabûl ettirmek, diğer taraftan da bir öğretmen ve ortodoks papazı gibi, müslüman Türk toplulukları arasında bizzat çalışmak yolunu seçmiştir. Bu maksatla işe, önce Kazan bölgesinde yaşayan Türkler arasında başlamıştır. Bâzen bir Rus dili hocası, bâzen de bir ortodoks papazı gibi çalışmıştır. Bu arada, Rus dilini öğretmede güçlüklerle karşılaştığı olmuştur. Fakat, azimkâr bir misyoner olan İl'minskiy, bu güçlüklerden yılmamış ve hemen taktik değiştirerek mücâdelesine devam etmiştir. Rus idâresine düşen Türk topluluklarının ayrı ayrı lehçeler kullandığını bilen İl'minskiy, Rus alfabesini Türkçe lehçelerinde kullanarak Rus kültürünü ve ortodoksluğu müslüman ahaliye öğretmeye çalışmıştır.

İl'minskiy'nin bu ısrarlı faaliyetlerini gören Rus hükûmet çevreleri, bilhassa Eğitim Bakanı D.A. Tolstov, Rus olmayan milletleri Ruslaştırmada bu metodun iyi bir yol olabileceğine inanmaya başladılar. Tolstov, İl'minskiy'nin Kazan bölgesinde müslümanlar için açtığı okullarda metodunu nasıl tatbik ettiğini bizzat giderek görmüş ve son derece de etkilenmiştir. İl'minskiy ile yaptığı uzun tartışmalardan sonra da, İl'minskiy Metodu'nun bütün müslüman Türk ülkelerinde, özelikle Türkistan'da tatbik edilmesine karar vermiştir. Bu kararından sonra meseleyi Çar II. Aleksandır'a açmayı müna-

sip gören eğitim bakanı Tolstov, hükümdarına yazdığı mektupta şöyle diyordu: "Rus olmayan milletleri eğitip aydınlatmanın ve onlara Rusluk ruhunu aşılamanın, devletimizin tâkip ettiği siyaset bakımından son derece ehemmiyetli olduğu kanaatindeyim"[41]. Sonunda Tolstov'un teklifini benimseyen Çar ile hükûmeti, 1870 senesinde neşrettikleri bir karar ile İl'minskiy Metodu'nun Rus Eğitim Bakanlığı tarafından kabûl edildiğini ve Rus olmayan milletlerin yaşadığı bölgelerde tatbik edileceğini ilân etti. Hükûmetin bu kararını ilgililere tebliğ ederken Eğitim Bakanı Tolstov şöyle diyordu: "Anavatanımızın sınırları dahilinde yaşamakta olan bütün yabancı milletlerin eğitimi, onları, kayıtsız, şartsız Ruslaştırma ve Rus halkı ile kaynaştırma hedefini gütmelidir"[42].

Yukarıdaki karara en çok sevinenlerin başında Türkistan Genel Vâliliğinde uzun yıllar kalmış olan General von Kaufman ile onun halefleri General Rosenbach ve General Duhovskiy gelmektedir. Vâlilikleri zamanında Türkistan müslümanlarını zorla Ruslaştırmanın güçlüğünü daha önceki tecrübeleriyle anlamış olan bu askerî vâliler, İl'minskiy'nin metoduna bir nevi kurtarıcı simit gibi sarılıp tatbik sahasına koymaya başladılar.

Çar Hükûmetinin yanısıra, Rus Ortodoks Kilisesi'nin de maddî ve mânevî desteğini arkalarına alan İl'minskiy ve taraftarları faaliyetlerine heyecanla ve cür'etkârâne bir şekilde devam ettiler. Fakat onların bu cür'etkârâne gayretleri çok geçmeden müslüman Türk toplulukları arasında huzursuzluklara sebep oldu. Orta Asya Türk Tarihi mütehassıslarından Barthold'un da dediği gibi, "Rus mülkiyetinde öyle bölgeler vardı ki, buradaki İslâm kültürü Rus milletinin hıristiyanlığı kabûlden önce, daha uzun bir süre yüksek inkişaf devrini yaşamıştı. Rusya'nın bütün müslüman halkının sayısı o günlerde 20 milyonu bulmuştu. Bu müslüman halkın çoğunluğu Türk-Tatar asıllı idi; bundan dolayı Rusya Müslümanları'nın dinî emelleri ile millî emelleri, Ön-Asya Müslümanlarındakinin aksine, aynıdır"[43]. İşte, bu ve bunun gibi hakikatleri Rus idârecileri unutarak veya unutmuş görünerek şovenistçe müslüman ahali üzerine yüklenmişler idi. Bu hıristiyan ve Rus şovenizminin baskı ile dolu propaganda ve eğitim metodu çok geçmeden müslümanlar arasında büyük tepkiye sebep olmuştur.

Fakat, daha önce, "Yabancı milletlerin Ruslaştırılması, onların, inanç ve dil bakımından da Ruslar ile kat'i olarak kaynaştırılmaları, yabancı

---

41. I.T. Kreindler, **Educational Policies Toward the Eastern Nationalities in Tsarist Russia: A Study of Il'minskii's System**, Columbia Univ., PhD., 1969, History, s. 79. İl'minskiy hakkında en kapsamlı çalışma olan Kreindler'in araştırması, maalesef henüz neşredilmemiştir.

42. B. Hayıt, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, İstanbul, 1975, s. 167.

43. V. Barthold, **"Mir İslâma"**, Nr. 1 (1912), s. 1-2'den naklen veren B. Hayıt, **Türkistan...**, s. 166.

milletleri eğitme sisteminin erişmek istediği son hedeftir" diye yola çıkmış olan İl'minskiy ve arkadaşları, önlerine çıkan her türlü mâniayı kaldırmayı da düşünüyordu. Nitekim, müslüman ahalinin bu şikâyetleri üzerine İl'minskiy, Eğitim Bakanı Tolstov'a şöyle bir mektup yazdı: "İslâm dini var oldukça Rus harflerinin Arap alfabesine karşı savaşı güç olacaktır"[44]. 25 Mayıs 1876'da da, yâni yukarıdaki mektuptan üç hafta sonra çeşitli işaretlerle harekelenmiş Rus alfabesinin Müslüman Türklerin kullandığı ayrı lehçelere uygulanmasını teklif etti. Bununla da yetinmeyen İl'minskiy, "müşterek bir Türk-Tatar dili yerine, her bir boy için boy şivesinin ana dil olarak kabûl ettirilmesini" ileri sürdü. Bu arada, General Kaufman'ın kendisini destekler mâhiyette uzun bir mektubu Eğitim Bakanına yazmasına rağmen, İl'minskiy, önünde engeller olduğundan şikâyet etmeye devam etmiştir.

Esasen, İl'minskiy, bâzılarının da iddia ettiği bir eğitimci değil[45] Rus olmayan milletleri Ruslaştırmanın ancak eğitim yolu ile mümkün olacağına inanan bir Rus milliyetçisi ve koyu bir hıristiyandı. Müfrit bir Pan-Slavist ve milliyetçi olan V.V. Grigorev, İl'minskiy üzerinde en çok tesir eden kişilerin başında gelir[46]. Grigorev'in tesiri sonucu il'minskiy, daha önce Kazan Üniversitesinde elde ettiği ilmî hüviyetini bir kenara bırakarak, müslüman düşmanı koyu bir hıristiyan ve milliyetçi bir misyoner hüviyetine bürünmüştü. O'na göre, hıristiyan ortodoks mezhebi her şeyin üstünde idi. Rusya'da yaşayan müslümanlar ise, ortodoksluğun en büyük düşmanı ve rakibi olabilirdi[47]. Onun için ne pahasına olursa olsun İslâmiyetin Rusya'da ortadan kaldırılması gerekiyordu[48]. Müslümanlığı bırakıp ortodoksluğu seçenler olursa, ki az sayıda da olsa olmuştur, bunların mutlaka kilise tarafından desteklenmesi gerektiğini söylemiştir. Ayrıca, müslüman aydınları ile aristokratların, birlik, olmaları halinde, Rus aydınlarına karşı başariyle mücâdele edebileceklerini, bunun ise, Ruslaştırma siyâseti için büyük bir engel teşkil edeceğini, bu sebeple, müslüman aydınlar ile aristokratlar arasında fikir ayrılığı yaratmak için ne lâzım gelirse, yapılması gerektiğini söylemiştir. Önemli mevkilere bilhassa eğitim müesseselerine, müslüman aydınların getirilmemesini de isteyen İl'minskiy, buna mâni olunamadığı takdirde Ruslaştırma işinin başariyle yürütülemiyeceğini ilgililere hatırlatmıştır[49]. Bu meseleyi ısrarla tâkip eden İl'minskiy, biraz da hâdiselerin yardımı ile, 1882'de hükûmete aldırdığı bir karar ile müslümanların okullarda idârî görevlerde bulunmamalarını sağlamıştır ki, bu karar Çarlık rejiminin sonuna kadar yürürlükte kalmıştır.

---

44. Hayit, ayn. esr., s. 167; Kreindler, ayn. esr., s. 86 vd.
45. A. Vambery, **Western Culture In Eastern Lands,** New York, 1906, s. 26-31.
46. Kreindler, ayn. esr., s. 120.
47. Kreindler, ayn. esr., s. 102.
48. Gös. Yer.
49. Kreindler, ayn. esr., s. 107.

Fakat, İl'minskiy'i eğitim yoluyla müslümanları Ruslaştırma ve hıristiyanlaştırma kampanyasında en çok endişelendiren kişi, muhakkak ki Gaspıralı İsmail Bey olmuştu. İsmail Bey'in, *Tercüman Gazetesi* vasıtasiyle müslümanlar arasında hem birlik ve hem de yenileşme hususunda yaydığı fikirler, İl'minskiy'i son derece huzursuz etmiştir. Müslümanların uyanmalarına yardım edecek her türlü yazının Tercüman'da basılmaması için elinden gelen her türlü engellemeyi yapmıştır. Yakın dostu ve 1880-1905 arasında Rus Ortodoks Kilisesinin başkanı olan K.P. Pobedonostsev'e yazdığı bir mektupta Gaspıralı ve Tercüman hakkına şöyle diyordu: "Gaspıralı'nın bir tek gayesi var. Rusya idâresinde yaşayan milyonlarca müslümanı birleştirmek, modern eğitimle ve Avrupa medeniyetinin imkânları ile daha kuvvetli hale getirmek ve İstanbul'un bu hususta desteğini sağlamak. Bu bizim yaptıklarımıza ve yapmak istediklerimize ters düştüğü gibi, Rus ortodoksluğu için de büyük tehlike teşkil edecektir. Bunun için, Gaspıralı'nın ve gazetesinin susturulması gerek. Bunu te'min için mutlaka hükûmet ricali ile görüşmelisin ve gerekeni yaptırmalısın"[50].

İl'minskiy'e göre, eski usûl eğitim ile devam ettirilen müslümanlık Rusya ve Ortodoksluk için önemli bir tehlike değildi. Bu hâliyle müslümanlığın yapılacak kontrollü bir eğitim ile mağlûp edilebileceğini belirten İl'minskiy, "Reform yapmış, terakkiye yönelik müslümanlığın, batı medeniyetinin ortaya koyduğu teknik imkânları da kullanarak ve aynı zamanda modern okullar açarak yeni bir hüviyete girmesi Ortodoksluk için büyük tehlike teşkil edecektir. Bu sebeple, Gaspıralı'nın önderliğini yaptığı Cedidcilik akımına mâni olmak mecburiyetindeyiz. Cedid mekteplerinin açılmasına izin vermekle Rus hükûmeti ve aydınları kendi bindikleri dalları kesmişlerdir"[51].

İl'minskiy'in karşı çıktığı hususlardan biri de, müslüman idârecilerin önemli mevkilere getirilmesi idi. O'na göre, bilgili ve aydın bir din adamının müftü yapılması büyük hata idi. Aynı şekilde eğitim kurumlarında ve devlet idâresinde müslüman aydınlara yer vermek doğru değildi. Câhil müfti ile câhil idârecilerin başta bulunduğu müslüman topluluklarını kontrol etmek daima kolaydı. Bilgili ve aydın kişilerin idâre edecekleri müslüman Türk toplulukları aralarındaki kan ve kültür bağının farkına varacaklar, bu ise, Pan-Türkizm ve Pan-İslâmizm gibi Rusya'ya hasım cereyanların ortaya çıkmasına sebep olacaktır[52].

Bu arada, şovenliğini daha da ileri götüren İl'minskiy, kendi fikirleri istikametinde Rus hükûmetinin açmış olduğu bazı okulların, istenen şekilde eleman yetiştirmediği için kapatılmalarını istemiştir. 3 Ekim 1888'de arkada-

50. Kreindler, ayn. esr., s. 109-110.

51. Kreindler, ayn. esr., s. 110.

52. Kreindler, ayn. esr., s. 111.

şı Pobedonostsev'e yazdığı bir mektupta İl'minskiy şöyle diyordu: "Orenburg ve Kazan'da açılan Rus-Tatar Öğretmen Okulları'nın kapatılması için emir verdim. Zira, bu okullar vazifesini yaparak Ruslaştırılmış Tatar yerine, milliyetine ve dinine bağlı Tatar aydınları yetiştirmeye başlamıştı. Biz elimizdeki silâhla düşmanımızı vurmak yerine silâhı kendimize karşı kullanıyoruz. Bu tip işleri doğru olarak yapmayı nasıl öğreneceğiz?"[53].

Buraya kadar yapılan izahlardan sonra akla şöyle bir soru geliyor: Acaba, İl'minskiy'in metodunu kullanarak açılan bu okullarda okuyan müslüman talebelerin kaç tanesi Rusluğu veya Ortodoksluğu kabûl etmiştir? Rus kaynakları ile batılı araştırmacıların verdiği istatistiğe göre, XIX. asrın ikinci yarısında 100.000 civarında müslüman çocuk Ortodoks olarak vaftiz edilmiştir. Fakat bunların 50.000'i sadece resmî kayıtlara göre ortodoks idi ve esas olarak müslümanlığı bırakmamışlardı. Bu insanlar ilk fırsatta, Çarlık hükûmetinin son yıllarında din değiştirmeyi serbest bırakması üzerine, resmen ortodoksluğu bırakmışlardır[54]. Bâzı devrelerde hıristiyanlığı kabûl edenlerin sayıları, bütün gayretlere rağmen, düşük olmuştur. Meselâ 1881-1894 yılları arasında büyük bir propagandanın ve baskının yapılmasına rağmen ancak 8.544 müslüman çocuk hıristiyanlığı kabûl etmiştir[55]. Fakat bunların bir kısmı ilk fırsatta eski dinlerine yâni İslâmiyete dönmüşlerdir. Bu tip geliş;meler, elbette Rusların, bilhassa İl'minskiy'nin arzu ettiği neticeler değildi.

Rus hükûmetinin müslüman Türk topluluklarını Ruslaştırma ve Ortodoks yapma gayretleri daha önceden Türk aydınlarını karşı tedbirler almaya sevk etmişti. Öncülüğünü Şehabeddin Mercanî'nin yaptığı bir grup Kazanlı aydın, dinî ve millî mekteblerde ıslahatın zaruretini dile getirmişlerdi[56]. Mercanî ve diğer bazı Kazanlı aydınlardan aşağıda ayrıca tekrar bahsedilecektir.

Rusların, İl'minskiy Metodu ile müslümanları Ruslaştırma ve hıristiyanlaştırma faaliyetlerini hızlandırmaları, Gaspıralı İsmail Bey'i, büyük bir endişeye sevk etmiştir. Rusların yaptığını Türklüğün geleceği için büyük bir tehlike olarak görüyordu. O'na göre, Rusya idâresinde yaşayan Müslüman Türk toplulukları için bir tek çıkar yol kalıyordu: o da, millî ve dinî varlıklarını devam ettirebilmek için, yetersizliği iyice anlaşılmış olan eski usûl eğitimi bırakarak yeni usûl eğitimi kabûl etmek ve bir an evvel geri kalmışlıktan ve Rus sömürüsünden kurtulmak. İşte, burada akla bâzı sorular gelmektedir:

---

53. Kreindler, ayn. esr., s. 112.
54. A. Bennigsen ve C. Lemercier-Quelquejay, **Islam in the Soviet Union**, New York ve Washington, 1967, s. 13.
55. Kreindler, ayn. esr., s. 199.
56. C.W. Hostler, **Turkism and the Soviets**, London, 1957, s. 120 vd.

Acaba, eski usûl medrese ve mekteb eğitimi ne idi ve nasıl yapılıyordu? Bu eğitim şeklinin yetersiz hâle gelişinin sebepleri neler idi? Hakkında bu ve bunlara benzer pek çok soruların sorulabileceği eski usûl eğitim hakkında aşağıda zarûrî açıklamalar yapılmıştır.

h- USUL-İ CEDİD ÖNCESİNDE TÜRK DÜNYASINDAKİ MEDRESELERİN DURUMU

Kırım, Kazan, Azerbaycan ve Türkistan medreselerinin bozuluş şekli, aşağı-yukarı, Osmanlı medreselerine benziyordu. Yâni, siyasî ve iktisadî istikrarsızlıkların medreseleri manen ve maddeten yıpratarak öğretimle ilgili talimat ve gelenekleri bozması şeklinde tecellî etmiştir. Bu arada, fen ve aklî ilimlerden uzaklaşılarak sadece dinî tedrisata gidilmesi, medreselerin, cemiyetin ihtiyaç duyduğu sahalarda eleman yetiştirememesine sebep olmuştur[57]. Ayrıca, dinî bilgilerin verildiği derslerin önemli bir kısmının Arapça ve Farsça olması ve bunların ezbere dayalı olması öğrencilerin zamanının büyük kısmını alıyordu. Bu ise, tahsil süresinin uzamasına sebep oluyordu. Medreseye giren bir çocuk ancak 15-20 sene sonra mezun olabiliyordu. Ezbere öğrendiği Farsça ve Arapça'nın Türkçe karşılığını bilmediği için de halka hizmet yönünde pek faydalı olamıyorlardı. Fen ve aklî ilimler sahasında da bir bilgileri olmadığı için halkın bu sahalardaki ihtiyaçlarına cevap veremiyorlardı.

Rus işgaline uğramış olan Türk illerindeki müslümanların hemen tamamı ehl-i sünnetten idi. Müslümanların en çok etrafında toplandığı tarikat ise Nakşibendilik idi. Rusların, müslümanları hıristiyanlaştırma faaliyetlerine karşı bu teşkilat önemli bir engel teşkil etmiştir. Bu yüzden Nakşibendilik tarikatı müslümanlar arasında ayrı bir öneme sahiptir[58]. Mektep ve medreselerde ders veren hocaların çoğu bu tarikata mensup kimselerdi. Dolayısiyle, mektep ve medreselerde yetişen talebeler de hocalarının tarikatine girerler ve hattâ onlardan icâzet almadan mezun olamazlardı. Mezun olup köy ve kasabalarına dönen bu gençler ya câmilerde imamlık, ya da açtıkları mekteplerde hocalık yapıyorlardı. Ayrıca, kurdukları Nakşibendilik tarikatı ile halka dinî telkinlerde bulunuyor ve İslâmiyetin halk arasında kuvvetlenmesine çalışıyorlardı.

Fakat, iktisadî, ticarî ve tıbbî bilgilerden yoksun ve diğer ilim dallarından, bilhassa fen sahasından, habersiz olan bu insanların, Türkistan Türk-

57. Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., C. Baltacı, **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri,** İstanbul, 1976, s. 61-71.

58. E. Allworth (ed), **Central Asia. 120 Years of Russian Rule,** Durham-London, 1989, s. 167-169; A. Bennigsen and C. Lemercier-Quelquejay, **Islam in the Soviet Union,** London, 1967, s. 73 ve 181.

lerinin maddî kalkınmalarına ve düşmanlarına karşı kendilerini müdafaa edecek teknik güce ulaşmalarına yardımcı olmaları mümkün değildi. Mektep ve medrese eğitiminin tek faydalı yönü İslâmiyetin halka öğretilmesi ve Türk-İslâm an'anelerinin yaşamasını sağlamaktı. Bu yönleri ile, işgalci Rusların halkı Ruslaştırma faaliyetlerine karşı direnmelerinde faydalı olmuşlardır. Fakat, bu faydalı olma dahi yetersiz kalıyordu. Zira, bilgi ve teknik üstünlüğü olan Rusların çeşitli aldatmacalar ile onların bu mukavemetini kırmaya çalıştıkları da unutulmamalıdır. Nitekim, Türkistan'da kurulan Rus idâresinin ve bu arada eğitim sahasında İl'minskiy metodunun tatbiki ile müslüman Türk çocuklarını Ruslaştırma ve hıristiyanlaştırma faaliyetlerinde müslüman Türk cemiyetinin bünyesinde oldukça derin yaralar açmıştı. Onun için, Rus idâresi altına düşen müslüman ahalinin yok olmaması, hayat seviyelerini muasır medeniyet seviyesine çıkarabilmesi için bu eski usûl eğitim sisteminin mutlaka değişmesi gerekiyordu. İşte bu değişikliğin zarûrî olduğunun farkına varan kişi Gaspıralı İsmail Bey olmuştur.

Burada, akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba, Türkistan medreselerindeki bu eğitim şeklinin değişmesini Gaspıralı İsmail Bey'den önce düşünenler olmamış mıdır? Elbette olmuştur. Buhâra medreselerinde tahsil gören Kazanlı âlimlerden Imenî, Kursavî ve Mercanî'den tutun da, bâzı Buhâra ulemasına ve hatta Buhâra Emiri Muzaffereddin'e kadar pek çok kimse Gaspıralı'dan önce böyle bir ıslahatı düşünmüşlerdir[59].

İ- GASPIRALI'NIN MEKTEB VE MEDRESELERE YENİ ÖĞRETİM ŞEKLİNİ GETİRİŞİ: USÛL-İ CEDİD:

Gaspıralı İsmail Bey, herşeyden evvel medreselerin eğitim ve öğretim şeklinin ve orada yapılan derslerin ıslah edilmesi gerektiğine inanıyordu. Zira, mekteblerden mezun olan gençlerin bilgi yönünden son derece yetersiz kaldıklarını ve bu bilgi ile mekteblere iyi öğretmen olamadıklarını görüyor ve bunun mutlaka düzeltilmesi gerektiğini söylüyordu. Fakat Gaspıralı, meselenin üzerine gittikçe, yapılmasını istediği ıslahatın ilk okullardan, yâni mekteblerden başlatılması zaruretine inanmaya başlamıştır. Daha önce de işaret edildiği gibi, mektebler, Kur'an okumayı, yazı yazmayı ve namaz kılmayı öğreten yerlerdi. Gençler için tahsil hayatının ilk basamağını teşkil eden bu mekteblerde dinî hususların yanı sıra, Türk dili ve grameri, matematiğin esasları, İslâm tarihi, coğrafya, dünya tarihi ve sağlık bilgisi gibi mevzuların da öğretilmesi gerektiğini söylemiştir. İnsanları yalnız sözlü anlatım ile ikna etmenin güç olduğunu bilen İsmail Bey, gerçekleşmesini istediği usûl-i cedid mektebini bizzat açarak ve tatbikatını yaparak bunun faydalarını halka gös-

59. Saray, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan...** s. 88-90; A. Temir, "Kursavi Abdünnasir", **Türk Ansiklopedisi,** XXII (1975), s. 371; A.Z.V. Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi,** İstanbul, 1942-47, s. 540.

termek yolunu seçmiştir. Bu maksatla Bahçesaray'ın Kaymaz–Ağa semtinde bir mektep açarak tedrisata başladı. 12 talebesi olan bu usûl-i cedid mektebine yakın arkadaşı olan ve aynı fikirleri paylaşan Bekir Efendiyi öğretmen tâyin etti. Bekir Efendi, günde dört saat ders verdiği talebelerini 45 gün okuttu. İsmail Bey, bu kadar bir zamanda talebelerin okuma-yazma öğrenebileceğini iddia etmişti. Bu iddiasının doğru olduğunu ispat etmek için halkın önünde bu talebelerin okuma ve yazmadan imtihan edileceğini ilân etti. Davetliler önünde talebeleri yetiştiren Bekir Efendi, onlara daha önce hiç görmedikleri metinlerden parçalar okutup yazdırdı. Talebeler hem okuma ve hem de yazma da büyük başarı gösterdiler. Bu durum, imtihânı tâkip edenleri son derece etkiledi[60]. Gaspıralı iddiasında haklı çıkmıştı. Usûl-i cedid mektebinde okuma-yazma öğrenmenin ne kadar kolay ve kısa zamanda gerçekleştiği haberi Rusya müslümanları arasında hızla duyuldu. Bir müddet sonra usûl-i cedid mektebinin talebe sayısı 12'den 40'a yükseldi. Bekir Efendi, bu talebelere de aynı devrede okuma yazmayı öğretmeye muvaffak olmuştur.

Ne var ki, usûl-i cedid yöntemi ile elde edilen bu başarı, eski usûl mekteb ve medrese eğitiminin savunuculuğunu yapanların muhalefetlerini daha da sertleştirmelerine sebep olmuştu. Gaspıralı için haksız tenkid ve ithamlarda bulunmaya başladılar. Fakat İsmail Bey böyle haksız hücumlardan yılacak adam değildi. Onun için, halk arasında aleyhinde söylenenleri de boşa çıkarmak maksadiyle yetişkinler için bir de akşam mektebi açmaya karar verdi. 20 işçinin devam ettiği akşam mektebinde, aynen talebelere uygulanan program tatbik edildi ve 45 gün devam etti. Öğretmenliğini bizzat Gaspıralı'nın yaptığı işçi öğrenciler 45 günün sonunda okuma yazmayı başariyle öğrendiler. Bu son başarıdan sonra, usûl-i cedid mektebinde kısa zamanda okuma yazma öğrenmenin mümkün olduğu haberi bütün Rusya müslümanları arasında daha kuvvetle yayılmaya başladı. Haberi öğrenen ve muhtelif mekteplerde hocalık yapan pek çok molla (o zaman öğretmen yerine kullanılan isim) ve molla adayı medrese talebeleri mektuplarla Gaspıralı'ya müracaat ederek yardım istemeye başladılar. Bir müddet sonra bu yardım isteyenlerin çoğu bizzat Bahçesaray'a kadar gelerek İsmail Bey'den ders almaya başladılar. Her biri üç-dört ay İsmail Bey'in misafirhanesinde kalan bu öğretmen adaylarına İsmail Bey, heyecanla usûl-i cedid yöntemini öğretti[61]. Adaylardan tek isteği, usûl-i cedid'i öğrenenlerin mutlaka kendi kasabasına dönmesi ve orada kısa zamanda kendileri gibi hocalık yapan arkadaşlarına bu yeni metodu öğretmenleri ve birer mektep açarak bunu halka göstermeleri olmuştur.

60. E.J. Lazzerini, **İsmail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia, 1878-1914,** University of Washington, Ph. D., 1973, s. 27. Dr. Lazzerini bu araştırmasını basıma hazırlamakta olup, hazırlık biter bitmez bu kıymetli eseri Türkçeye çevirmeyi kendilerine söz verdim.

61. Lazzerini, ayn. esr., s. 28.

Bir taraftan Gaspıralı, bir taraftan Bekir Efendi, usûl-i cedid'i mollalarla ve molla adaylarına öğretmeye ve hızla müslümanlar arasında yaymağa devam ettiler. İsmail Bey, aynı zamanda bu fikirleri Tercüman gazetesinde yazdığı ateşli yazılariyle açıklayarak meseleleri aşağı yukarı bütün müslüman aydınlarına kabûl ettirmeye muvaffak olmuştur.

Gaspıralı İsmail Bey, usûl-i cedid ile ilgili fikirlerini soydaş ve dindaşlarına böylece açıkladıktan ve onların tasvibini kazandıktan sonra, Rus makamlarına müracaat ederek Türkistan'da usûl-i cedid mekteplerinin açılması için yardımlarını rica etmiştir. Gaspıralı yaptığı mücadelede Rusya'ya dâima sadık kaldığı Rus kanunları çerçevesinde hareket ettiği için resmî makamlar onun isteğini doğrudan doğruya reddetmemişler ve bu hususta bir memorandum hazırlayarak kendilerine verilmesini istemişlerdir. İsmail Bey, Rus makamlarının bu isteğini derhal yerine getirmiş ve hazırladığı memorandumun bir nüshasını Rus hükûmetine, bir nüshasını da Türkistan Genel Vâlisi General N.O. Rosenbach'a göndermiştir[62]. Rus hükûmeti Gaspıralı'nın gönderdiği memoranduma hiç bir cevap vermemiştir. Sadece, Türkistan Genel Vâlisi Rosenbach, Gaspıralı'ya bir mektup yazarak görüşlerinden istifade edeceklerini bildirmiştir.

Ne var ki, Türkistan Genel Vâlisi Rosenbach'ın Gaspıralı'ya gönderdiği cevap, Türkistan halkını Ruslaştırmak emelinde olan bâzı Rus şovenistlerin tepkilerine yol açmıştır. Bunların başında Türkistan Öğretmenler Semineri Başkanı olan N.P. Ostroumov, Türkistan meselelerinde Genel Vâliliğin danışmanı olan V.P. Nalivkin ve hazırladığı eğitim metodu ile Rusya'daki müslüman ahaliyi Ruslaştırmak ve Hıristiyanlaştırmak isteyen İl'minskiy bulunuyordu. Türkistan Genel Vâlisinin yanında olmamasına rağmen ilk büyük tepkiyi gösteren İl'minskiy olmuştur. Gaspıralı'nın ve fikirlerinin kendi metodunun başarısına büyük darbe vuracağını gören İl'minskiy, dostu ve Ortodoks kilisesi başkanı K.P. Pobedonostsev'e yazdığı bir mektubta şu hususların Rus hükûmetine duyurulmasını istemiştir: "...Bahçesaray'da "Tercüman" gazetesini çıkaran Gaspıralı İsmail Bey'in gayeleri şunlardır: 1— Rus imparatorluğunun müslüman teb'ası arasında, İslâmî esaslardan ayrılmaksızın, Avrupaî eğitimi yaymak ve İslâmî fikri Avrupaî eğitimle kaynaştırmak; 2— Çok sayıda, karışık ve değişik dillerde (lehçelerde) konuşan Rusya müslümanlarını birleştirmek ve pekiştirmek (Meselâ, Alman birliği gibi); 3— Kendi yayın organlariyle Osmanlıcayı Türk soyundan gelen bütün müslümanların ortak dili yapmak... Şimdi ne olacak? Duyduğuma göre, Kazan'da Türkçe gazetelerin ve ayrıca ders kitaplarının sayısı her geçen yıl artmaktadır. Kitapların muhteviyatı Avrupaî, dili Osmanlıcadır. Bu, Gaspıralı ve yandaşlarının Türklere modern eğitim vermeği arzuladıklarını, fakat bunu Rusya kanalı ile yapmak istemediklerini anlatmaktadır. Türkistan Genel Vâlisine verilen son

62. Lazzerini, ayn. esr., s. 30.

memorandumda bu açıkça ifade edilmektedir. Tatar aydınlarının Rusya Müslüman Kültür Merkezi kurma gayretlerine izin vermemeliyiz. Aksi takdirde müslümanları Ruslaştırma politikamızdan hiç bir netice alamayız..."[63].

İl'minskiy metodu ile tedrisat gören Rus okullarındaki öğretmenlerin başkanı Ostroumov ise, Türkistan Genel Vâlisine yazdığı mektupta Gaspıralı gibi Rus olmayan bir adamın Rus hükûmetinin sorumluluğunda olan meselelere ne cür'etle karışıp akıl verdiğini anlayamadığını söyleyerek onun ricasını şöyle tenkid ediyordu: "Rusların yapması icap eden bir işi, Kırımlı bir Tatar (Türk)'ın yapmasına göz yummak mümkün değil. Şâyet Rus hükûmeti Türkistan halkını Ruslaştırmayı istiyorsa, ülkesinin ve halkının millî varlığını koruyan ve Ruslara direnmelerini sağlayan Gaspıralı gibi adamların tam bir göz hapsinde bulundurulmaları gerekir..."[64]. Aşağı-yukarı Ostroumov'la aynı görüşü paylaşan Nalivkin ise, Türkistan Genel Vâlisine yazdığı mektupta şunları söylüyordu: "Türkistan'da tâkip ettiğimiz eğitim siyaseti hakkında Gaspıralı gibi bir adamın fikirlerine rağbet edilirse, Rus hükûmeti bundan pişmanlık duyacaktır"[65].

Gaspıralı, Rus hükûmeti ile Türkistan Genel Vâlisine verdiği memorandumlardan hiç bir netice alamadı. Rus idâresince, yaşayan müslüman Türk nüfusunun büyük bir kısmı Türkistan'da yaşıyordu. Onun için, Gaspıralı, usûl-i cedid mekteplerini mutlaka Türkistan'da açmalıydı. Rus hükûmetinden istediği izni alamayan Gaspıralı, Rusya'nın bir vassalı durumunda olan Buhâra'nın reformcu Emiri Abdul Ahad (1885-1910) ile dostluğunu geliştirmeye ve bu yolla Türkistan'ın bir kısmı olan Buhâra'da usûl-i cedid mektepleri açmaya karar verdi. Buhâra Emiri ile dostluğun gelişmesi için durum gayet müsait idi. Zira, Buhâra Emiri Abdul Ahad, Gaspıralı'nın müslümanların ilerlemesi için Tercüman gazetesinde yazdığı yazıların iyi bir okuyucusu idi. Ayrıca, Emir, 1893 başlarında Rusya'yı ziyâret ederken Kırım'da Bahçesaray'a da uğramış ve Gaspıralı'yı güzel mücadelesinden dolayı tebrik etmişti[66]. Bu ziyaret esnasında Gaspıralı ve Buhâra Emiri müslümanların hayatlarını ilerletmek için yapılması lâzım gelen yenilikler hakkında uzun uzun konuşmuşlardı.

Emir Abdul Ahad ile Gaspıralı arasındaki bu dostluk, Emirin, Gaspıralı İsmail Bey'i Buhâra'ya dâvet etmesiyle daha da gelişti. 1893 Mayısı sonlarında Buhâra'ya varan Gaspıralı, Emirin yazlık sarayında olmasından istifade ederek Buhâra'daki eski metod mekteplerini ziyaret etti ve ilgililerle eğitim meseleleri üzerinde uzun uzun sohbetlerde bulundu. Bu arada Semerkand

63. N. Devlet, **1905-1917 Yılları Arasında Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi**, Ankara 1985, s. 17.

64. Lazzerini, ayn. esr., s. 31.

65. Gös. Yer

66. Lazzerini, ayn. esr., s. 32.

ve Taşkent'i de ziyaret eden Gaspıralı, Rus idârecileriyle ve bu arada Taşkent'de bulunan Ostroumov ile Türkistan'daki eğitim siyaseti üzerinde görüşmeler yaptı. Nihayet, Emirin yazlık ikâmetgâhı Şehr-i Sebz'e dâvet edilen Gaspıralı, oraya varışında Emir tarafından samimiyetle karşılandı. Gaspıralı'nın iki gün devam eden bu ziyareti esnasında, Emir ile yaptığı konuşmaların esas kısmını usûl-i cedid mektepleri ve bunların müslümanlara getireceği yenilikler teşkil etti.

Fakat, Gaspıralı, bütün bu çalışmalardan istediği neticeyi, yâni Buhâra ve Türkistan'ın diğer şehirlerinde usûl-i cedid mekteplerinin açılabilmesi için gerekli iznin verilmesini temin edemedi[67]. Burada, Gaspıralı'nın bilmediği veya bildiği halde bilmez göründüğü bir husus vardı ki bundan da kısaca bahsetmek zarûreti vardır. Gaspıralı'nın Türkistan'a ve özellikle Buhâra'ya gelişini Ruslar hiç istememişlerdi. Fakat, O'nun gelişine de mâni olamamışlardı. Bunun üzerine Ruslar, Emir Abdul Ahad'a gizlice baskı ve tehdid yaparak, onun, Gaspıralı'nın usûl-i cedid ile ilgili tekliflerine evet dememesini sağlamışlardı. Ruslar, Emir üzerindeki bu baskılarında yalnız değillerdi. Buhâra ulemasının büyük çoğunluğu usûl-i kadim (eski usûl) ile eğitim ve öğretimin devamına taraftar kimselerdi ve usûl-i cedid'in Buhâra mekteplerine sokulmasını istemiyorlardı. Eski usûl eğitim taraftarı ulema ile Rus idârecilerinin, Emir Abdul Ahad'a baskı yaparak, usûl-i cedid hakkında Gaspıralı'nın yaptığı teklifleri nâzik bir şekilde reddetmesini sağlamışlardı. Hattâ Gaspıralı'nın, usûl-i cedid ile öğrenim yapmanın kolaylığını göstermek için bir mektep açılmasına dair ricasını ne Ruslar ne de Buhâralılar yerine getirmişti. Bu müşkül durumda Gaspıralı İsmail Bey'in imdadına o sıralar Semerkand'da oturan, fakat esasında Orenburglu zengin bir tüccar olan Abdul Gani Bay Hüseyinof adında hamiyetperver bir Türk yetişti. Gaspıralı'yı daha önce hayranlıkla tâkip etmiş olan Abdul Gani Bay Hüseyinof'un tam tekmil açtırdığı ve bütün masraflarını da üstüne aldığı okul, faaliyete geçmiş ve iyi neticelerini de vermiştir[68]. Fakat, Ruslardan ve eski usûl eğitim taraftarlarından gelen baskı neticesinde bu mektep ikinci ayını doldurmadan kapatılmıştır.

Bütün bu gelişmelerden Gaspıralı İsmail Bey'in neler hissettiğini ve nasıl üzüldüğünü gösteren bir belgenin bulunmamasına rağmen, O'nun bu geziden istediği neticeyi elde edemeyen insanların ezikliğini duyarak Bahçe-

---

67. Gaspıralı'nın Türkistan ziyareti hakkında tafsilatlı bilgi için bk., E. Lazzerini, "From Bakhchisarai to Bukhara in 1893: İsmail Bey Gasprinskii's Journey to Central Asia", **Central Asian Survey,** Vol. 3. No. 4, s. 77-88.

68. S.A. Zenkovsky, **Pan Turkism and Islam in Russia,** Cambridge Mass, 1960, s. 86. Gaspıralı'nın eğitim reformuna maddeten büyük yardımları olan ve bilâhare de Orenburg'da Hüseyniye Medresesi'ni kuran Abdul Gani Bay Hüseyinof ve kardeşleri hakkında daha geniş bilgi için bk., A. Temir, "Hüseyinoğulları", **Türk Ansiklopedisi,** IX, s. 426-427; B. Şeref, **Gani Bey,** Orenburg, 1913; Dzh. Validov, **Ocherk istorii obrazovannosti i literatury tatar (do revoliutsii 1917 g.),** Moscow 1923, s. 58-62.

saray'a döndüğünü tahmin ediyoruz. İsmail Bey'in, Buhâra ve Türkistan'da, Rus idârecileri ile eski usûl eğitim taraftarlarının kendisi ve usûl-i cedid aleyhinde gösterdiği faaliyetlerden haberdar olduğunu ve bilhassa Emir Abdul Ahad'ın baskılarına boyun eğerek eğitim reformuna yanaşmamasını doğru bulmadığını biliyoruz. Nitekim, Gaspıralı, bu hususdaki düşüncelerini "Dva Khan" (İki Han) başlığı altında gazetesi Tercüman'da yazdığı bir hikayede gayet ince bir şekilde ortaya koymuştur. Gaspıralı İsmail Bey'in "İki Han" adlı hikâyesi şöyle idi: "Bir zamanlar iki Han vardı. Hanların ikisi de iyi birer iş yapmaya karar verdiler. Hanlardan birincisi, vezirlerinin tavsiyesini dinleyerek bir câmi yaptırmaya karar verdi. İkinci Han ise, vezirlerinin buna benzer tekliflerini reddederek hem bir cami ve hem de bir medrese yaptırmaya karar verdi. Aradan uzun yıllar geçti. Bir gün seyyahlar, birinci Han'ın ülkesinden geçerlerken halkın son derece perişan ve cehalet içinde olduklarını görmüşler. Aynı seyyahlar ikinci Han'ın ülkesinden geçerken insanları gayet mutlu görmüş. Kimi ilimle, kimi de şiir ve edebiyatla uğraşıyormuş. Her hususta, ilerlemenin görüldüğü ülkenin Han'ı, yıllar evvel bir memleketin ilerlemesinin herşeyden önce bilgi ve öğrenmeye dayandığını anlamıştı"[69].

Muhakkak ki, bu hikâyeyi, Buhâra Emiri de okumuştu. Nitekim, bir sene sonra, yâni 1894 yazında Emir Abdul Ahad, Gaspıralı İsmail Bey'i Bahçesaray'da yeniden ziyaret etti. Bu ziyaret esnasında konuşmaların mühim kısmı yine eğitim meseleleri üzerinde olmuştu. Gaspıralı, bu konuşmalardan sonra Emir'in usûl-i cedid mekteplerinin açılmasını samimi olarak istediği kanaatine varmıştı. Fakat, bütün mesele, Emirin bu isteğini ne zaman ve nasıl tatbik edebileceği idi ki bunu Emir dahi bilmiyordu[70].

Gaspıralı, Türkistan'a yaptığı seyahatin sonunda, müslüman mekteplerinin ıslahı için yaptığı mücadelede karşısında iki muhalif grup olduğunu anlamıştı. Bunlar, Müslüman Türk topluluklarını Ruslaştırmak için uğraşan Rus şovenistleri ile bilmeden Rusların oyununa gelen ve eski mektep-medrese sisteminin devamını izleyen bâzı mutaassıp müslümanlardı. Meseleyi hem müslüman ahaliye ve hem de eğitim ve öğretim işleriyle uğraşan ilgililere anlatmak maksadiyle gazetesi Tercüman'da bir seri makaleler yazmaya başladı.

Gaspıralı, bu makalelelerinde her şeyden evvel, Rusya'da yaşayan müslüman ahalinin en büyük derdinin eğitim ve öğretim meselesi olduğunu artık anlama zamanının çoktan gelip geçtiğini ifade ederek şu ana soruyu soruyordu: "Bu nasıl oldu?" Bu soruya cevabı yine kendisi şöyle veriyordu: "Mekteplerimiz yok mu? Allah'a şükür var. Öğretmenlerimiz kâfi derecede çalışmıyorlar mı? Evet çalışıyorlar. Mekteplere yardım eden ve destekleyenler yok mu? Evet, var. Halk öğrenmek istiyor mu? Evet, hem de çok. O hal-

69. Lazzerini, ayn. esr., s. 39-40.

70. Lazzerini, ayn. esr., s. 40.

de, problem nedir? Mektepler eğitim ve öğretimde iyi bir metod kulanmıyorlar. İşte aksaklık budur"[71].

Bu, pratik ve verimli olmayan öğretim şeklinin mutlaka değişmesi ve yeni bir metoda kavuşması gerektiğini ileri süren Gaspıralı, yazısına şöyle devam etmiştir: "Uzun yıllar mekteplerde hocalık yaptım. Bu bana, Rus ve müslüman mektepleri hakkında kâfi bilgi verdi. Müslüman mekteplerinde okuyan zavallı çocuklar günde 6-7 saat çalışır ve bunu 5-6 sene devam ettirirler. Bu çocukların hiç bir netice elde edememelerinden doğan perişanlıklarını gördükçe pek çok gecelerim üzüntüden uykusuz geçmiştir. Talebelerin çoğu ne iyi bir bilgi, ne de iyi bir araştırma yeteneği alabiliyordu. Öğrendikleri sadece birkaç cümleyi geçmeyen Arapça parçalardan ibaretti"[72]. Bu sistemin çok kötü olduğunu belirten Gaspıralı İsmail Bey, "beş sene mektepte okuyan bir talebe ne ibadetini doğru olarak yapabiliyor, ne de bir cümle yazabiliyordu"[73] demektedir. Bu eski usûl eğitim sisteminin tamamen değişmesi gerektiğini söyleyen Gaspıralı İsmail Bey, "talebe dinî eğitimini tam olarak öğrenmeli ve ondan sonra bugünkü dünyada ihtiyaç duyulan sanatları, dilleri ve bilgileri edinmelidir. Böyle bir hedefe ise, ancak, mevcut mektepleri ıslah ederek varılabilir" diyordu[74].

Gaspıralı'nın yeni metodu (usûl-i cedid)'na göre, Arap alfabesinin öğrenimi dahi değişik olacaktı. Bu usûlde önce harflerin telaffuz şekilleri, sonra bir kelime içinde nasıl kullanıldıkları, aynı şekilde, kelimelerin de bir cümle içinde nasıl kullanıldıkları öğretilecekti. Bunlara ilâveten talebeye baştan itibaren yazı yazma imkânı verilecekti. Mektebe devamının iyi bir şekilde ayarlanacağını, her sınıfın 30'u geçmiyecek şekilde tanzim edileceğini, günde 4 saat ve haftada 6 gün talebelerin ders göreceklerini, teneffüs ve dinlenme saatleri olacağını belirtmiştir. Sınıfların sıhhî, mektep binalarının sağlıklı ve emniyetli olacağını, ayrıca eskiden olduğu gibi, talebelere dayak, falaka ve kötü sözle cezaların verilmeyeceğini, bu gibi hususların çocukları okuldan soğuttuğunu belirten Gaspıralı, usûl-i cedid mekteplerinin iki sene süreli olacağını ve talebelerin şu dersleri okuyacaklarını belirtmişlerdir: Arapça ve Türkçe okuma-yazma, kaligrafi (hat), tartışmalı ders (sualli-cevaplı öğrenme şekli), Türkçe gramer ve aritmetik[75].

Gaspıralı, umumî efkâr için yaptığı bu açıklamalardan sonra yeni usûl mekteplerde eğitim ve öğretim işlerinin nasıl yürüdüğünü Kırım'da, Kazan'da ve Volga havalisinde açılan mekteplerde yetiştirdiği öğretmenler vası-

71. Lazzerini, ayn. esr., s. 184.
72. Gös. Yer.
73. Lazzerini, ayn. esr., s. 185.
74. Lazzerini, ayn. esr., s. 186.
75. Lazzerini, ayn. esr., s. 187.

tasiyle göstermeye devam etti. İşin pratik ve faydalı yönlerini anlamaya başlayan müslüman ahali gün-be-gün usûl-i cedid mekteplerine akın etmeye ve çocuklarını buralarda okutmaya başladılar. Bu akım kısa zamanda Türkistan'a doğru da yayılmaya başladı.

Gaspıralı'nın medrese reformuna gelince: İsmail Bey, eğitim ve öğretim hayatının ilk basamağını teşkil eden mektep meselesinde ne gibi hususların ıslah edilip ve nelerin ilâve edilebileceğini usûl-i cedid vesilesiyle izah etmişti. Bu, Gaspıralı'nın eğitim reformu hakkındaki düşüncelerinin ve mücadelesinin birinci kısmını teşkil ediyordu. O'nun mücadelesinin ikinci safhası ise, medrese reformuna ait idi.

Daha evvel, işâret edildiği gibi, Gaspıralı'dan önce de medrese sisteminde ıslahat yapılmasını isteyen âlimler olmuştu. Bunlardan ilk ikisi olan Şehabeddin Mercanî ve Abdulnasır Kursavî, Buhâra medreselerinde; İbrahim Halfin ile Hüseyin Feyzhanî, Rus mekteplerinde okumuş kimselerdi. Bu dört kişinin de şikâyet ettikleri husus aşağı-yukarı aynı idi: Medreselerde dinî eğitimin yanısıra tabiat ve fen ilimlerine ait dersler ile Rus dilinin Avrupaî bir metod ile öğretilmesi[76]. Gaspıralı'nın teklifi ise biraz daha değişik idi. O, başlangıçta medreselere yabancı unsurların girmesine pek taraftar değildi.

---

76. Bu vesile ile, daha önce medreselerin ıslahı üzerinde ısrarla durmuş olan Şehabettin Mercanî (1818-1889) ile Hüseyin Feyzhanî' (1821-1866) nin de kısaca tanıtılmasını gerekli görmekteyiz.

Bazı tarihçiler tarafından Rusya'daki Türk-İslâm dünyasının Martin Luther'i olarak tanıtılan Mercanî, bir taraftan dinde ıslahat fikirlerinin tatbik mevkiine konmasında baş rolü oynarken, diğer cihetten tarihçi olarak da şöhret kazanmıştır. Mercanî Kazan ve Petersburg Üniversite muhitinde de iyi tanınmış ve takdir edilmiştir. Kazan Üniversitesi Arkeoloji Cemiyeti'nde de üyelik yapan Mercanî'nin dinî görüş ve medrese programlarının ıslahı hakkındaki fikirlerini şöyle özetlemek mümkündür:

— İçtihat kapısı herkese açıktır.
— Körükörüne taklid yolundan kaçınmak lâzımdır,
— Taassubu aşılayan eski medrese kitaplarından vazgeçilmelidir.
— Medreselerde Kur'an, Hadis ve İslâm Tarihi dersleri ön plâna alınmalıdır.
— Avrupaî "ilim"lerin öğretilmesine karşı çıkılmamalıdır.
— İslâmiyet, Peygamber zamanındaki asıl şekliyle canlandırılmalıdır.

Mercanî ders programlariyle ilgili fikirlerini önce kendi medresesinde tatbike başlamış, sonra bunlar yavaş yavaş diğer medreselere de sirayet etmiştir. Fakat medreselerin ıslahı H. Feyzhanî'nin projesine göre ancak 1890'lardan sonra gerçekleştirilebilmiştir.

Mercanî'nin talebelerinden olan Feyzhanî, gerek Kazan Üniversitesi ve gerek 1853'ten itibaren lektör olarak çalıştığı Petersburg Üniversitesinde bazı Alman ve Rus şarkiyatçılarla birlikte çalışarak müşterek eserler yayınlamış ve bilhassa Çuvaşlar ile ilgili araştırmalariyle tanınmıştır. Fakat onun yenileşme tarihindeki esas yeri ve önemi, modern ilim derslerinin de konmasiyle medreselerin ıslahı için, "Islah-ı Medaris" adlı bir proje hazırlanmış olmasındadır. Onun basılmamış bu eserine dayanılarak ilk ıslah edilen medreseler şunlardır: Kazan'da Muhammediye, Azimiye, Mercanî ve Apanay medreseleri, Ufa'da Galiye ve Osmaniye medreseleri, Orenburg'da Hüseyniye medresesi, Troyski'de Resuliye medresesi, Bahçesaray'da Zincirli medresesi, Bubi'de İşbubiye medresesi. Mende, Von G., **Der Nationale Kampf der Russlandtürken,** Berlin, 1936, s. 34-35.

Nitekim, 1881'de Rus hükûmetine gönderdiği bir reform tasarısında şu hususlara yer vermişti: "Hükûmetin yardımı ile büyük merkezlerde (Kazan, Ufa, Orenburg, Astrahan, Taşkent, Semerkand, Bakû, Nuha (Şeki) ve Bahçesaray) bulunan 9-10 medresede gerekli ıslahatın yapılarak eski statülerine (XV. ve XVI. asırlardaki iyi durumlarına) kavuşturulmalıdır. Bu medreseler, eskiden olduğu gibi, dinî ilimlerin yanısıra tıp, fizik, kimya, astronomi ve matematik ilimlerinin okutulduğu yer haline getirilmelidir. Ayrıca, bu derslere coğrafya, tarih, tabiat ilimleri, matematiğin diğer dalları, pedagoji, Rus dili ile hukuk dersleri ilâve edilmelidir. Eğitim ve öğretim Arapça yerine ana dil (Türkçe) de yapılmalıdır"[77]. Bu medreselerde vazife görecek müderrislerin aynı zamanda Kazan Üniversitesi Oryantal Çalışmalar Fakültesi ile Lazaryev Enstitüsü'nün Şark Dilleri Bölümünden mezun olan kimselerden olmasını isteyen Gaspıralı İsmail Bey, her medreseye üç hocanın kâfi geleceğini, bu ıslahat için yapılacak masrafın alınacak netice göz önünde tutulursa pek önemli olmayacağını ifade ederek raporuna şöyle devam etmiştir: "On beş (15) sene içinde biz, Rusya müslümanları olarak yepyeni bir eğitim sistemine kavuşacağız... Bununla, ilk öğretimi teşkil eden mekteplerimizin tedrisat programını geliştirmek imkânına kavuştuğumuz gibi, yeni bir metodu da öğretim hayatımıza sokmuş olacağız. Bu, biz Rusya müslümanlarına, Rus Üniversitelerinde her türlü ilmî araştırma ve öğrenme imkânını açacaktır"[78].

Ne var ki, Gaspıralı'nın medrese reformu ile ilgili bu teklifi kötü bir zamana denk gelmişti. Mektep reformunda olduğu gibi, bu fikirlerine de karşı çıkanlar aynı guruplar olmuştu: Bir tarafta Pan-Slavizmin en parlak devrini yaşadığı Rusya'da Rus hükûmetini de ikna ederek Rus olmayan milletlerin, özellikle müslümanların, Ruslaştırılmasını isteyen ve bu hususta faaliyet gösteren militan ve şovenist Ruslar; diğer tarafta ise, mevcut durumun sâdece Rusların işine yarayacağının farkına varamayan ve bütün medreselere hâkim olan aşırı muhafazakâr müslüman grup. Gaspıralı, muhaliflerinin baskı ve entrikalarından yılmadan mücadelesine devam etti. Zaten, o yıllarda mücadelesinin ağırlık merkezini mektep reformu teşkil ediyordu. Onun için, Rusların muhafeleti üzerinde fazla durmadı. Yalnız, bu arada, Ruslardan yardım istemenin ne kadar onur kırıcı olduğunu anladığı için, bir daha Rus makamlarından maddî yardım talebinde bulunmamağa karar verdi.

Gaspıralı'nın bu azimli ve haysiyetli mücâdelesi, sonunda, meyvelerini vermeye başladı. Nitekim, 1893'de Ufa'da "günün şartlarına cevap verecek bir şekilde medresede gerekli ıslahatın yapılacağını" ilân eden bir resmî açıklama yapıldı[79]. Bunu fırsat bilen Gaspıralı, meseleyi umûmi efkâra tanıtmak maksadiyle gazetesi Tercüman'da bir serî yazılar yazmaya başladı.

77. Lazzerini, ayn. esr., s. 190.
78. Lazzerini, ayn. esr., s. 191.
79. Lazzerini, ayn. esr., s. 192.

Önce, müslüman ahalinin, mektep reformundan iyi neticeler almağa başladığını belirten Gaspıralı, artık zamanın ilerlemekte olduğunu ve "şimdi başka reformlar hakkında konuşmak istediğini, bunun da Medrese reformu olduğunu" belirtmiştir[80]. Medreselerde vazife gören müderrislere ve oralarda tahsil yapan talebelere, çalıştıkları müesseselerin daha verimli ve iyi işleyebilmesi için ne gibi yenilikler yapılması gerektiğini Tercüman'a yazarak tartışmalarını rica etmiştir. "Biz meselelerimizi tartışırsak o zaman en faydalasını ve en doğrusunu bulabiliriz" demiştir. Fakat, Gaspıralı, heyecanına sâhip olamamış ve müderrislerle talebelerin görüşlerini almadan bâzı sorular yönelterek tartışmayı başlatmıştır: "Arapça ve İlâhiyatı 20 sene yerine 8-10 senede öğrenmek mümkün değil midir? Öğrenme niçin bu kadar yavaş gidiyor? Yirmi sene tahsil etmelerine rağmen Mollalarımız niçin çok az bilgiye sâhip oluyorlar? Medresenin çalışma programını genişletmenin zamanı hâlâ gelmedi mi?"[81]. Bu haklı sorularıyla Gaspıralı İsmail Bey, hem müslüman aydınlarını ve hem de ilgilileri düşünmeye sevkederken, müderris ve talebelerden de son derece faydalı görüşler ihtiva eden mektuplar almağa başladı. 1894 başlarında yazdığı başka bir yazısında müderrislerin ve talebelerin meselenin halli için ileri sürdükleri fikirlerin "müslümanların uyumadığını gösterdiğini" söyleyen Gaspıralı, artık medrese reformu hakkında daha yapıcı fikirler ileri sürme imkânına kavuştuklarını belirtmiştir. Nitekim, "O Medrese" başlığı altında yazdığı bir makalede, medreselerde şu hususların ıslah edilebileceğini belirtmiştir: "1— Medrese, altı ay yerine 8 veya 9 ay öğretime açık olmalı. Talebeler maddeten desteklenmeli ve isteyen talebe günde 7-8 saat derse girebilmelidir; 2— Talebelerin medrese etrafında kaldıkları yurtlar daha iyi hale sokulmalı ve talebelere gece etütleri yaptırılmalıdır; 3— Talebeler sınıflara ayrılmalı ve her sınıfta göreceği dersler tesbit edilmeli ve sene sonunda imtihana girmelidir; 4— Müderrisler dışarıda çalışmak mecburiyetinden kurtarılmalı ve onların bütün enerjilerini ve bilgilerini talebelerinin iyi yetişmelerine vermeleri sağlanmalıdır; 5— Arapça'nın öğretilmesinde daha iyi bir metod tâkip edilmelidir. Yazmaya ve aritmetik öğrenmeye daha çok alâka gösterilmelidir; 6— Lisan dersleri için belirli günlerde talebelere ekzersiz yapma imkânı tanınmalıdır; 7— Sınıf çalışmaları, yemekler ve çalışma saatleri dengeli bir şekilde organize edilmelidir"[82].

Gaspıralı'nın, medreselerin ıslahı için ileri sürdüğü bu fikirler, müslüman aydınları tarafından memnuniyetle benimsendi. Bu fikirler çok geçmeden Rusya'daki bütün müslüman ahali arasında da hızla yayılmaya başladı. Sonunda müslümanların benimsediği "Yeni Metod Medrese" ortaya çıktı. Artık, usûl-i cedid mekteplerinden sonra, usûl-i cedid medreselerinin kabûlü

80. Lazzerini, ayn. esr., s. 193.
81. Lazzerini, aynı yer.
82. Lazzerini, ayn. esr., s. 193-194.

ile Rusya'da yaşayan müslümanların hayatlarında okuma-yazmaya karşı büyük bir canlılık ve alâka hissedilmeye başlandı. Neticede, "Yeni Metod Medreseleri" Kırım ve Kazan'dan başlayarak Azerbaycan ve Türkistan'a doğru yayılmaya başladı. Fakat, Rus şovenistleri ile muhafazakâr müslüman çevrelerin direnmeleri yüzünden Yeni Metod Medreselerin, usûl-i cedid mekteplerinde olduğu gibi, en son girdiği müslüman ülkesi Türkistan olmuştur.

Gaspıralı'nın bitmek bilmeyen enerjisi, heyecanlı ve fakat haysiyetli mücâdelesi ile gerçekleşen bu ıslahata göre *Yeni Metod* veya *Usûl-i Cedid Medreseleri*'nde eğitim ve öğretim şu üç safhada yapılacaktı: 1— İlk okul yerine geçen mektep, medrese öğretimi için bir hazırlık safhasıydı. Medrese'nin ilk tahsil devresini altı sene devam eden Rüştiye kısmı teşkîl ediyordu. Medrese öğretiminin bu safhası orta okul karşılığında idi. 2— İdadi: (Lise) Bu, medrese tahsilinde ikinci basamağı teşkil ediyor ve Rüştiye gibi altı sene devam ediyordu. 3— Medrese tahsilinin son üç yılını teşkil eden ve Galiye adı verilen yüksel tahsil kısmı da Medrese'nin üçüncü bölümünü teşkil ediyordu.

Talebeler, Medrese tahsilleri esnasında bu üç kısımdan hangisini bitirirlerse, ve şâyet isterlerse, medreseden ayrılabilirlerdi. Yine talebe, medresenin muhtelif basamaklarında yaptıkları tahsile göre, ya mekteplere öğretmen, ya medreselere müderris veyahut da yüksek seviyede din adamı olabilirlerdi.

Yeni Metod Medreselerde okutulacak dersler ise şöyle tesbit edilmişti: Dinî ilimler (hadis, fıkıh, kelâm vb.), Türk dili ve edebiyatı, Arap dili ve edebiyatı, İslâm tarihi, tarih felsefesi, umumî tarih, coğrafya, tabiat bilgisi, matematik, fizik kimya, psikoloji, pedagoji, sağlık bilgisi, kaligrafi (hat), Rusça ve Fransızca[83].

Rus idârecilerinin muhalefeti yüzünden Yeni Metod Medreselerin sayısı maalesef fazla olmamıştır. Müslüman ahalinin dişinden tırnağından artırarak yaptığı yardımlar ve Vakıfların desteği ile 1894-1905 yılları arasında 9 adet Yeni Metod Medrese açılabilmiştir. Rus hükûmetinden alınan yardım ise çok cüz'i olmuştur. Yukarıda işâret edildiği gibi, Yeni Metod Medreselerin ilk olarak: Kazan, Ufa, Orenburg, Bahçesaray ve Bubi şehirlerinde kurulduğunu görüyoruz[84].

Usûl-i Cedid Medreselerindeki bu az rakama rağmen, bu eğitim müessesesinin bulunduğu bölgedeki müslümanların orta ve yüksek öğretim ihtiyaçlarının mühim bir kısmını karşıladığını Rus kaynakları dahi itiraf etmişlerdir. Diğer taraftan usûl-i cedid mekteplerinde durumun biraz daha ferahlatıcı olduğunu görmekteyiz. Daha önce de belirtildiği gibi, Rus idarecileri

83. Lazzerini, ayn. esr., s. 195.
84. Mende, s. 39.

müslüman Türk topluluklarının her türlü yenileşme hareketlerinde, bilhassa eğitim sahasında reform yapmalarına izin vermiyorlardı. Rusların bu menfi tutumuna rağmen, usûl-i cedid mekteplerinin sayıları her yıl artarak çoğalmış ve I. Dünya Harbi'nin patlak verdiği 1914 yılında 5.000 adedi bulmuştur[85].

Bu arada, Türkistan'da ve Rus vassalı hâlindeki Buhâra Emirliğinde usûl-i cedid mektepleri ile usûl-i cedid Medreselerine karşı sürdürülen muhalefet de yavaş yavaş kırılmaya başlamıştır. Rus idârecileri, müslüman ahaliyi ve bilhassa yeni yetişen gençleri Ruslaştırmak emelinde oldukları için ona göre eğitim ve öğretim programlarında özel bir sistem geliştirip tatbik etmek suretiyle hedeflerine varmak istiyorlardı. Böyle bir sistemi benimsetip sevdirmek güç olduğu için, Rus makamları istedikleri halde daha fazla ileri gidemiyorlardı. Onların tek avantajı, eski usûl eğitim taraftarı olan müslüman zümrenin inatla eski sistemi devam ettirmeleriydi. Fakat, Gaspıralı'nın, hem usûl-i cedid mekteplerinde, hem de usûl-i cedid medreselerinde gösterdiği başarı, bu yeni sistemin en câhil müslüman ahaliye dahi müspet şekilde tesir ettiğini herkes görmeye ve anlamaya başlamıştı. Neticede, Buhâra'da ve Türkistan'ın diğer şehirlerinde usûl-i cedid mektepleri ile usûl-i cedid medreselerinin taraftarları gün geçtikçe çoğalmaya başladı.

Türkistan'da usûl-i cedid mekteblerinin hızla taraftar bulmasının sebeplerini şöyle özetleyebiliriz: Bahçesaray'da çıkan Gaspıralı'nın Tercüman gazetesi Rusya müslümanları arasında pek çok sâhada olduğu gibi habercilik sâhasında da iyi bir önderdi. Tercüman'ın bilhassa Gaspıralı'nın eğitim reformu ile ilgili yazıları Orenburg'da çıkan Vakit gazetesi, Kazan'da çıkan Yulduz gazetesi ve Şûra dergisi ile Azerbaycan'da çıkan Molla Nasreddin ve Fuyûzat dergileri tarafından da yazılıp işleniyor ve bu gazeteler ve dergiler Türkistan'da okunuyordu. Dolayısiyle, Gaspıralı'nın fikirleri çeşitli yollarla Türkistan müslümanlarına ulaşıyordu. Bunların yanı sıra, Osmanlı Türkiye'sinde vuku bulan yenilikler ve bilhassa Genç Türkler hareketi Türkistan'da ilgi ve heyecanla tâkip ediliyordu. Öyle ki, Genç Türkler hareketi, Hîve ve Buhâra'da "Genç Hîveliler" ve "Genç Buhâralılar" hareketi olarak devam ettirilmeye çalışılıyordu[86]. Bu arada, İran ve Hindistan'da cereyan eden yenileşme hareketleri de ilgi ile tâkip ediliyor, bunların da Türkistan'daki yenilik taraftarlarına tesiri oluyordu.

Nihayet, Gaspıralı'nın Türkistan'ı ziyaretinden sekiz sene sonra, 1901'de, Münevver Kâri tarafından ilk usûl-i cedid mektebi açıldı. Bunu, 1903'de Mahmud Hoca Behbudi'nin Semerkand'da açtığı okul tâkip etti. Türkistan'ın yetiştirdiği en büyük inkılâpçılardan biri olan Münevver Kâri, Gaspıralı'yı örnek alarak, hem usûl-i cedid mekteblerinde hocalık yapmış ve hem

85. S.A. Zenkovsky, **Pan-Turkism and Islam in Russia,** Cambridge Mass., 1960, s. 35.

86. S. Becker, **Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924,** Cambridge Mass., 1968, s. 205-209, 301-305.

de usûl-i cedid mekteblerine hoca yetiştirmiştir. Bununla da iktifa etmeyen Münevver Kâri, usûl-i cedid mektebinin bâzı ders kitaplarını da bizzat yazarak hazırlamıştır[87].

Münevver Kâri, yanında yetiştirdiği İşan Hoca Hanî, Hasan Hoca Hanî, Şakircan Rahimî, Sabircan Rahimî, Semî Kâri, Selimhan Tillehanoğlu, Kayyum Ramazan ve Kazak Fuzeyi başta olmak üzere, pek çok idealist mektep hocalarının gayretleri ile Taşkent'deki usûl-i cedid mekteplerinin sayısını kısa zamanda 16'ya çıkarmıştır. Artık, Rusların ve eski usûl eğitim taraftarlarının mukavemeti tamamiyle kırılmıştı. Nitekim, Taşkent'deki bu hızlı hamle önce Hokand'a, sonra da Hîve ve Buhâra'ya sıçramış ve kısa zamanda bu müslüman merkezlerinde yüze yakın usûl-i cedid mektepleri açılmıştır. Türkistan'daki bu usûl-i cedid mektepleri hareketi öyle hızla ve heyecanla gelişmiştir ki, bâzı mekteplere hoca ve ders kitapları bulmak güç olmuştur. Bunun üzerine, Kırım'dan ve bilhassa Kazan'dan ders kitapları ve hocalar getirilme yoluna gidilmiştir[88].

Türkistan Türklerinin bu hummalı çalışmaları neticesinde on sene zarfında Taşkent, Buhâra, Hîve, Semerkand ve Hokand'da usûl-i cedid mekteplerinden yüzlercesi açıldı. Bolşevik İhtilâli'ne kadar geçen zamanda ise bu sayı binlere ulaştı[89]. Böylece, Gaspıralı İsmail Bey'in Rusya'da yaşayan Müslüman Türk topluluklarının İslâmiyetten kopmadan modern bir eğitime kavuşturulması için vermiş olduğu mücâdele başariyle hedefine varmış oluyordu. Bu güzel gelişmeler, muhakkak ki, İsmail Bey'in hayatında vuku bulan en mutlu hâdiselerden biri olmuştur.

---

87. Münevver Kâri hakkında daha fazla bilgi için bk., İ. Yarkın, "Türkistan'da Yeni Usûl Öğretimin Kurucusu ve Milliyetçi Rehber Münevver Kâri", **Türk Kültürünü Araştırma Dergisi**, Sayı: 1-2 (1965), s. 161-172.
88. Togan, **Bugünkü Türkili...**, s. 260.
89. Tafsilat için bk., Zenkovsky, **Pan-Turkism and Islam in Russia**, s. 35, 76-91.

II- GASPIRALI'NIN TÜRK DÜNYASINDA VERDİĞİ DİL VE KÜLTÜR BİRLİĞİ MÜCADELESİ

Gaspıralı İsmail Bey, yetişme yıllarında 1874'de ilk defa İstanbul'a gelmişti. Bir sene kadar kaldığı İstanbul'da İsmail Bey'in dikkatini çeken en önemli meselelerden biri de Türk dili üzerinde yapılan münakaşalar idi. Tanzimat'la başlayan ve 1860'lı ve 1870'li yıllarda Osmanlı aydınları arasında uzun tartışmalara sahne olan dil meselesi Gaspıralı'yı son derece etkilemişti. İşte bu sıralar tanıştığı Şemseddin Sami, Ahmed Midhat, Mehmet Emin ve Necib Asım Beyler gibi Osmanlı aydınları ile dostluğunu daha da geliştirmiş ve ömrünün sonuna kadar da devam ettirmiştir. Bilâhere pek çok kişinin de katılacağı bu Türk aydınlarına göre, Türklerin kültür sahasında kalkınabilmesi için Türkçe'nin millî dil olarak mutlaka geliştirilmesi gerekiyordu.

Yukarıda zikredilen fikir adamlarının görüşlerini bir bir açıklamadan evvel, burada dil ve milliyetçilik meselesinin Osmanlı Türkiyesinde nasıl geliştiğini kısaca izah etmekte fayda vardır:

Fransız İhtilâli ile ortaya çıkan Milliyetçilik fikirleri kısa zamanda Osmanlı İmparatorluğuna da sıçramıştı. Uzun zamandır arayış içinde olan Osmanlı aydınları bu fikrin tesirinde kalırken, bilhassa gayr-i müslim ahali arasında da bu fikirler yayılmaya başlamıştı. Hattâ bazı Avrupa devletleri Osmanlı teb'ası olan gayr-i müslim milletleri ayrı devletler kurmaya teşvik etmişti. Dışarıdan yapılan bu baskıları hafifletmek ve bu arada kendini yenilemek ihtiyacını duyan Osmanlı devleti Tanzimat ve Islahat Fermanları ile bir serî kararlar alıp ilân etmişti. Alınan bu kararlarla gayr-i müslim halklara Avrupa devletlerinin yardım yapmaları serbest bırakılmıştı. Bundan istifade eden Avrupa devletleri Osmanlı teb'ası olan gayr-i müslim milletler için, okullar açmaya ve kendi dillerinde eğitim yaptırmaya ve bu arada, bu milletleri Osmanlıya karşı kışkırtmaya başlamışlardı.

Bütün bu gelişmeler, Osmanlı aydınlarını, devletin esas unsuru olan Türklüğü korumaya yöneltmişti. İşte bu yönelişin içinde Türk dilini ve milletini düşünmek ve araştırmak ayrı bir ehemmiyet kazanmıştır. Bu akımın ilk öncüleri olan Şinasi Efendi ile Ziyâ Paşa "Osmanlılık" ve "Osmanlı Dili"ni, Türkçülük ve Türk Dili karşılığında ele alıp kullanmışlardır. Nitekim bu iki-

liden Ziyâ Paşa, yazdığı "Şiir ve inşa" makalesinde "Osmanlı" kelimesini "Türk" karşılığında kullanarak eski Osmanlı edib ve şairlerinin kullandıkları Arapça ve Farsça ağırlıklı dili tenkîd ederken şöyle diyordu: "Hayır bunların hiç biri Osmanlı şiiri değildir... Acaba bizim milletimizin, yâni Türk milletinin bir dili ve şiiri var mıdır? Ve bunu yenileştirip arındırmak mümkün müdür?"[90].

Dilde Türkçülüğü ortaya atan Ziyâ Paşa'dan sonra Türk aydınları dil araştırmalarına ağırlık vermişlerdir. Bunun öncülüğünü yapan ise ünlü devlet ve fikir adamlarımızdan Ahmed Vefik Paşa olmuştur. Ahmed Vefik Paşa, hem Osmanlı lehçelerinin ve hem de diğer Türk lehçelerinin öğrenilmesini, araştırılıp geliştirilmesini savunmuştur. Hazırladığı "Lehçe-i Osmanî" adlı eserinin önsözünde Ahmed Vefik Paşa şöyle demektedir:

"Türk dillerinden Türkiye'de ilk yayılan Oğuz şubesidir. Tataristan ve Türkistan'ı bir zaman Doğu Denizinden Macaristan'a kadar kavrayan dile hâlâ "Guz" (Oğuz) dili deniliyor. Onun yenisi (olan) Türkmen dili İran ve Suriye'yi kaplayıp Anadolu'ya inmiş, zaman içerisinde Osmanlı lehçesini oluşturmuştur. Fergana'dan Hindistan'a kadar yayılıp, Halacî Afganistan diline karışmıştır. Eski bölümlerden Kıpçak dili, Hîve'den başlayarak Sibirya ve Kırgız, Kuman, Bulgar, Kazan bölgelerini çepeçevre kuşatmıştır. Uygur dili, Çin yörelerinden Kaşgâr'a kadar yayılıp, oradan 700 yıllarında (H.) Cengizoğulları Tüklük ve islâmiyet halkasına katıldıklarında Çağatayca dili olarak doğmuştur.

Bugün, Oğuz, Kıpçak ve Çağatay kitapları, "Mahbub-ül-Kulûb" gibi güzel eserleri ve özellikle 600'den 800'e (H.) kadarki yıllarda Selçuklu Türkmen'i ve Osmanlı kitapları bolca basılmış ve bunların incelenmesi sonucu, Türk dili lehçeleri arasındaki farklılıkları ortaya çıkmıştır"[91].

Ahmed Vefik Paşa, Lehçe-i Osmanî'sinde, kök bakımından Arapça ve Farsça olmayan Türkçe kelimeleri, Arapça ve Farsça kökten gelenlerden ayırarak bir bölüm halinde vermiştir. Böylece, Osmanlı dil denizinde boğulmuş çok değerli Türkçe kelimelerimizin bolluğunu ve önemini göstermiştir. Türk dilinin, Osmanlı lehçesinden başka lehçeleri olduğunu meydana koyarak, gerçek bilim meraklılarını o lehçeler üzerinde inceleme yapmaya sevk etmiştir. Ayrıca, bir tarih kitabı olan Ebülgâzi Bahadır Han'ın "Şecere-i Türkî" adlı eserini Çağatay lehçesinden çevirerek dikkatleri Türklerin müşterek tarihine ve kültürüne de çekmiştir.

Ahmed Vefik Paşa'dan sonra gelen Mustafa Celâlettin Paşa ise, Türk filolojisinden başka, Türklerin etnoloji ve tarihi ile ilgilenmiştir. İlmiliği üzerinde bâzı kuşkular duyulmasına rağmen Mustafa Celâlettin, yazdığı "Eski

---

90. Y. Akçuraoğlu, **Türkçülük ve Dış Türkler,** Toker Yay. Neşri, İstanbul, 1990, s. 23.
91. A. Vefik Paşa, **Lehçe-i Osmanî,** İstanbul, 1308 (1890).

ve Yeni Türkler" adlı eserinde yalnız Türk filolojisi üzerinde değil, aynı zamanda tarihî ve etnolojisi üzerinde de bilgiler vermiştir[92].

1856-1870 arasında Şinasi Efendi ve Ziyâ Paşa ile başlayan, Ahmed Vefik Paşa ve Mustafa Celâlettin Paşa ile gelişen Türk dili ve tarihi çalışmalarının, 1870-1880 yılları arasında yepyeni bir safhaya girdiğini görmekteyiz. Bu devrin en ünlü Türkçüleri Süleyman Paşa, Buharalı Özbek Şeyhi Süleyman Efendi, Ahmed Midhat Efendi ve Ahmed Cevdet Paşa'dır.

Sarf-ı Türkî (Türk Dilbilgisi), Kebîr-i İlmihal (Büyük İlmihal), Sagîr-i İlmihal (Küçük İlmihal), Mebânü'l-İnşa (Düzyazının temeli) ve Tarih-i Âlem (Dünya Tarihi) gibi eserleri askerî okullar için yazan Süleyman Paşa, açık ve sade bir Türkçe kullanarak dilimizin Arapça ve Farsça nüfûzundan nasıl kurtarılacağını göstermiştir[93].

Buhâralı bir Özbek Türkü olan ve İstanbul'a yerleşen Şeyh Süleyman Efendi ise, yazdığı "Lûgat-ı Çağatay" (Çağatay Sözlüğü) ve "Türkî-i Osmanî" (Osmanlı Türkçesi) adlı eserleri ile Doğu Türkleri (Türkistan) ile Batı Türkleri (Osmanlı)'nın aynı milletin evlatları ve dillerinin de bir olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Çağatay lehçesini Osmanlı lehçesinin kaynağı olduğunu söyleyen Şeyh Süleyman Efendi eserinin önsözünde "Bugün Osmanlı ülkesinde kullanılan Osmanlı dili, Çağatay dilinden, yâni Maveraünnehr ülkesinde şimdi kullanılan (dilin) şubelerindendir" ifadesi ile müşterek Türk diline dikkatleri çekmiştir[94].

Yazılarında mümkün olduğu kadar halkın dilini kullanan, milletin anlamadığı Arapça ve Farsça kelimelerden uzak duran Ahmed Midhat Efendi, Yusuf Akçuraoğlu'na göre, dikkatleri Türkçülüğe yönelten ilk Türk aydını idi. "Dilinde, üslûbunda en çok Türkçülük eden" Ahmed Midhat Efendi, çağdaşlarından farklı olarak "Avrupa medeniyetinde en önemli yerin millîyet fikri olduğunu" gören bir müellifti[95].

"Kısas-ı Enbiya" adlı eserinde dilde Türkçülüğe hizmet eden Ahmed Cevdet Paşa, "Tarih-i Cevdet" adlı meşhur tarihi ile de Türklüğe, Türk soyuna en çok önem veren bir müellif olmuştur. Osmanlı tarihçileri içinde devletin Batı siyasetini tenkîd ederek "Avrupa fetihleri ile uğraşmaktan ise, Kazan ve Ejderhan Hanlıklarının alınıp korunması, yüce devletimiz için, daha yararlı olurdu. Çünkü Kafkas, Ejderhan ve Kazan halkı ile yakınlık, soy birliği ve çoğu ile din ve mezhep birliğimiz bulunuyor. Bu yüzden onlar Osmanlıya katılırlardı. O durumda onlar da Kırım gibi Osmanlı eyaletleri arasına girerdi. Ve Ejderhan ve Kazan sayesinde büyük Tataristan taraflarında dahi Os-

92. Akçuraoğlu, aynı eser, s. 28-30.
93. Akçuraoğlu, aynı eser, s. 43-45.
94. Akçuraoğlu, aynı eser, s. 47-50.
95. Y. Akçuraoğlu, "Ahmed Midhat Efendi", **Türk Yurdu**, C. 3, s. 178.

manlı devletinin hâkimiyeti yürürlükte kalırdı" şeklinde dikkatleri Asya Türklüğüne çekmesi Türk dünyasında dil ve kültür birliğine olduğu kadar, siyasî birliğe de inandığını ortaya koymuştur[96].

1880'lerden 1900'lere kadar geçen devrede yetişen ve öncülüğünü Şemseddin Sami Bey, Necip Asım Bey ve Şair Mehmed Emin (Yurdakul) Bey'in yaptığı grup ise, bütün Türk dünyasının dil ve kültür birliği içinde bulunması gerektiğini en açık bir şekilde ortaya koymuştur. Kamus-ı Fransevî, Kamusu'l-Alâm ve Kamus-ı Türkî gibi çok faydalı eserlerin müellifi olan Şemseddin Sami Bey, Türk kökenli olmamakla birlikte Türklüğe gönül vermiş ender kişilerden biri idi. Kamus-ı Türkî'sinin mukaddimesinde, "... Dilimiz Türk dilidir. Bu dile mahsus lûgata başka isim düşünmek yanlıştır" diyerek Türk dili gerçeğini açıkça ifade etmiştir. Türkçe konuşulan Türk ülkeleri hakkında geniş bilgi verdikten sonra Şemseddin Sami Bey, mukaddimesine şöyle devam etmektedir: "Doğu Türkçesiyle Batı Türkçesi arasındaki fark, sanıldığı gibi, İtalyanca ile Lâtince veya İspanyolca ile Fransızca arasındaki fark gibi değildir. Bu fark iki Türkçeden her birini, diğerinden büsbütün ayrı ve kendi başına bir dil saydıracak kadar olmayıp, ancak Kuzey ile Güney Almanya, Toskana İtalyancası ile Napoli İtalyancası veya Mısır Arapçası ile Fas, Tunus gibi Kuzey Afrika Arapçaları arasındaki fark derecesindedir ve Doğu Türkçesiyle Batı Türkçesi tek bir dildir, ikisi de Türkçedir". Bunun içindir ki, "Bizlerin ihmal edip unuttuğumuz, Doğu Türkçesinde kullanılan öz Türkçe kelimelerin, bilhassa bunlardan değerli ve gerekli olanlarının alınarak bunların bizim Türkçemize katılması yöntemi ile canlandırılmaları ve yayılmaları, yâni iki lehçenin birleştirilmesi amacına hizmet etmek emelindeyim" diyerek Türkler arasındaki dil birliğinin önemini izah ile bu önemli vazifeyi ifa etmeye çalıştığını samimiyetle açıklamıştır[97].

Osmanlı Türkiyesindeki bu dil birliği tartışmalarını iyi etüd eden ve heyecanla benimseyen Gaspıralı İsmail Bey, Bahçesaray'a dönüşünde Kırım Türkçesine de aynı usûlü, yâni sade ve basit dil kullanma yolunu, tatbik etmeye başlamıştır. Kısa zamanda bu hususta fikirlerini geliştiren İsmail Bey, bütün Türklerin anlayabileceği bir lisan geliştirmenin ne kadar hayatî bir öneme haiz olduğunu görerek ona göre çalışmalarını başlatmıştır. Gaspıralı'nın istediği öyle bir dil olmalı ki, konuşulduğu ve yazıldığı zaman "İstanbul'daki hamal ve kayıkçı ile Şarkî Türkistan'daki deve sürücüsü ve koyun çobanı da anlayabilmelidir." Türkler için bu umumî dili gerçekleştirmek maksadiyle Gaspıralı'nın şu esaslara dikkat ettiğini görüyoruz: a) Yaşayan Türk lehçelerinin pek kaba olmayan mahallî kelimeleri Osmanlı Türkçesinin en gelişmiş şekli olan İstanbul şivesine uydurularak kullanılmalı. b) Mümkün

96. Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, İstanbul, 1301, c. I, s. 24-25, 34, 193.
97. Şemseddin Sami Bey, **Kamus-ı Türkî**, İstanbul, 1317, s. 2 vd.

mertebe ecnebi lisan ve kaideleri Türkçeden çıkarılmalı. c) Okur yazarlar tarafından anlaşılmayan Arapça ve Farsça tabirler tasfiye edilmeli.

Gaspıralı, bu prensipleri, Tercüman gazetesi başta olmak üzere, yazı yazdığı bütün dergi ve gazetelerde titizlikle uygulamıştır. Nitekim, kendisinden naklen sık sık verdiğimiz konuşmaları ve makaleleri dikkatle incelenirse bu prensiplere nasıl başarıyla uyduğu görülecektir. Onun bu gayreti Türk dünyasındaki bütün meslektaşları tarafından takdirle karşılanmıştır. Nitekim, bir meslektaşı 1910'da yazdığı "Til (dil) Yarışı" adlı eserinde Gaspıralı İsmail Bey'in bu hususdaki çalışmalarını şöyle övmüştür: "Anadilimizin bugan selâmmet olan en büyük hadimini göstermek lâzım olsa, şüphe yoktur ki, bu zat Tercüman muharriri Gaspıralı İsmail Bey'dir. Her kim anlarlık revişte (tarzda) açık ifadeli ve ruhlu olan kısa cümleler, güzel ve edebî tabirler usûlünü (kimin ortaya koyduğunu merak ediyorsa söyleyelim) bu zat meydana koymuştur. O'nun ibarelerinde garip kelimeler, çıkışsız cümleler, bir mâna için birkaç müteradif lâfzalar olmaz. İsmail Bey'den sonra yetişmiş muharrirlerimizin tahrir ve telifte mertebeleri farklı ise de, her birisi kendisine şakirttir. Türk dilinin birinci ıslahçısı Ali Şir Nevaî ise, ikincisi, hiç şüphesiz İsmail Bey'dir"[98].

Gaspıralı İsmail Bey'in, Türkçe'nin bütün Türk dünyasının kullanabileceği lisân hâline gelmesi için verdiği bu sessiz ve asîl mücadele son derece başarılı olmuştur. Nitekim Tercüman gazetesinde kullandığı sade Türkçe, gazetenin ulaştığı her yerde, bilhassa Kazan'da, Şarkî ve Garbî Türkistan'da, Azerbaycan'da, Balkanlarda ve Osmanlı Türkiye'sinde yaşayan bütün Türkler tarafından anlaşılan bir lisan haline gelmiştir. Ziyâ Gökalp, "Türkçülüğün Esasları" adlı eserinde bu mevzuda şunları söyler: "Tercüman gazetesini Şimal Türkleri olduğu kadar Şark Türkleri ile Garb Türkleri de anlardı. Bütün Türklerin aynı lisanda birleşmelerinin kabil olduğuna bu gazetenin vücudü canlı bir delildir"[99].

Gaspıralı İsmail Bey, başlangıç yıllarında, Türk dünyasında dil birliğini sağlamak için başlattığı bu büyük mücadelede neler yapmak istediğini, hedefinin neler olduğunu mümkün olduğu kadar açıkça söylemekten çekinmiştir. Bunun en büyük sebebi, Rusya'da yaşayan müslüman Türklerin ilerlemeleri için gösterdiği gayretlerden zaten kâfi derecede tedirgin olmuş olan Rus hükümetinin ve İlminskiy grubunun muhalefetini tamamiyle karşısına almamaktı. Rusya'da yaşayan müslüman Türk topluluklarının mümkün olduğu kadar Osmanlı Türkçesi etrafında toplanmalarını açıkça yazıp ilân etmesi elbette Rusları kızdıracaktı. O, bu hedefe mümkün olduğu kadar sessizce varmayı tercih etmiştir. Nitekim, Tercüman gazetesinde mümkün olduğu ka-

98. R. Fahrettin, **Til Yarışı**, Orenburg Vakit Matbaası, 1910'dan naklen veren Kırımer, aynı eser, s. 74.

99. Z. Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, İstanbul, 1976, s. 5.

dar bu mevzuda az yazmaya dikkat etmiştir. O, mümkün olduğu kadar meslektaşlarını sade dil kullanmaya teşvik etmiştir. Bunun en güzel misalini, kendi açtığı yolda yürüyerek Rusya'daki Türklerin millî şuurlarını kuvvetlendirmede oldukça büyük hizmetleri geçecek olan, 1906'dan itibaren Azerbaycan'da çıkmaya başlayan "Füyuzat" mecmuasının editörüne bir mektup yazarak sade dilde neşriyat yapmasını rica eden aşağıdaki yazısı teşkil eder: "Füyuzat'ın birinci sayısını aldım. Güzel tertip ve tab olunmuş, hayırlı olsun. Lisanını biraz daha sadeleştirirseniz avam arasında daha ziyade münteşir mucip olurdu, zannındayım. Yazmaktan usanmıyorum, lâkin lisansızlıktan canım yandı. Volga, Kazan ve bu aralık çıkardıkları gazeteleri muhtelif ve kaba dilleri ve "Tatarlıkları" Millet gazetesinin tesisine beni mecbur etti. Sade Türkçeyi intişara mahsus olacaktır"[100].

Tam bu sıralarda Rusya'da başlayan siyasî ve içtimaî gelişmeler, Gaspıralı İsmail Bey ve arkadaşlarını daha açık ve aktif mücadeleye sevk etmiştir. 1905 Meşrutî hareketiyle kurulan Rusya Devlet Duması (Mebusan Meclisi)'nda müslüman Türklere de temsil hakkı verilmişti. Türkler bu hakkı en iyi şekilde kullanıp mümkün olduğu kadar çok sayıda temsilciyi Duma'ya sokmaya muvaffak olmuşlardır.

1905 Ağustosunda bir araya gelen Gaspıralı İsmail Bey, Topçubaşı Ali Merdan Bey ve Akçuraoğlu Yusuf Bey, "Rusya Müslümanları İttifakı'nı kurarak Türklerin haklarını "Duma"da nasıl savunmak gerektiği hususunda çalışmalara başladı. İttifakın savunduğu prensiplerin başında "Vicdan hürriyeti, bütün Rusya vatandaşları arasında hukukta musavat, kültür sahasında millî gelişmeye kanunen müsaade" edilmesi geliyordu. 1906 yılının Ocağında Petersburg'da toplanan ikinci kongre "İttifak"ın nizamnamesini müzakere ve kabul etmiş, aynı yılın Ağustosunda Topçubaşı Ali Merdan Bey'in riyasetinde ve Gaspıralı İsmail Bey, Akçuraoğlu Yusuf Bey, Sadri Maksudî (Arsal) Bey, Fatih Kerimi Bey ve diğerlerinin iştiraki ile Nijini-Novgorod'da toplanan üçüncü kongre "İttifak'ın programını kabul ve Ali Merdan Bey'in riyasetinde merkez komiteyi tesbit etmişti[101].

Bu kongrede Gaspıralı İsmail Bey dil birliği hakkında aşağıdaki teklifi yapmış ve bu teklif alkışlarla ve oybirliği ile kabul edilmiştir:

"Umumen Türklerin aslı nesli birdir. Zaman ve mekân ihtilâfiyle şive ve adetlerimizde ihtilâf peyda olmuştur. Bu ihtilâf yekdiğerimizi anlamayacak dereceye gelmiştir. Bundan sonra mekteplerimizi bir olan lisan-ı edebimize hadim olacak hale getirmek lâzımdır. Kongrenin mektep ve medrese komisyonu tarafından hazırlanmış lâyıhasında iptidaî mekteplerimiz için dört

100. A. Caferoğlu, **İsmail Gaspıralı. Ölümünün 50. Yıldönümü Münasebetiyle Bir Etüd,** İstanbul, 1964, s. 13.

101. H. Baykara, **Azerbaycan Istiklâl Mücadelesi Tarihi,** İstanbul, 1975, s. 143-158.

sene-i tedrisiyye tâyin olunmuştur. Bunun üç senesinde sade mahallî şive ile tedrisat icra edilip, son senesinde umumî Türk lisaniyle yazılmış kitaplar okutulmalıdır. Bu sayede tedricen muhtelif şive ve lehçeler birleşmiş olur"[102].

Programını "kanun dairesinde" tatbik edebileceğini ümit eden "İttifak"ın bütün Rusya İmparatorluğu ölçüsündeki müşterek organı Gaspıralı İsmail Bey'in Tercüman gazetesi oluyordu.

Ne var ki, Müslüman Türklerin haklarını korumadaki bu kararlı ve şuurlu halleri Rus şovenistlerini son derece rahatsız etmişti. Bu grubun baskısı ile Rus hükûmeti, önce Duma'daki 40 kişilik Türk temsilcisi hakkını 10'a, sonra da 6'ya düşürmüştür. Bununla da yetinmeyen ve şovenistlerle işbirliği yapan Başvekil Stolipin, Türklere daha ağır darbeler indirme plânları yaptığını "Ortodoks Din Şurası" başkanı Lukyanov'a yazdığı bir mektupta şöyle açıklıyordu:

"Hıristiyan milletinin müslüman dünyasiyle müsademesi dinî olmayıp siyasî devletî ve medenî bir mücadeledir. Panislâmizmin son zamanlardaki muvaffakiyeti (?) bununla izah olunabilir. Bu muvaffakiyet bizim Rusya'da büyük ehemmiyeti haizdir. Bir çok milletleri ihtiva eden Rusya müslümanlığının, ehemmiyetsiz istisnalarla, muhtelif şiveler halinde olsalar dahi, esasen bir dilde konuşan Türk ırkına mensup olmaları nazardan uzak tutulmamalıdır..."[103].

Rusya Müslümanları İttifakı'nda alınan kararlarla bu ittifakın organı haline gelen Gaspıralı İsmail Bey ve Tercüman, Rus şovenizmine karşı şuurlu bir mücadeleye girmiştir. Nasıl bir rakiple mücadele ettiğini iyi bilen Gaspıralı, her zamanki gibi, itidali elden bırakmamıştır.

"Can Yani Dil Meselesi" başlığı altında Türk dilinin problemleri hakkında bir serî makale yazan Gaspıralı İsmail Bey, dilimizi sadeleştirmenin ve edebî lisana ehemmiyet vermenin önemine dikkatleri çekmiştir. "Bundan yirmibeş sene mukaddem Tercüman'ın gayet sade ve mutavassıt bir şive ile yayın hayatına" başladığını söyleyen Gaspıralı, "Yirmibeş seneden beri Rusya Türklerinin edebiyatında ve bugün gazetelerinde görülen hüsn-ü tebeddül ve terakki-i lisan, Tercüman'ın fikrinin doğru olduğunun delilidir" diyerek Tercüman'ın Türk dilinin sadeleşmesinde oynadığı rolü iftiharla belirtmiştir. Bundan sonra Gaspıralı, sözlerine şöyle devam etmiştir: "Dilsiz kişinin ne olduğu herkesce malumdur, beyan ve tarife hacet yoktur. Dilsiz kişi ne ise, edebî ve umumî dili olmayan millet de tamamen aynıdır. En cahil en ahmak kişi buna kanaat hasıl eder, çünkü edebî lisan olmadıkça kitabet, tahsil, maarif, ilim, ünsiyet-i aklie ve ruhiye vücut bulmak muhaldir. Milletin

102. M. Bala, "Rusya İhtilalinde Türkler", **Dergi, Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü,** Münih, No: 9 (1957), s. 6.

103. L. Klimoviç, **İslam v tsarskoy Rossii,** Moskova, 1936, s. 225-26'dan naklen veren Bala, aynı eser. s. 6.

geçmiş zamanlarını zaman-ı hazıra bağlayıp rabt eden, gelecek zamanlar için yol açıp milletin istikbalini temin edecek mal değildir, akçe değildir, hatta maarif de değildir, ancak edebî lisandır.

"Lisan, lisan-ı edebî din derecesinde aziz, mukaddes, zi-kıymet bir nimet ribakidir ki, bunun kadrini bilmeyen millet küfr-ü nimet cinayetinden, günahından ötürü münkarız olmak cezasına hükmolunur. Bu tarihî bir hakikattir. Kürre-i arzı alt üst etmiş, titretmiş olan Hunlardan bugün bir kişi kalmayıp, bundan yirmi asır mukaddem baş göstermiş bir avuç kadar Yunanlı hâlâ mevcud. Bunun sebebi Hunların dilsiz, Yunanîlerin edebî lisana mâlik ve sahip olmalarıdır.

"Lisan-ı edebiyyenin kadrini milliyet, rabıta, ünsiyet ve içtimaiyyet nokta-i nazarlarından bilmek" gerektiğini ifade eden Gaspıralı, "lisan-ı edediyye-i milliyenin yani umumî lisanın lüzumunu bilenler az değildir, en ibtida halledilecek mesele budur" diye edebî lisanı halletmenin zaruretine dikkati çekmiştir[104]. Yazısının sonlarına doğru tekrar sade dilin ehemmiyetine dönen Gaspıralı, bu hususta Türkiye'deki gelişmeleri okuyucularına şöyle aktarmaktadır:

"Osmanlı Türkleri arasında lisan meselesinin baş gösterdiği (zaman) elli-altmış sene oluyor. Şinasi'den Sami Bey'e kadar lisanı sadeleştirmek ile beraber edebî ve fennî bir surette ilerletmek ve milletin ekseriyetini bundan müstefid etmek meslek tutulmuştur. Eskisine göre bugünkü Osmanlı lisanı çok sadeleşmiş, işlenmiş bulunuyor. Fakat bu yolda daha ve daha çalışmak iktiza edecektir.

"Elli milyonluk Türk kavminin vilayet vilayet şiveleri teleffuzunda tefavütleri var ise de asıl lisanları birdir. Binaenaleyh bu kavm-i necibin umumî lisana, lisan-ı edebiyyeye hakkı olduğundan ma'ada dünyada yaşamak istiyor ise herşeyden ziyade ve herşeyden evvel **İttihad-ı lisana** çalışmalıdır" diyerek Türkiye'nin dil birliğinde öncülük yapması gerektiğini ifade etmiştir[105].

Yine "Can Yani Dil Meselesi" başlığı altında 25 Ocak 1908'de bir makale daha yazan Gaspıralı İsmail Bey, dil birliği hususundaki suskunluğunun sebebini şöyle izah ediyordu: "1905 senesine kadar 'Tercüman' da "lisanı birleştirmek" yani "umumî Türk dili" ibareleri istimal olunmadı. Zımnen söylemek, karine ile anlatmak iktiza-yı hal ve zaman idi. "Avram dili" "Avam dili" demek ile iktiza ediyor idik. Çünkü Tatar ile Başkırd, Kırgız ile Sart evladını bir Şukulaya (Okula) kabul etmeyüp "tefrika"ya (ayırmaya) çalışan İlminskiy ve müridleri bizi ihtiyatlı davranmaya mecbur ediyorlar idi"[106]. 1905'de hürriyet için verdiğimiz sözden sonra Tercüman, "millî lisan

104. Gaspıralı İsmail Bey, "Can Yani Dil Meselesi", **Tercüman,** 22 Ocak 1908, Nr. 5, s. 1-2.
105. Gaspıralı, aynı makale.
106. Gaspıralı İsmail Bey, "Can Yani Dil Meselesi", **Tercüman,** No. 26, 25 Ocak 1908, s. 1.

hususunda" neşriyata başladı diyen Gaspıralı, mahallî şivelerle neşredilmeye başlanan gazetelerin ana Türk dilini kullanmalarının sevindirici bir hadise olduğunu söyledikten sonra yazısına şöyle devam etmektedir: "Millet yani Rusya Türkleri meseleyi 'hükm' etti. Muharrirler ve edibler ve muallimler hal ve icrasına borçlu bulunuyorlar. Makurya'da (Nijni-Novgorod'da yapılan toplantı salonu) 1906'da vâki olmuş altı-yedi yüz adamlık ceyun yani toplantıda lisan-ı müşavere, lisan-ı Türkî idi. Kayd ve zabt lisanı Türkî idi. Toplantı kararlarını cem ve ilân eden mecmua edebî Türk dilinde neşrolundu. Mekâtib-i İslâmiyyenin cümlesinde tahsil mahallî şivede başlamak ile yukarı sınıflarda ders lisan-ı Türkî'ye çevrilmek kaide edildi"[107]. "Milletin bu kararını icra etmenin hepimiz için kutsal bir vazife olduğunu söyleyen Gaspıralı İsmail Bey, birlik hususunda katedilen mesafeden oldukça memnun görünmektedir.

Ne var ki, Gaspıralı İsmail Bey'in dil birliği hususunda katedilen mesafeden duyduğu mutluluk çok uzun sürmemiştir. Türkler arasındaki bu dil ve kültür birliğinin millî duygularını kuvvetlendireceğinden endişelenen Rus hükûmeti, aldığı bir kararla bunu önlemeye çalışmıştır. Rus İçişleri Bakanı bütün Vilâyetlere gönderdiği tamimde şöyle diyordu:

"Rusya'da yaşayan gayr-ı Rus unsurlar arasında cemiyet ve ittifaklar kurmaya dair olan 4 Mart 1906 tarihli muvakkat ferman-ı âlinin neşrinden bu yana ayrı ayrı milletlerin medeniyet-maarif yolunda gelişme hareketleri müşahede edilmektedir. Bu hareket millî-siyasî şuurun uyanmasına çalışıyor ve bu maksatla muhtelif adlar altında birçok cemiyetler vücuda getiriyor. Bu cemiyetlerin gayesi rus olmayan milletleri kendi millî menfaatleri etrafında birleştirmekten ibarettir... Binaenaleyh bu cemiyetlerin teşkiline ve çalışmalarına müsaade edilmemelidir"[108].

Bu tebligatla da yetinmeyen Rus makamları, müslüman Türklerin çocuklarını aynı okula gönderip Türkçe tedrisat görmelerini yasaklayarak Türkler arasında başlayan dil birliğine mani olmaya kalkışmıştır. Bu kararı "Can ve Hayat Meselesi" adlı makalesinde şiddetle tenkîd eden Gaspıralı, mahallî dil yani şive yerine Türkçe okutmanın zaruretini şöyle anlatmaya çalışmıştır:

"Türk dili ile değil Tatar dili ile okulacak (okunacak). Maarif Nezareti'nin verdiği düstur hükmünce ders kitapları her vilâyetin mahallî dilinde okulacaktır, ana-baba dilinde değil, çünki bunların dili edebî olmak var.

"Bu defa devlet Duması'nın Maarif ve Mektepler Komisiyasına Ermeni, Gürcü ve Müslüman (Halil Bey Has Mehmedof) azalardan birer âdem

107. Ayn. esr. göst. yer.

108. L. Klimoviç, **İslam ve tsarskoy Rossii,** Moskova, 1936, s. 226'dan naklen veren Bala, **Rusya İhtilalinde Türkler,** s. 6-7.

davet olunup vaki olan müşavere neticesinde Şukula ve Mekteplerde Ermeni, Gürcü ve Tatar dilinde (eğitim için) tasdik müsaade edilmesi münasip görülmüş. Halil Bey "Tatar" kelimesine razı olmayup daha doğrusu ve tamamı "Türk" demek olacağını söyleyip iddia etmiş ise de Komisyanın ekseriyeti "Türk" kelimesi Pan-Türkizme hizmet edeceğinden havf ile bu teklifi reddetmiş".

"Demek oluyor ki, millî lisanımız "Tatarca" ve tahsil-i ibtidaiyyemizde bu Tatarca ile edilmek lâzım gelecek. Vay politika, politika, mekteplere girmez isen ne güzel olurdu. Tatar kavmi mevcut değil. Tatar dili malûm değil. Lisanımıza her ne isim verilirse verilsin hakikat-ı halde Türk dilinden başka bir şey olamayacaktır.

"Rus ve Osmanlı tarihleri Rusya Müslümanlarına garaibden olarak "Tatar" ismi vermişler, fakat bizi Tatar edemezler; hattâ kendimiz bile Tatarız diye ikrar etsek yine hakikatı çürütmek mümkün olamaz.

"Tatar-Tatar dedikleriniz umumen ve her zaman "Taş, baş, yaş, kaş, aş, karındaş, yoldaş, işdaş, gündaş, diye diye gelmişler; işliyorum karışma; ben sana sataşmıyorum sen de bana sataşma; bizler hep kan içişup kan karındaş olmuşuz." Bu sözler Tatarca ise bunların Türkçe mukabili nedir? söyleyiniz.

"Mukaddemce akaid-i İslâmiyye okuyacağız, büyük mekteplerde birer Molla nasb edilsin dediğimizde "Bu talep baş götürmüş, baş İslâmizmdir" diyorlar idi. Şimdi millî lisanda tahsil talebine karşı Pan-Türkizm endişesi ileri sürülüyor. Güzel ama gaspodinler (baylar) insaf edin; sizin zann-ı kıyas ve evhamınıza bakıp Tatar olmadığımız halde nasıl Tatar olalım? Türkçe olan lûgat dilimize niçin değildir diyelim?"[109].

Rus Maarif Vekâleti'nin, Türkçenin eğitim dili olarak kullanmasını yasaklayan ve lehçelerin eğitim dili olmasını isteyen tamimi Gaspıralı İsmail Bey'in protestosu ile karşılaşmıştır. Rus Eğitim Bakanlığı yetkililerine hitaben yazdığı bir yazıda şöyle diyordu:

"Maarif Nezareti'nin geçen sene verdiği provaylada (tamimde) "tahsil evvelâ her kavmin doğma dilinde edilir" demiş ve doğma dil demek herkesin yurt ve hanesinde söylediği dildır, deyü tefsir etmiştir. Bu tefsire göre her vilâyette bir dil olmak lâzım geliyor. Mesela, Esterlitmak'ta Başkurd dili, Mamadeş'de Kazan dili, Çarkent'te Tarance dili, Mergilan'da Kıpçak dili, Aksay'da Kumuk dili ve keza ve keza.

"Maarif Nezareti'nin tefsiri yanlış tefsirdir. Doğma dil demek, kavmin, milletin lisan-ı edebiyyesidir. Rusların doğma dili Vologodski, Yaroslanski, Kurski Saranoski şiveleri değildir. Rusların lisan-ı edebiyyesidir. Bizim de doğma dilimiz Türk dilidir, lisan-ı edebiyyemizdir.

109. Gaspıralı İsmail Bey, "Can ve Hayat Meselesi", **Tercüman, No. 50,** 11 Aralık 1909, s. 2.

"Eski lisan-ı edebiyyemizin bir sütunu Mîr Ali Şir Nevâî ise, yeni lisan-ı edebiyyemizin sütunu Fuzulî'dir. Dola çobanlarının, Volga yorlaklarının ve Han-ı Kirman Remtoratorlarının konuşdukları şiveler millet ve edebiyat ve tedris dili değildir. Maarif Nezareti bu hususta büyük hata yapıyor.

"Böyle bir hata Petersburg'da edilse gaybedilmez. Lâkin Bahçesaray'da, Bakû'de, Orenburg'da, Kazan'da edilse hata ve kayıp değil, büyük bir cinayet olur"[110].

Türk dilinin geliştirilmesine ve kullanılmasına karşı Rus makamlarının takındıkları menfî tavrı tenkît ettikten sonra Gaspıralı, bu sefer mahallî dil ile yâni lehçeler ile yazan Türk aydınlarını "Lisan ve Mesuliyet" adlı yazısı ile ikaz etmek lüzumunu duymuştur. Gazeteci, şair ve edebiyatçıların, Rusların telkini ve direktifi ile kendi lehçe ve şivelerinde yazı yazmaya kalkışmalarının büyük hata olacağını söyleyen Gaspıralı, bunu yapanların ileride millet tarafından hiç de iyi olarak anılmayacaklarını hatırlatmıştır. Muharrirlerin kendi lehçelerinde mensup oldukları ahaliyi aydınlatmalarının tabiî olduğunu söyleyen Gaspıralı, "fakat bundan bir bakışta hasıl olacak faide diğer taraftan vaki olan zarara karşı gelir mi?" sorusunu sorarak lehçelerde yazmanın ilerisi için hiçbir fayda getirmeyeceğini, "Lâkin koca bir milleti lisansız, imlâsız, kaidesiz bir halde bırakacağı meydandadır" demiştir. Gaspıralı İsmail Bey, bundan sonra yazısına şöyle devam etmiştir:

"Mekteb-i ibtidaiyyelerin (ilk okulların) son sınıfında ve Rüşdiyelerde tedrisatın "millî edebî lisanda" yapılacağı (Rusya Müslümanları İttifakı Kongresinin) üçüncü içtimasında ulema ve muteberan tarafından taht-ı karara alınmıştı. Bu karar milletin arzusuna muvafık, hal ve istikbaline deva-yı azîmdi. Bir cins (soy), bir millet olduğumuzu âleme gösterecek, hakk-ı içtimaiyyemizi temin edecek lisanımız kayda (nerede) kaldı? Bu sual bugün mevcud maişet-i siyasiyye daha şiddetli bir şekilde ortaya koyacaktır. Bu suale ve öz siyasiyyeyi daha şiddetli bir şekilde ortaya koyacaktır. Bu suale ve öz milletimize ne gibi cevap vereceğiz? Bu meselede bizleri tevil falan temessüliyetten (mesuliyetten) kurtaramaz... Kırım, Kafkasya ve Türkistan ehli, cümle ulema ve lisana âşina olanlar edebî ve sade Türk dili arzusunda ve tevhid-i lisan faidelerini bilmiş bulunuyorlar"[111].

Meslektaşlarına ve hemşehrilerine bu ikazı yaptıktan sonra Gaspıralı, millî dil tartışmasını Ruslarla yeniden başlatmıştır. Türklerin öz dili olan Türkçe ile tedrisat yapmayı bütün Türk halklarının istediğini, Rusya idaresinde yaşayan diğer milletlere bu hak verilirken, bunun müslüman Türk halkından esirgenmesinin doğru olmayacağını yazdığı "Milli Lisân ve Tedris" adı makalesinde şöyle dile getiriyordu:

---

110. Gaspıralı, "Can Yani Dil Meselesi", **Tercüman,** No. 26, s. 1, 25 Ocak 1908.

111. Gaspıralı, "Lisan ve Mes'uliyet", **Tercüman,** No. 13, s. 1, 24 Mart 1909.

"1905 senesi 1 Ekiminde sâdır olmuş (olan) Ukaz (Çar'ın Fermanı) mucibince Lehistan'da mekteplerin cümlesinde Rus dili okutulmasına tarih, coğrafya ve sair fünunun Leh dilinde ders edilmesine müsaade verilmiştir.

"Devlet Şûrâsı'nın 1906 senesi 19 Nisan'ında tasdik buyurulmuş kararına binaen Baltık vilâyetlerinde hususî mekteplerde Rus dili, Rus edebiyatı, tarih ve coğrafya derslerinden maadası yerli Nemse (Almanca) ve Lâtiş dillerinde tedris edilmesine müsaade verilmiştir.

"Yine mezkûr Şûrâ'nın 31 Ocak 1908 senesinde tasdik buyurulmuş kararına binaen Garbî Vilâyetlerde mevcud hususî Nemse mekteplerinde Rus lisanından maada sair derslerin cümlesi Nemse dilinde ders edilmesine müsaade edilmiştir.

"Ümidvarız ki, Rusya'nın, Ruslardan sonra en büyük ve en kalabalık olan ahali-i İslâmiyyesinin (Türklerin) bu hususda arzusuna milletvekilleri ve Hükûmet muvafakat göstererek cümlemizi bir kat daha memnun ederler"[112].

Rus Hükûmeti'ni ve Duma Meclisi'ni âdil olmaya dâvet eden bu yazısından sonra Gaspıralı'nın, meseleyi tekrar soydaşları ile tartıştığını görmekteyiz. Dil birliğinin zaruretini ve bu ana kadar elde edilen neticelerin, kat'edilen mesafenin bir muhasebesini yaptığı "Tevhid-i Lisan Geliyor" adlı yazısında şu hususları dile getirmiştir:

"Bu gazete çıktığı günden beri edebî ve umumî Türk dili hususunda şu kadar bahisler ettik ki tekrarına hacet yoktur. Hürriyet-i matbuat verilmezden mukaddem Tercüman'a muayyen olarak edebî Türk diline ciddî hidmet eden muharrirler az değildi. İçeri Rusya'da Akciki tüfek Hüsameddin Molla'sından başlayıp Abdürreşid Efendi İbrahimof ve Rızaeddin Efendi Fahreddinof, Feyizhanof ve sairlerin âsârı Azerbaycan'da Mecid Bey Ganizadelerin ve Abdüsselam Efendi Ahundzadelerin âsâr-ı edebiyat ve lisan-ı edebiyyemize büyük hidmet ettikleri meydandadır. Hattâ merhum Kayyum Efendi Hasruf Kazan'da, Hasan Bey Melikof Kafkaz'da lisan-ı edeb, lisan-ı Türk meslek-i âlîsine hâdim oldukları inkâr olunamaz.

"1905 senesi ilân-ı hürriyetle her vilâyette matbaalar tesis edilüp herkes bildi ki, yani nâfi gördüğü şive ile kalem çekmeğe başladığından tevhid-i lisan mesleği geri bırakılmış bir hâle gelmiş idi.

"Bundan ürküp yazdığımız makaleler ve refikimiz "Nur" ve sairler ile ettiğimiz müzakereler okuyanların yâdında olsa gerektir.

"1906'da ürküp, 1907'de ürkecek bir şey olmadığını anlamış idik. Bugün ise ürkmek değil **Tevhid-i Lisan** su gibi kendi yoluyla gelmekte olduğunu gösterebileceğiz. "Nur", "Yılduz", "Beyanü'l-hak", "Vakit", "İdil"

112. Gaspıralı İsmail, "Millî Lisan ve Tedris", **Tercüman,** No. 47, s. 2-3, 20 Kasım 1909.

gazetelerinin lisanları devr-i zuhurlarına nisbeten çok ıslah edildi. Kafkas gazeteleri ise hiç lisan-ı âvam cihetine atılmayıp daima lisan-ı edebiyye çalıştılar.

"Gerçi küçülecek yol daha hayli zahmet ve vakitler istiyor ise de lisanımız iktiza eden yola çıkmış dere tepe kar buran (boran-fırtına) demeyip yavaş yavaş ileri geliyor"[113].

Gaspıralı İsmail Bey, yalnız Rus işgali altında yaşayan kardeşlerin dil meselelerini değil, aynı zamanda Türkiye'deki kardeşlerinin Türk dilini sadeleştirme çalışmalarını da dikkatle takip etmiştir. Bu sahada çalışanların arzu edilen terakkiyi gösteremediğini görünce üzülür ve onların daha hızlı ilerlemeleri için bizzat tartışmaya girmekten de çekinmezdi. Nitekim, Tercüman'da yazdığı "İmlâ bahsi" adlı makalesinde Türkiye'deki dil sadeleştirilmesini şöyle tartışmıştır: "Hayli zamandır Osmanlı matbuatında imlâ ve lisan bahisleri görülmektedir. Muteber İkdam, Malûmat, Mecmuai Ebüzziya, İzmir ve sairlerin sütunlarında tekrar edilmiştir. Lisan ve imlâ hakkında efkâr muhteliftir, başlıcaları ikidir: Biri lisan ve imlâyı sadeleştirmek, Türkleştirmek üzeredir; diğeri bu sadelik lisan-ı Osmaninin letafeti hazırasına ve birkaç asırdan beri ettiği terakkisine ziyan vereceği korkusiyle muhafaza üzeredir. "İkdam"da sadelik efkâr ve nazarları, "Malûmat"da ise hazırdaki lisan ve imlânın muhafazası taraftarlarının mütalâaları görülmektedir. İstanbul'un alışıp karıştığı telâffuzu bırakıp Kırım, ya da Azerbaycan telaffuz ve imlâsını kabûle hacet yoktur. Lâkin, Osmanlı dili, Türk şivelerinin biridir ve en büyüğüdür, edebiyatça en ziyade ilerlediğidir. Bu halde bu şivenin ıslahından, muhafazasından, ya da sadeleştirilmesinden bahsedildiği sırada (lisan-ı Türkî'yi) mükemmel bilmek lâzımdır. Bunu bilen ise pek azdır, belki yoktur...

"Elde her türlü lûgatımız var, fakat lûgat-ı Türkî yoktur. Her türlü, Bulgarca da dahil, sarf ve nahivler vardır, sarf ve nahiv-i Türkî yoktur. Kırk milyona karib akvam-ı Türk'ün durub-ı emsalini, bilmecelerini hattâ tarih-i umumîsini bildiren bir eser yoktur. Bu halde lisan ve imlâ bahislerinden başlıca bir netice hasıl olur zannedemem. Halbuki mesele pek büyüktür, mühimdir, hallolunabilirse semeredar olacaktır. Lisanı lüzumsuz lûgat-i ecnebiyeden kurtarmak ve imlâsını kararlaştırmak lâzımdır. Türkçe yazan Şemseddin Sami Bey'in lisanı daha büyük lisandır. Sami'nin sadece şivesinden beş yüzü istifade ediyor... Sami'nin lisanı da Tebriz'e, Horasan'a kadar işliyor. Lisan ve imlâ bahislerinde bu ciheti de mütalâa olunmalıdır. Letafet, letafet ama, lisandan bâzı sair istifadeler de aranmalıdır"[114].

Buna mukabil Gaspıralı İsmail Bey, Türkiye'de dilde sadeleşme faaliyetlerinde başarılı olan edib ve şairleri takdir ve teşvik etmekten büyük

113. Gaspıralı İsmail Bey, "Tevhid-i Lisan Geliyor", **Tercüman,** No: 47, s. 2-3, 20 Kasım 1909.

114. Gaspıralı İsmail Bey, "İmlâ bahsi", **Tercüman,** No. 49, 22 Recep 1314, s. 2-3.

zevk almıştır. Dostu Şair Mehmed Emin (Yurdakul) Bey'e yazdığı aşağıdaki mektup bunun en güzel misalini teşkil eder. İsmail Bey mektubunda şöyle der:

"Kanunuevvel - üç tarihli mektubunuzu yedisinde alıp hediye buyurduğunuz "Türkçe Şiirler"e sevindim ve gelmesine muntazır kaldım. Rusya nizamınca âsâr-ı şarkiyye, postadan doğruca Tiflis sansürhanesine yollanıp muayeneden sonra adreslerine gelir... Bundan dolayı eserinizi pek geç aldım. Okudum, pek ziyade ferahlandım. Eseriniz hakkında edeceğim mütalâayı Şemseddin Sami Beyefendi yazmış, tekrarına hacet yoktur. Bir denilecek kalmışsa şiirlerinizin lisanından maada efkârı da İstanbul'un "mahitap"tan, "kara saçlı mavi göz"den ibaret âsâr-ı şiiriyyesinin cümlesine faik olduğudur. Cübbeleri kiyamet olan efendilerin bastonları, caketleri alâmet olan şık beylerin usûlüne muhalif, sade ve "kaba" Türkçe kalem çekmek büyük cesarettir. Âsâr-ı edebiyye ve şiiriyye arasına böyle meslekli bir eser aralaştırmak Türk âlemine büyük bir hizmettir ki derunen tebrik ediyorum.

"Türk âlemine dediğim mübalâğa zannolunmasın; mübalâğayı ne severim ve ne ederim. Doğrudur, çünkü şiirlerinizi Edirne, Bursa, Konya, Ankara, Erzurum Türkleri anlayıp, lezzetle okuyacakları gibi, Tiflis, Tebriz, Şirvan, Horasan, Türkistan, Kaşgar, Deşt-i Kıpçak, Sibirya, Kazan ve Kırım Türkleri de okuyacaktır ki, bu şerefe Fuzulî ve Nâbî nail olamadılar. Kırk-elli milyonluk ve otuz asırlık bu âleme iptida bir kaşık oğul balını yediren siz oldunuz ki size şereftir, bize saadettir... Tebrik ediyorum... "Tercüman"ın da çabaladığı bu yolda hizmettir. Sade ve "kaba" lisandır ki, Dersaadet'in hamal ve kayıkçılarına, Çin dahilinde bulunan Türk devecilerine gazeteyi tanıtmıştır; Kazan'da, Sibirya'da olduğu gibi, Tebriz'de ve Horasan'da da Bahçesaray dilini öğrenmeye meyil doğurmuştur. İstanbul edebiyatının mesleksiz devamından ve dudu kuşu lisanından usanmış, kararmıştım. Şiirleriniz pek büyük teselli oldu. Bunun için de Allah sizden razı olsun... Size kardeşçesine gazetemi takdim ediyorum. Duhûlu memnu değildir. Lâkin sansürle posta müvezzilerine emanet edemeyip Rusya postanesinde kalmak üzere adres yazdım. Her Salı günü adam gönderip alırsanız pek memnun olurum... Baki dua ve uhuvvet..."[115].

Bu satırları, Gaspıralı İsmail Bey'in, dil birliğine ve Türk edebiyatının halka doğru inmesine ne derecede ve niçin ehemmiyet verdiğini, bütün Türk dünyasında canlanan sadelik cereyanını ne kadar yakından tâkip ve bunu nasıl teşvik ettiğini en açık bir şekilde ortaya koymaktadır. O'nun bu büyük gayretleridir ki, aynı zamanda, Türkiye haricinde yaşayan Türklerin dilinin ve kültürünün yabancı baskılar altında erimesine ve yok olmasına mani olacaktır.

---

115. C.S. Kırımer, **Gaspıralı İsmail Bey,** İstanbul, 1934, s. 83-84.

Pek çoğu Rusların kasıtlı olarak çıkardığı güçlükler yüzünden hayatı büyük sıkıntılar içinde geçen Gaspıralı İsmail Bey, şerefle yürüttüğü dil ve kültür birliği mücadelesini çok iyi bir seviyeye getirdikten sonra 11 Eylül 914'de vefat etmiştir. I. Dünya Harbi'nin başlamasından istifade eden Ruslar, Türklük çalışmalarını polis zoru ile durdurdular ve önderlerini de tâkibe aldılar.

Ne var ki, I. Dünya Harbi'nde Almanlara karşı başarılı olamayan Ruslar, müttefikleri olan İngilizler ile Fransızlardan yardım istemek mecburiyetinde kaldılar. Müttefikler bu yardımı Çanakkale'yi geçerek yapmak istediler, fakat Türklere mağlup olunca yardım göndermeleri mümkün olmadı. Devamlı harplerden bıkan ve adaletsiz idareden perişan duruma düşen Rus halkı arasında iyi propaganda yapan Bolşevikler, bu sıkıntılı devreden istifade ile 1917 İhtilâli'ni başlatmışlardır. Bütün milletleri kendi saflarına çekebilmek için Bolşevikler, özellikle Rus olmayan milletlere, pek çok hususlarda ve bu arada dil ve eğitim konularında da tam serbesti vaadetmişlerdi. Bundan istifade eden Türkler, yeniden toparlanma imkânı bulmuşlar, 1-11 Mayıs 1917'de tertip ettikleri *Rusya Müslümanları Konferansı*'nda millî varlıklarını koruyabilmek için bir serî kararlar almışlardır. Bu arada, dil ve maarif meseleleri tartışılırken Gaspıralı İsmail Bey şükran ve minnetle anılmış ve dil hususunda şu karar oybirliği ile alınmıştır:

"Maarif ve kültür işleri her halkın kendi idaresinde yürütülür. İlkokullarda eğitim dili olarak, her kabilenin kendi ana dili kullanılır, orta okullarda umumî Türk dilinin kullanılması mecburidir. Yüksek okullarda da eğitim dili Türk-Tatar kabileleri için ortak olan Türk dili olacaktır"[116].

Böylece, bütün Türklerin medenî ve fikrî birliği sağlanmış ve yukarıda zikredilen Kongreye katılan bir delegenin de dediği gibi, "Dilde, Fikirde, İşde Birlik şiarını bizlere söyleyip bırakmış olan merhum babamız Gaspıralı İsmail Bey'in adını saygı ile anmış olacağız"[117].

Burada, akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba bütün Türk aydınları Gaspıralı İsmail Bey'in Dil ve Kültür Birliği siyasetini desteklemişler miydi? Bu soruya yüzde yüz evet demek oldukça zor. Zira, bâzı zevat dar görüşlülükten ve koyu kabilecilikten bir türlü kurtulamadıkları için, Gaspıralı'nın dil birliği ilkesine karşı çıkmışlar ve her türlü eğitimin kabilelerin konuştuğu lehçede veya şivede yapılmasını savunmuşlardır.* Bilhassa 1905 Meşruti hareketinden sonra, biraz hürriyet havasının yarattığı hazımsızlık ve biraz da Rusların teşviki ile Türkler arasında kabilecilik fikrinin hortladığını ve çıkan

116. **Rusya Müslümanları Kongresi,** Tutanaklar. Neşr. eden. I. Ilgar, İstanbul, 1988, s. 345-346.

117. Aynı eser, s. 77.

* Bu hususta isim ve örnekler verip bâzı zümreleri incitmek veya lüzumsuz tartışmaya meydan vermemek için daha fazla bilgi vermeye ihtiyaç duymadık.

gazetelerin çoğunun mahallî şivelerde ve lehçelerde yayın yaptığını görüyoruz. Bu gelişmeler, Gaspıralı İsmail Bey'i oldukça üzmüş ve telaşlandırmıştır. Zira, lisan birliği konusunda yıllar yılı verdiği mücadelenin ve elde ettiği güzel neticelerin sarsılmakta olduğunu görmüştü. Duruma derhal müdahale ederek muhtelif Türk illerinde çıkan gazeteleri ve muharrirlerini ikaz etmek zaruretini hissetmiştir. O'nun bu haklı müdahalesi 1905 senesinde hürriyetin ilânıyla ortaya çıkan kontrolsüz durumdan ve başkalarının kışkırtmasiyle yollarını kaybedenleri yeniden doğru yola, yâni lisan birliğine getirmiştir. Aldığı neticeden gayet memnun kalan Gaspıralı, Tercüman'da bu konuda yeni bir yazı yazarak lisan birliğinin maniâ tanımadan yoluna devam ettiğini müjdelemiş ve bu hususta "delil mi istiyorsunuz?" diyerek şu açıklamaları yapmıştır: "7 Kasım'da çıkmış (Vakit)'ten:

Simber, Saratof gubernalarında bir nice sukma (çuha) fabrikantların en meşhurları Timur-Polat Akçurin Şirketi bolup (olub) bunun gurifka avlındegi fabrikında 1600; Samakinde gısında 700 kişi işliyorlar; Yusuf Akçurin fabrikında yine şol (şu) câmiâ (mikdar) kadar insan çalışıyor.

Bu kadar satırlar içinde "câmiâ" kelimesinden ma'ada mahallî Türkçe bir kelime bulunmayıp bunun da istimali lâzımdır. Kalanlar hep Türkçedir; Türkçe hem Tatarca olan "sukına" yerine galan olarak Rusların bizden kabul ettikleri "sukna" kelimesini istimal etmek lisanımızın kabahatı olmasa gerektir. "Fabrikant" kelimesi yerine tamam Tatarca olan "Fabrikacı" denilirse Kazan şivesine ziyan gelmeyüp edebî dile faide olurdu. Her nasil ise naklettiğimiz cümleler Tatarcadan ziyâde Türkçedir. Çünkü Tatarca dediğimiz mahallî kaba Türkçedir, başka bir lisan değildir.

Burada, "Şura"dan, "Beyanü'l-Hak"tan, "İdil"den, "Yılduz"dan nakle hacet görmüyoruz. Çünkü bu gazetelerde yazan Rıza Kadı'nın, Abdürreşid Kadı'nın, Sadreddin Maksudî'nin kalemleri Türkçe değildir demek büyük hatadır.

Gelelim Elifba okuyan sıbyana mahsus yazılmış kıra'atlere:

Hoca-i Sıbyan'dan (sahife: 30):

"Pazar ve çarşu bu mahaldir ki oraya çok kişiler çıyulup dürlü alışveriş iderler. Biri mal ve şey verip pare (akçe) alur, diğeri akçe verip gerek şeyleri alur". Bu satırları Kazan'lı-Taşkend'li anlamaz mı?

Şimdi Kazan'da çıkmış "Yeni Kıra'at"dan (Sahife: 26):

"Göremsiz duslarım göz geldi daşda
Uzak turmas gilür ak tonlu kaşda
Gite başladı bizden indi kuşlar
Alar bizden yırak çayırlarda kışlar
Misal za'feran sargaydı orman
İkinciler ikinciler, nide urgan".

Bu satırları Taşkend ve Kırım çocukları anlamaz mı? Şüphesiz anlarlar. Ancak sarf ve imlâ okumuşları cenab-ı şairin "Göremsiz" suretinde yazdığını "göremisiz" okurlar, "turmas" dediğini "turmaz" suretinde, "gilür" yerine "gelür" yazarlar. "Gite başladı kuşlar"- Gide başladılar kuşlar- imlasına çekmek isterler; "sargaydı"nın "sarardı" ve "İkinci"nin "Ekinci" olacağı karine ile dürüsleyüp "duslar"ın "dostlar" olacağını bilürler.

Çocukların zir gecesi "bizim muharrir Ağayların sarf ve nahve itibar etmeyüp her biri bir başkaca ne içün yazıyorlar" deyü ta'accüblenür. Bu çocuğu ayıplamak olmaz. Çünkü pedagogya ile şive-i mahalliye faziletinden haberi yoktur.

Bir nümunecik de geçen ay Münevver Kari cenaplarının Taşkend'de tab ettirdiği "Edib-i Evvel" elifbasından nakledelim (sahife: 38):

"Bir kişinin yeti (yedi) sekiz nefer balası bar idi. Balaların araside (arasında) bulunan ittifaksızlık uruş talaşlarını (talaşları) görüp hemelerin eldiğe (eldine, önüne) çakırdı (çağırdı), ingceğe (ince) çoraplarını berkekoşup bağlab (bağlayup) bunu söndürünüz dedi".

Bu cümlelerde Kazanlı ile Kırımlı'nın anlamayacağı ne var? Telaffuz-ı mahalliyece "kaf" yerine "Gayın" yeni gayın yerine kaf istismal olunmak ile lisan başka olur mu? Lisanın sarf ve nahvine dikkat edilmediğinden ilerü gelen imlasızlık kabahati lisanda, şivede değildir.

Bu naklettiğimiz gibi yazılar çoktur. Bunlar şivelerin yakınlığını ve tevhide doğru yürüdüklerini açık gösteriyorlar. Bâzı muharrirlerin Türkçe yazmamak hevesiyle yani yazmak bilmemesiyle Tatarcayı anlayup da Çuvaşçaya yaklaştıkları bile tevhid-i lisana mâni olamayacaktır"[118]. Yine Gaspıralı'nın kendi ifadesiyle, Türkler arasındaki lisan birliği olması gereken yola çıkmış ve dere tepe, kar buran (fırtına) demeden güldür güldür ilerlemeye başlamıştır[119].

Pek çoğu Rusların kasıtlı olarak çıkardığı güçlükler yüzünden hayatı büyük sıkıntılar içinde geçen Gaspıralı İsmail Bey, şerefle yürüttüğü dil ve kültür birliği mücadelesini çok iyi bir seviyeye getirdikten sonra 11 Eylül 1914 günü vefat etmiştir. I. Dünya Harbi'nin başlamasından istifade eden Ruslar, Türklük çalışmalarını polisiye tedbirlerle durdurarak, önderlerini tâkibe almışlardır. Bu baskıya dayanamayan bâzı Türkçü önderler Türkiye'ye sığınmak mecburiyetinde kalmışlardır.

Gaspıralı'ya Türkiye'den destek:

Gaspıralı İsmail Bey'in başlattığı dil ve kültür birliği kampanyası, Türkiye'de de büyük akisler yapmıştır. O devir Türk basınının mümtaz ka-

118. Gaspıralı İsmail Bey, "Tevhid-i Lisan Geliyor", **Tercüman, No: 47,** 20 Kasım 1909, s. 2-3.
119. Gös. Yer.

lemleri ve dil bilginleri, Gaspıralı'nın çalışmalarının güzel neticelerini hararetle ve heyecanla tartışmışlardır. Bu tartışanlar içinde bilhassa Hüseyin Kâzım Kadri Bey ile Ziya Gökalp Bey ayrı bir yer işgal ederler. Hüseyin Kâzım Bey, "İçtihad" mecmuasında, "Türk lisanlarının Tevhidî" hakkında yazdığı bir serî makale ile Gaspıralı İsmail Bey'in çalışmalarını hararetle desteklemiştir. "Çin Türkistan'ından Avusturya hududlarına kadar uzanan kıta'at-ı vasiada mütemekkin akvam-ı Turanî'ye arasında münasebat-ı siyasiye husulünü temin etmek üzere Türk Lisanı'nın muhtelif lehçelerini birleştirmek lüzumunu bugün değilse bile yarın bütün şiddetiyle hissedeceğiz; çünkü her kavim ve millet günün birinde kendi lisanı etrafında toplanmaya mecburdur" diyen Hüseyin Kâzım Bey, "her halde Türk lisanı'nın Tunguz, Karagas, Koybal, Altay, Kırgız, Çuvaş v.b. gibi henüz yeterince işlenmeyen lehçeleri arasında samimî bir münâsebat-i iştikâkiyye bulunduğunu herkes bilir. Diğer taraftan Türk dilinin Osmanlı, Azerî, Uygur, Çağatay gibi daha mütemeddin akvam arasında kullanılan lehçeleri tedkik olunacak olursa bu münâsebat-ı lisaniye ve iştikakiyyenin daha ziyade olduğu görülür. Ali Şir Nevai'den başka Lütfî, Babür Mirza, Abidhan, Sultan Hüseyin Baykara, Mir Haydar gibi Türk şair ve muharrirlerinin kıymetkâr eserleri bu son dört lehçe ile mütekellim olan akvam arasında pek sühûletle anlaşılabilir. Nevaî'nin "Mahbub-ül Kulûb"ı Osmanlı Türkçesinde yazılan en güzel eserlerden pek az farklıdır. Bu hükmün ne dereceye kadar musib olduğunu anlamak için de Kazan'da ve Türkistan'ın diğer yerlerinde bu son zamanlarda yazılan âsar-ı edebiyyeyi okumak kâfidir. Türk lisanları arasındaki münasebat-ı sıhriyyeyi bunlar arasında görmek mümkündür" demiştir[120]. Türk lehçeleri ve şiveleri arasındaki yakınlığa dikkati çeken Hüseyin Kâzım Bey, yazısına şöyle devam etmiştir:

"Birkaç lisana ait manzumelerin mukayesesi de bu hususda bize doğru bir fikir verebilir. Meselâ, yeni şairlerden Abdüsselimzade Mehmed Hadi'nin Azerî Türkçesi'nde söylediği şu şiiri ele alalım:

Öyle yatmışdır bu yerler en derun zulmete
Öyle girmişdir ahali habgâh gaflete
Bin seda aksetmiyor bu senkzar kisvete
Saye-i gafletde inmişdir hakikî zillete
Hansi maldır deriken bastırılmış terbete?
"Türk"dirler mübtela-yı cehl olan bu millete

120. Hüseyin Kâzım Kadri, "Türk Lisanlarının Tevhidi", **İçtihad**, No: 31, 16 Eylül 1909, s. 841.

Bu şiir ile Kazan Türkçesinde yazılmış olan şu şiiri ele alalım:

Kaygu bulunun zulmetinde sabr yega yok, bitti yol
Şunda da azrak sabr et! Taak atar görünür nûri
Kaygu niyetti güçlü bulsun hiçte gitmi kalını ol
Çün şulay tün zulmetinden sonra görüne taak nûri
Karaton de kaygu çikme ezile herdem doğruyol
Gün doğançe yaş ağzına ol duvar görünür nûri

Çağatay Türkçesinde söylenmiş olan şu Manzumeyi de ele alalım:

Düştüm işbu cihanara giryan
Gördün işida her kişiyi hayran
Hord haliçe güşeş ilâb faş
Öteka rur bir tarik birla maaş
Güşeyi ihtiyar edib minhem
Ne enis erdi ne mahrem
Yapıb eyledin göz ve kulağım ne
Et ya kim kaçıkıb ayağım ne

Yukarıda verilen manzumeleri, Uygur Türkçesi'nde yazılan şu manzume ile karşılaştıralım:

Çünkü tamor bak burun etidi huruç
Ruleti yapmalı tur idi bu aruç
Aciz ve mefluk gizar irtizar
Kılmay öz endişesini aşikâr
Sa'y itâ ki ne tuteban himmetli
İletur idi geyda kârek devleti
Tinkeri kazası bila ahter güzar
Başkaca kıldı beyin zahdar.

Mukayese edecek olursak bu lisanlar arasındaki münâsebatı vazıhan anlarız" diyen Hüseyin Kâzım Bey, edebî Türk dilinin daha da geliştirilmesi gerektiğini, bunun için de Osmanlı Türkçesinin örnek alınması lüzumunu söylemiştir[121]. Bundan sonra Hüseyin Kâzım, sözlerini şöyle tamamlar:

"Şüphe yoktur ki Osmanlı Türkçesi diğer lehçelerden daha müterakki ve efkâr-ı ulviye ve hissiyat-ı necibe ve bedi'ayı tasvir ve tehyiç için daha müsaittir. Bu da Osmanlı Türkleri'nin Garb ve Garb'e mahsus hissiyat ve efkâr-ı medeniye ile daha ziyâde temasta bulunmuş olmalarının tabii bir neti-

121. Gös. Yer, s. 842.

cesidir. Hususiyle Osmanlı Türkçesi'nin teleffuzu daha naziktir. Teleffuzun ihsas, fesahat ve belagatte pek büyük tesiri olduğu inkâr edilemez". "Benim fikrim ve itikadımca birçok yerlerde mehcur olan huruf-ı imlâyı kullanmak ve mümkün olduğu kadar imlâyı iştikakiyyeye riayet etmek sayesinde bütün Turan halkının Osmanlı Türkçesini tercih edeceklerinde şüphe yoktur. Zira, bu halk bir dil, bir an'anat-ı milliye etrafında toplanmak mecburiyetini bizden daha acı ve daha elim tecrübelerle gördüler ve anladılar"[122].

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi, Hüseyin Kâzım Kadri Bey, Gaspıralı İsmail Bey'den açıkça bahsetmemekle beraber, onun edebî Türk dilini geliştirmede verdiği mücadeleyi ve bunun için de Osmanlı Türkçesini örnek almak gerektiği hakkındaki düşüncelerini açıkça desteklediği görülmektedir.

Gaspıralı İsmail Bey'in başlattığı dil ve kültür birliği kampanyası daha önce gerçekleştirdiği eğitim reformu ile birlikte, Rus idaresine düşen Türkler arasında hak ve hürriyetlerini koruma şuuru yaratmıştı. Bu ise, Türklerin, Bolşevik İhtilâli'nin verdiği "kendi mukadderatını kendinin tâyin etme" hakkını kullanarak istiklâl mücadelesine girmelerini sağlamıştır. Nitekim, Azerbaycan Türkleri, önce "Kafkasya Federasyonu" (Gürcü ve Ermenilerle)'nun kuruluşuna katılmış, Federasyon dağılınca da, "Azerbaycan Cumhuriyeti"ni ilân etmişlerdi (28 Mayıs 1918). Bu arada, Türkistan Türkleri "Türkistan Birliği", İdil-Ural Türkleri de "İdil-Ural Birliği" adı altında müstakil birer devlet kurabilmek için mücadeleye girmişlerdir. Fakat, Türklerin muhtelif yerlerde istiklâl tâyin etmeleri ve ayrı ayrı hükûmetler kurmaları Türk dünyasında dil ve kültür birliğini çok arzu eden Ziya Gökalp'i oldukça endişelendirmiştir. 1918'de "Yeni Mecmua"da yazdığı "Rusya'daki Türkler Ne Yapmalı" başlıklı makalesinde şu hususları hatırlatıyordu:

"Evet, bugün Rusya'daki Türk kardeşlerimizin ebedî surette istiklâl kazanacakları bir zamandır. Fakat, muntazam bir program, makûl bir usûlle çalışmazlarsa bu milletdaşlarımızın millî istiklâle kat'î ve daimî olarak nail olacakları şüphelidir" dedikten sonra, Türklerin ayrı ayrı hükûmetler kurmalarının son derece sakıncalı olduğunu belirterek yazısına şöyle devam etmiştir: "O halde, herşeyden evvel, Rusya'daki Türklerin, birbirlerinden ayrı küçük hükûmetler teşkiline değil, cümlesinin birleşmesiyle büyük bir devlet tesisine çalışması lâzımdır. Bu hükûmet, Türk ülkelerinden gönderilecek murahhasların teşkil edeceği umumî kongre tarafından intihab edilmelidir.

"Bu umumî hükûmetin lisanı, bütün Türklerin müşterek lisanı olan Osmanlı Türkçesi olmalı, gerek muhabereler, gerek neşriyat bu lisanda icra edilmelidir. Binaenaleyh, Rusya'daki Türklerin vahdeti, umumî hükûmetle beraber, umumî lisanda da tecelli etmelidir. Hasılı, bütün Türk ili, bir ordu gibi yukarıdan aşağıya idare olunur kuvvetli bir uzviyet şeklini almalıdır. Bu

122. Hüseyin Kâzım Kadri, "Türk Lisanlarının Tevhidi", **İçtihad**, No: 31, 15 Eylül 1909, s. 842-43.

hâl, bazılarınca hürriyet ve istiklâl fikirlerine muhalif görünürse de bu görüşler bir vehimden ibarettir"[123].

Ziya Gökalp'in bu mücadeledeki en büyük maksadı, Türklerin herşeyden önce kültürel sahada birlik oluşturmalarını sağlamaktı. Gaspıralı İsmail Bey'in başlattığı ve Rus hâkimiyetinde kalan pek çok Türk aydınının benimsediği bu görüşe Türkiye'deki aydınların da katılması için başka bir yazısında Gökalp şöyle der: "Türkler herşeyden önce dil ve kültür birliği kurmalıdır. Bu da Osmanlı Türkçesinin kullanılması ile mümkündür. Rusya Türklerinden pek çok yazar bu dilde kitap ve gazete çıkarmaya başlayarak bu yola girmişlerdir. Savaştan önce olduğu gibi, oralardan bize bol öğrenci gelmeli ve bizden oralara yine çokcasına kitap gönderilmelidir. Türkiye Türkleri bu hususları gerçekleştirmek için çok çalışmalıdır. Aksi takdirde Türk birliği kurulamaz" diye ikaz ettikten sonra yazısına şöyle devam etmiştir: "... Bütün Türklüğe kendi harsını verebilmek için Osmanlı Türklüğü samimî surette Türkçü olmak mecburiyetindedir. Çünkü Osmanlılık Türkleşmezse bütün Türklerin Osmanlılığa gelmesi mümkün değildir"[124].

1917 ve 1918 yıllarında, tıpkı Rusya'da yaşayan Türkler gibi, başta Ziya Gökalp olmak üzere pek çok Türk aydını, Bolşeviklerin, "her milletin kendi mukadderatını kendilerinin tâyin etme hakkı vardır" vaadini yerine getireceğine inanıyordu. Bu düşünceler çerçevesinde Ziya Gökalp, Yeni Mecmua'da 4 temmuz 1918'de "Türkçülük ve Türkiyecilik" başlığını taşıyan yazısında şu tartışmayı kamuoyunda başlatıyordu:

"Türk kelimesiyle Türkiyeli kelimesi arasında büyük fark vardır; her Türkiyeli Türk değildir, aynı zamanda her Türk de Türkiyeli değildir.

"Türkçülükle Türkiyeciliğe, Avrupa'dan bir misal istenirse Alman birliğinden evvelki Almancılıkla Prusyacılığı gösterebiliriz.

"Bugünkü Almanya yerinde Alman birliğinden evvel kuvvetli bir Prusya devletiyle beraber muhtelif derecelerde bir çok küçük Alman devletleri vardı. Nasıl ki bugün Türk âlemi de yavaş yavaş o zamanki Almanya'ya benzemektedir[125]. Bugünkü Türkiye, o zamanki Prusya'ya benzediği gibi yeni teşekkül etmekte olan küçük Türk devletleri de o zamanki küçük Alman devletlerine benzetilebilir. O halde, o zamanki Prusyacılık, bugünkü Türkçülüğün aynı olduğu gibi, o zamanki Almancılık da bugünkü Türkiyeciliğin aynıdır. Çünkü Prusya bir devletten ibaretti, Prusyalıların mecmuu bir Prusyalılar milleti teşkil etmiyordu. Halbuki bütün Almanların mecmuu bir milletten ibaretti. Eğer filozof Laybniç (Leibniz) den itibaren Almancılık cereyanı baş-

123. Z. Gökalp, "Rusya'daki Türkler Ne Yapmalı?", **Yeni Mecmua**, Sayı: 38 (1918), s. 233-234.

124. Y. H. Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Ankara, 1983 basımı, C. 3/4, s. 312.

125. Bu yazı yazıldığında Bolşevikler, "herkesin kendi mukadderatını kendilerinin tâyin etme hakkına sâhiptir" ilkesinden vazgeçmemişlerdi.

lamamış, Prusyalılar yalnız Prusyacılık, Bavyeralılar yalnız Bavyeralılar yalnız Bavyeracılık, Saksonyalılar yalnız Saksonyacılık gayelerini tâkip etmiş olsaydılar, bugünkü yüksek Alman harsı ve büyük Alman devleti vücuda gelmezdi. Şüphesiz bir taraftan Almancılık mefkûresi, ruhlarde yeni bir güneş gibi nur saçarken, Prusya münevverleri Prusya devletinin tanzim ve takviyesini de ihmal etmiyorlardı. Prusya askerlikçe olduğu kadar idare ve adaletce de yükseliyordu. Yani Prusyacılık namını, verebileceğimiz gaye hakkiyle ifa olunuyordu. Fakat acaba Almancılık mefkûresi bütün feyyaz kuvvetleriyle bu gayeye yardım etmeseydi Prusya bu derece yükselebilecek miydi?

"Filhakika bizde de Türkiyecilik kat'iyen ihmali caiz olmıyan mübrem bir vazifedir. Memleketimiz yüzbinlerce yardımcı elin cansiperane ihtimamlarına muhtaç. Bu inkârı mümkün olmayan bedihî bir hakikattir. Fakat, bu vazifenin ve gayenin ayrı adı, ayrı bir hususiyeti vardır. Buna Türkiyecilik denildiği gibi vatancılık namı da verilebilir. Namık Kemal'lerin, Tevfik Fikret'lerin mefkûresi olan vatanperverlik işte bu maksada müteveccih idi. Fakat Türkçüler bu hususî gayeyi mukaddes tanımakla beraber buna bir de Türkçülük namiyle umumî bir mefkûre ilâve ettiler... Genç Türkler yalnız Türkiyeci idiler. Türkçüler Türkiye ile beraber Türkçülüğü de düşünenlerdir. Türkçülüğün birinci işi devlet, ümmet, millet kelimelerinin farklarını meydana koymak oldu. Devlet tabiiyyetle, ümmet dinde, millet harsda müşterek olan fertlerin mecmuudur. Bu suretle bizim Türkiye devletine, İslâm ümmetine, Türk milletine mensup olduğumuz anlaşıldı. İçtimaiyat ilmi bize tam cemiyetin milletten ibaret olduğunu, milletin de aynı harsa malik fertlerin mecmuu bulunduğunu gösterdi. O halde bizim de milletimizin hududu ne devletin, ne ümmetin, ne de ırkın hudutlariyle mahdut değildir. Millet bu zümrelerden büsbütün başka bir şeydi; yâni harsî bir zümreden ibaretti. Harsın zahirî alâmetleri ise lisan ile din olduğu için, milletimizin Türkçe konuşan müslümanlardan mürekkep olduğu meydana çıktı. Türkçülerin ilmî usûllerle vasıl olduğu bu tarifi, Anadolu köylüleri asırlardan beri millî selikalariyle bulmuşlardı. Çünkü saf köylüler millettaşlarını "dili dilime uyan, dini dinime uyan" formüliyle tarif ediyorlardı.

"Türkçülük milletin tarifini yapınca Anadolu'dan itibaren bütün Azerbaycanlılar'ın, Kırımlılar'ın, Kazanlılar'ın, Türkmenler'in, Sartlar'ın, Özbekler'in, Kırgızlar'ın, Kaşgarlılar'ın, ilâ ahirinin bizim gibi Türkçe konuştuğunu ve bizim gibi müslüman olduğunu nazara alarak bunların hepsini Türk milletine dahil addetti. Yalnız bu muhtelif Türk şubeleri birbirinden uzak kaldıkları için yalnız lisanları ve edebiyatları müşterek değildi. O halde her şeyden evvel İstanbul'da halk tarafından konuşulan Türkçeyi ve bu Türkçeye istinaden teşekkül edecek edebiyatı bütün bu Türk şubelerine kabul ettirmek lâzım geliyordu. Bu fikir muhtelif Türk şubelerine mensup münevverler tara-

fından kabul edildiği için Türkçülüğün ilk şiarı oldu. İşte Türkçülüğün birinci merhalesi olan harsî Türkçülük bu maksada vusulden ibarettir."[126].

Bundan sonra Gökalp, Almanlar arasına önce harsî, sonra iktisadî ve en sonunda da siyasî birliğin oluştuğunu anlatarak, Türkçülük hakkındaki düşüncelerini şöyle tamamlar:

"İhtimal ki bizde de, istikbalde, Türkçülüğün iktisadî ve siyasî merhaleleri başlayacaktır. **Fakat, bugün Türkçülüğün yegâne gayesi harsî birlikten ibarettir.** Binaenaleyh, bugün hiçbir Türkçü, Kafkas Azerbaycan'ını, Kırım'ı, yahut diğer bir Türk ülkesini memleketimize ilhak tasavvurunda değildir. Türkçülerin bu ülkeler hakkındaki temennisi bunların müstakil devletler halini alarak tam bir istiklâle nail olmalarıdır"[127].

Burada akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba, Türkiye'de aydınlar, dil ve kültür birliği hakkında daha başka neler düşünüyorlardı? Bilhassa o günlerde Millî Mücadeleyi başariyle yürüten Mustafa Kemal Paşa dil ve kültür birliği hakkında neler düşünüyordu? Bilâhare, Cumhuriyetin kurulmasından sonra, devletin bu sahâdaki siyaseti ne olmuştur?

126. Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, 3/4, s. 409-411.

127. Bayur, aynı eser, s. 411.

III- ATATÜRK'ÜN TÜRK DÜNYASINDA DİL VE KÜLTÜR BİRLİĞİ SİYASETİ

I. Dünya Harbi sonunda Türkiye Türkleri, hak etmedikleri öyle kötü bir duruma düşmüşlerdi ki, kendi varlığını ve bütünlüğünü koruyamama tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştı. Buna rağmen, Türkiye Türkleri, özellikle büyük önder Mustafa Kemal Paşa, ellerinden geldiğince Türkiye dışındaki kardeşlerinin yardımlarına koşmaya çalışmışlardır. Mustafa Kemal Paşa oralardan gelen delegeleri kabul etmiş ve kendileri ile uzun uzun görüşmüştür. Gaspıralı'nın ülkesi Kırım'dan "Umum Rusya Müslümanları" namına gelen bir heyetin üyesi, Atatürk'le görüşmelerini hâtıralarında şöyle nakleder: "Millî vazife icabı birkaç arkadaşla birlikte Ankara'ya "Umum Rusya Müslümanları" idaresinin murahhasları olarak gelmiştik. Hâriciye Vekâleti Umur-ı Şarkiye Umum Müdürü bulunan Yusuf Akçura'nın delâleti ile açlık ve sefalet içinde bulunan Rusya'daki Türklerin halini en yüksek makamlara anlatmağa muvaffak olduk. Gazi, bizi B.M. Meclisindeki hususî dairesinde defaatla yalnızca kabûl ederek dinledi ve her ne diledikse İstiklâl Savaşı'nın en müşkül günleri içinde bulunduğuna bakmaksızın ricalarımızı kabul..."[128].

Azerbaycan, Türkiye'nin Türk âlemine açılan bir kapısı olduğu için, Türk dünyasında ayrı bir öneme sâhip olmuştur. Azerbaycan, dün olduğu gibi, bugün de aynı öneme haizdir. Bu sebeple, T.B.M.M. Hükûmetinin Reisi olarak Mustafa Kemal Paşa, "Azerbaycan Türk âlemi ile Türkiye arasında Sovyetler ile İngilizlerın yaratmaya çalıştıkları Ermenistan"a mâni olmak için o günlerde elinden geleni yapmıştır[129]. Bu olmayınca da elinden geldiği kadar Azerbaycan Türklerinin haklarını korumak için mücadele etmiştir. Bununla da yetinmeyen Mustafa Kemal Paşa, özel bir kurye olarak Türkistan Türklerine gönderdiği İsmail Suphi (Soysallıoğlu) Bey vasıtasiyle "Türkistan Millî Birliği"nin kurulması için elinden geleni yapmıştır ki, bu da onların haklarını Sovyetlere karşı daha iyi savunmalarını sağlamıştır[130]. Siyasî alanda bundan başkasını, bilhassa o günlerin şartlarında, yapması mümkün değildi. Dil ve Kültür birliği meselelerine gelince:

---

128. M.F. Togay, **Yusuf Akçura'nın Hayatı,** İstanbul, 1944, s. 70-71.

129. **T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları,** Ankara, 1980, I, s. 439-440.

130. A.Z.V. Togan, **Hâtıralar. Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri,** İstanbul, 1969, s. 375.

Gaspıralı İsmail Bey'in vefat ettiği ve I. Dünya Harbi'nin başladığı 1914 yılına kadar Osmanlı Türkiyesi'ndeki Türkçülük hareketini yürütenlerin, Gaspıralı İsmail Bey'in tâkip ettiği sadeleştirilmiş müşterek dil, ıslah edilmiş okullar ve modern bir Türk-İslâm anlayışını benimseyerek hareket ettiklerini, fakat bu hareketi yürütürken değişik metodlar kullandıklarını görmekteyiz.

Ziya Gökalp'in öncülüğünü yaptığı ve çoğunu Osmanlı Türkiyesi'nde yetişmiş aydınların teşkil ettiği bir grup, meseleyi dil, fikir ve kültür birliği şeklinde anlayıp Türklerin ilerlemesi için neşriyat yaparken, öncülüğünü Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu ve Ali Bey Hüseyin Zâde'nin yaptığı ve çoğunluğunu Rus esaretinde yetişmiş olan aydınların teşkil ettiği ikinci grup ise, dil, fikir ve kültür birliğinin yanısıra Türkler arasında askerî ve siyasî birlik fikrini de savunuyorlardı. Doğup büyüdükleri ülkelerin ve kardeşlerinin uzun süre Rus esaretinde çektiği ıstırapların tesiriyle hareket eden bu ikinci grup daha aktif bir faaliyet gösteriyordu. Nitekim onların bu aktif çalışmaları neticesinde fikirlerini, bilhassa ileri gelen askerî ve mülkî erkâna da ulaştırdıklarını görüyoruz. Enver Paşa ve arkadaşları onların bu askerî ve siyasî birlik fikirlerine inanmışlar ve bunun nasıl bir çıkmaz olduğunu acı bir şekilde görmüşlerdir.

Burada, Türkçülük duygularının bilhassa dil ve kültür sahasında uyanmasına tesir eden bir "Ocak" ile bir "Dergi"den kısaca bahsetmek gerekiyor: Bunlar, **Türk Yurdu** ile **Türk Ocakları**'dır. Türklerin çoğunluğu tarafından okunup faydalanılması ümidiyle çıkarılan Türk Yurdu, Türklerin birbirleriyle tanışması, üzüntü ve sevinçte birlik olmalarını; ilimde, fende, iktisadda ve millî kültürde ilerleyebilmeleri için sâde bir dil ile yazılan yazıları ihtiva edecektir. Türk Yurdu mecmuasının yayınlanmasından birkaç ay sonra da, aşağı yukarı aynı grup (Yusuf Akçura, Mehmed Emin (Yurdakul), Ahmed Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyin Zâde, Ziya Gökalp ve Hamdullah Suphi) Türk Ocağı Cemiyeti'ni kurmuşlardır.

Yukarıdaki isimlerin yanısıra, devrin bütün Türkçü kalemlerinin yazı yazdığı Türk Yurdu, ilk sayılarından itibaren bütün aydınlar tarafından adeta kapışılarak okunmaya başlanmıştır. Bu büyük alâka üzerine mecmuanın ilk sayıları birkaç defa basılmak mecburiyetinde kalınmıştır. Türklerin müşterek bir dil kullanmaları, kültürleri ve tarihleri üzerinde yazılan ve bütün Türkleri birlik olmaya ve çalışmaya dâvet eden makaleler büyük yankılar uyandırmıştır. Türk Yurdu'nda öne sürülen fikirler kısa zamanda Kırım'da, Kazan'da, Azerbaycan ve Türkistan'da benimsenip tartışılmaya başlanmıştır. Türk Yurdu'nun bu ateşli yazıları ve Türk Çocukları'nda aynı mevzularda yapılan toplantı ve konuşmalar, Türk milleti için bir ışık ve bir umut kaynağı hâline gelmiştir. Devrin asker-sivil pek çok aydınını tesiri altına alan bu fikirler, sonunda Türk devletinin de kaderine tesir etmiştir.

Yukarıda işaret edildiği gibi, Türk Yurdu'nun ve Türk Ocakları'nın alevlendirdiği Türkçülük fikirleri önce, devrin iktidarını ellerinde bulunduran İttihat ve Terakkicilere, özellikle Enver Paşa ile arkadaşlarına dil ve kültür birliğinin yanısıra askerî ve siyasî birlik fikrini aşılamış, sonra da siyasî birlikten vazgeçerek Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasında Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarına dil ve kültür birliği prensibini benimsemede tesir etmiştir.

Burada, şu güzel gelişmeyi belirtmekte de büyük fayda görüyorum. Yusuf Akçura ile Ahmed Ağaoğlu'nun öncülüğünü yaptığı hem dil ve kültür, hem de siyasî ve askerî birlik fikrini savunan aydınların, Enver Paşa'nın âkibetini gördükten sonra ders alıp yanıldıklarını söylemeleri ve Ziya Gökalp ve arkadaşlarına katılarak, Türk Millî Mücadelesini ve onun önderi Mustafa Kemal Paşa'yı bütün güçleriyle desteklemeleri Gazi'yi son derece memnun etmiştir. İstiklâl ve hürriyetini koruma mücadelesi veren Türk milletinin bu badireden yüzakıyle çıkabilmesinin millî birlik ve beraberlik ruhu içinde hareket etmesine bağlı olduğunu anlayan Mustafa Kemal Paşa, Türkçü aydınların bu gayretlerini şükranla karşılamış ve hattâ kendisi dahi fırsat buldukça onlarla birlikte kampanyaya iştirak etmiştir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın, Konya Türk Ocakları'nda yaptığı şu tarihî konuşma, O'nun Türk Ocakları'nın milletin kurtulmasında oynadığı hayatî rolü belirtmede yeterli bir örnektir:

"Arkadaşlar,

"Bir milletin namuskâr bir mevcudiyet, şayanı hürmet bir mevki sâhibi olması için, o milletin yalnız âlim ve mütefennin bulunması kâfi değildir. Her ilmin, herşeyin fevkinde bir hassaya sâhip olması lâzımdır ki, o da o milletin muayyen ve müsbet bir seciyeye malik bulunmasıdır. Böyle bir seciyeye malik olmayan fertler ve böyle fertlerden mürekkep milletler hiçbir dakika hakiki bir devlet teşkil edemezler. Böyle milletler birer fesat ocağı olurlar. Benim bildiğime göre memleketimizde çok senelerden beri açılmış ve elân mukaddes ateşlerle yanan ve alevi her mensup olanın kalb ve vicdanını münevver kılan Türk Ocakları'nın esas gayesi millete böyle müsbet bir seciye vermektir. Türk Ocakları milletin harsı üzerinde mühim tesirler yapmalıdır. Zaten bunu yapıyorlar ve daha ziyâde yapacaklardır. Biz milliyet fikirlerini tatbikte çok gecikmiş, tekasül göstermiş bir milletiz. Bunun zararlarını fazla faaliyetle telâfiye çalışmalıyız. Bilirsiniz ki, milliyet nazariyesini, milliyet mefkûresini inhilâle sâi olan nazariyatın dünya üzerinde kaabiliyet-i tatbikiyesi bulunamamıştır. Çünkü tarih, vukuat, hâdisat ve müşahedat hep insanlar ve milletler arasında, hep milliyetin hâkim olduğunu göstermiş ve milliyet prensibi aleyhindeki büyük tecrübelere rağmen yine milliyet hissinin öldürülemediği ve yine kuvvetle yaşadığı görülmektedir.

"Bahusus bizim milletimiz, milliyetinden tegafül edişinin çok acı cezalarını gördü. Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki akvam-ı muhtelife hep

millî akidelere sarılarak, milliyet mefkûresinin kuvvetiyle kendilerini kurtardılar. Biz ne olduğumuzu, onlardan ayrı ve onlara yabancı bir millet olduğumuzu sopa ile içlerinden kovulunca anladık. Kuvvetimizin zaafa uğradığı anda bizi tahkir, tezlil ettiler. Anladık ki, kabahatimiz kendimizi unutmaklığımızmış. Dünyanın bize hürmet göstermesini istiyorsak evvelâ bizim kendi benliğimize ve milliyetimize bu hürmeti hissen, fikren, fiilen bütün ef'al ve harekâtımızla gösterelim; bilelim ki millî benliğini bulmayan milletler başka milletlerin şikârıdır.

"Mevcudiyet-i milliyemize düşman olanlarla dost olmayalım. Böylelerine karşı bir Türk şairinin dediği gibi, "Türküm ve düşmanım sana, kalsam da bir kişi" diyelim. Düşmanlarımıza bu hakikatı ifade ettiğimiz gün, kanaatimizce, mefkûremize, istikbâlimize yan bakan her ferdi düşman telâkki ettiğimiz gün, millî benliğe uzanacak her eli şiddetle kırdığımız, milletin önüne dikilecek her haili derhal devirdiğimiz gün, halâsı hakikiye vasıl olacağız. Ve sizler gibi münevver, azimli, imanlı gençler sayesinde bu halâsa vasıl olacağımıza emin olabiliriz..."[131].

Atatürk, yalnız Türk Ocakları'nda değil, sırası geldiği zaman T.B.M.M.'de de Türkçülük fikirlerine temas etmiş, Türk tarihinin ve kültürünün önemine ve menşeine dair son derece ehemmiyetli konuşmalar yapmıştır:

"Efendiler,

"Bu dünya-yı beşeriyette asgari yüz milyonu mütecâviz nüfustan mürekkep bir Türk millet-i azimesi vardır; ve bu milletin sâha-i arzdaki vüs'ati nisbetinde sâha-i tarihte de bir derinliği vardır... En bariz ve en kat'î ve en maddî delâil-i tarihiyyeye istinaden beyan edebiliriz ki, Türkler onbeş asır evvel Asya'nın göbeğinde muazzam devletler teşkil etmiş ve insanlığın her türlü kabiliyetine tecelligâh olmuş birer unsurdur. Sefirlerini Çin'e gönderen ve Bizans'ın sefirlerini kabûl eden bir Türk devleti, ecdadımız olan Türk milletinin teşkil eylediği bir devlettir"[132].

Atatürk, yaptığı bir başka konuşmasında Türk milletinin ne olduğunu ve Türk dünyası tarihinin nasıl bir seyir tâkip ettiğini şöyle belirtiyordu:

"... Türk kavmi çok büyük bir sâhada vücut bulmuş âilelerin birleşerek Sop (klân) ve Sop'ların Boy (kabile) ve Boy'ların birleşerek Öz (aşiret) ve Öz'lerin birleşerek siyasî bir cemiyet olan El (medine) ve en nihayet El'lerin bir merkezde birleşmeleriyle büyük bir câmia vücuda getirmişlerdir. Bu büyük Türk camiasını terkip eden unsurların mahiyetleri arasında fark büyük olmamakla beraber, menşein vüs'ati, nüfusun kesreti düşünülünce Türk kavimlerinin aralarındaki mânevî rabıtanın gevşek olması ve muhtelif namlarla,

131. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, İstanbul, 1945, II, s. 143-44.

132. **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C. 24, s. 305-306.

muhtelif roller oynaması tabiî görülür. Böyle olmakla beraber, bugünkü Türk milletinin esası aynı menşein aynı uzun müşterek mazinin tesbit ettiği muayyen tiptir. Türk tipi... Türk milletini meydana getiren insanların tarihleri birdir"[133].

Görüldüğü gibi, bizlere Orta Asya'nın Türklerin "Anayurdu" olduğunu gösteren, "Oğuz, Kırgız, Tatar, Özbek, Kazak ve Yakut yok, yalnız Türk vardır" diyerek bütün Türk boylarının aynı dili konuşan ve aynı tarih ve kültüre mensup insanlar olduğunu ifade eden ilk Türk lideri Atatürk olmuştur.

Atatürk, İstiklâl Harbi yıllarındaki Türk birliği için tâkip ettiği siyasetten ve düşünceden daha sonraki yıllarda da vazgeçmemiştir. Nitekim, o, Cumhuriyetin ilânından sonra yaptığı konuşmalarda şu hususlara dikkatleri çekiyordu: "Türkiye Cumhuriyetinin temeli kültürdür...". "Cumhuriyetimizin dayanağı Türk milletidir. Bu milletin fertleri ne kadar Türk kültürü ile dolu olursa, o millete dayanan Cumhuriyet de o kadar kuvvetli olur". Bu sözleriyle Atatürk, Cumhuriyet Türkiyesinin en büyük vazifelerinden birinin, millî kültürümüzü teşkil eden güzel dilimiz ile zengin tarihimizin önemini ortaya koyuyordu. Başka bir ifade ile O, bundan sonra Türk milletinin ve Türk dünyasının millî varlığının muhafazası ve birliğinin devamı için, millî kültürümüzün temelini teşkil eden millî tarihimizin ve dilimizin araştırılıp geliştirilmesini, Cumhuriyet Türkiyesinin en büyük vazifesi olduğunu bildiriyordu[134]. Atatürk, bu sâhada yapılacak çalışmaların şu iki hedefe yönelik olmasını istemiştir: a) Türkiye dâhilinde millî şuurun ve birliğin sağlanması; b) Bütün Türk dünyasında dil ve kültür birliğinin gerçekleştirilmesi.

Atatürk, bu hedeflere ulaşmak maksadiyle çalışmalarını hızlandırdığı bir anda, Rusya'da kurulan yeni Sovyet rejiminin Türk kültür birliğini bozucu faaliyetlere başladığı haberini almıştır. Ruslar, Rusya hâkimiyetinde kalan Türklerin dil ve kültür birliğini bozmak, Türkiye ile kültürel irtibatlarını kesmek için yeni bir uygulama getirmişlerdi.

---

133. **Atatürkçülük: Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri,** Birinci Kitap, Genelkurmay Başkanlığı neşriyatı, Ankara, 1982, s. 7-8.

134. Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., M. Saray, "Atatürk ve Türk Tarihi", **Türk Kültürü,** Sayı: 249 (Ocak 1984), s. 1-18.

IV. BOLŞEVİKLERİN, İLMİNSKİY METODU İLE TÜRKLER ARASINDAKİ DİL VE KÜLTÜR BİRLİĞİNİ YOK ETME FAALİYETLERİ:

Daha önce de izah edildiği gibi, İlminskiy, Türk bölgelerinde açılan Rus okullarında Türk çocuklarının Ruslaştırılması ve Hıristiyanlaştırılması için, Rus Eğitim Bakanlığı ile birlikte büyük gayret sarfetmişlerdi. Fakat, Gaspıralı İsmail Bey'in Usûl-i Cedid mektepleri ile Müslüman halkını eğiterek uyarması neticesinde İlminskiy, istediği hedefe ulaşamamıştı. Ne var ki, Müslüman Türkleri, Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma düşüncesinden bir türlü vazgeçmeyen İlminskiy, son yıllarında metoduna yeni ilâveler yaparak gayesini gerçekleştirmek istemiştir.

İlminskiy, Türkler için açılan Rus okullarında, Rusçanın yanısıra her Türk kabilesinin kullandığı lehçeyi, Rus alfabesinde, ayrı bir dil gibi öğretmeyi teklif etmiş ve bu teklifi de Rus Eğitim Bakanlığına kabûl ettirmişti. Hıristiyanlığı, Rusça ve kendi lehçesinde öğrenen gençler tamamen değişik bir havada, ne İlminskiy'nin ne de Gaspıralı'nın istediği şekilde, yetişmeye başlamışlardı[135].

İlminskiy, bu yeni metodunu, daha önce de yaptığı gibi, Tatarlar arasında tatbikata koymuştur. Tatarlardan sonra, Çuvaşlar ve Kazaklar arasında bu metodu tatbik etmeye başlayan Ruslar, Türk çocuklarının Hıristiyanlığı ve Rusçayı öğrenmelerinin yanısıra kendi anadillerini, lehçe olarak da olsa, öğrenmelerini sağlıyorlardı. Bu şekilde, kademe kademe Türk boylarını kendilerine bağlamayı ve Ruslaştırmayı umut ediyorlardı. Fakat, kendi lehçesini öğrenen Türk çocukları, aynı zamanda kendi kültürlerine de alâka duymaya başlıyorlardı. Bu ise, Rusların hiç beklemediği bir netice idi. Hele bunları öğrenemeden 1891'de ölen İlminskiy için bu gelişmeler tam bir sürpriz olacak mahiyette idi.

Rusçayı ve Hıristiyanlığı zorakî olarak öğrenen Türk çocuklarının kendi lehçelerini kullanmasını da öğrenince, daha ziyade kendi kültürlerine

135. İ.T. Kreindler, **Educational Policies Towards the Eastern Nationalities in Tsarist Russia. A Study of İl'minskii's System,** Columbia Üniv. Basılmamış Ph.D., 1969, s. 205-206.

yönelmeleri Rusları oldukça rahatsız etmişti. Hattâ, haklarını aramada bir adım daha ileri giden bu gençler, 1905 ile 1907'de Rusya'da başlayan halk ayaklanmalarına da katılarak mücadelelerini değişik bir zemine götürmekten de çekinmemişlerdir[136].

Bütün bu gelişmeler, Gaspıralı İsmail Bey'in Türkler arasında başlattığı birlik ve aydınlanma çalışmalarına bir katkıda bulunmaktan çok uzaktı. Rusların bu şekilde yetiştirdiği gençlik, ne Rusların ve ne de Türklerin işine yarayacaktı. Ne var ki, bu gelişmeleri göremeden ölmesine rağmen, İlminskiy, Türkler arasında gerçekleşecek birliğe karşı yeni bir engel ortaya çıkarmıştı. Zira, bu şekilde yetişen gençler hem Hıristiyanlığın tesirinde kalıyorlar, hem de lehçelerini ayrı bir lisan olarak görüyorlardı[137]. Bu durum Ruslardan ziyade dil birliği peşinde koşan Türklerin işine gelmiyordu. Tam bu sıralarda Rusya'da ortaya çıkan 1905 ve 1907 Meşrûti hareketleri tarafların dikkatlerini geçici olarak konu üzerinden uzaklaştırmıştır.

Daha önce de işaret edildiği gibi, 1905'de Rusya'da başlayan Meşrûti hareketler kısa zamanda gelişmiş hem Rus halkına, hem de Rus olmayan milletlere ve bu arada Türklere yeni kurulan "DUMA" meclisinde haklarını savunma imkânı vermişti. Fakat, bu demokratik gelişmeler I. Dünya Harbi'nin çıkması ile durmuş idi. Harbin getirdiği sıkıntılardan ve devamlı harblerden bunalan Rus halkı, Bolşeviklerin başlattığı ihtilâle katılınca Rusya'daki meşhur Bolşevik İhtilâli olmuştur. Bolşevik İhtilâlini yapanlar, fikirlerini benimsetmek ve Rus olmayan milletlerin Rusya'dan ayrılmalarına mâni olmak için, 3 Aralık 1917'de "Rusya'nın ve Doğu'nun bütün Müslüman Emekçilerine" şu vaadlerde bulunuyorlardı:

"Cami ve mabetleri Çarlar tarafından tahrif edilen, örf ve âdetleri Rusya zalimleri tarafından ayaklar altında çiğnenen siz ey Rusya Müslümanları, Volga boylarının, Kırım'ın Tatarları, Sibirya ve Türkistan'ın Kırgızları, Sartları, Cenubî Kafkasya'nın Türkleri ve Tatarları, Kafkasya Dağlıları ve Çeçenler: Bundan böyle sizin din âdetleriniz, sizin millî ve medenî müesseseleriniz hür ve masun olarak ilân ediliyor.

"Kendi memleketinize kendiniz sâhip olunuz. Kendi hayat ve maişatınızı kendi arzu ve bünyenize göre tanzim ediniz. Sizin buna hakkınız vardır; Çünkü sizin mukadderatınız, kendi elinizdedir. Biz, bayraklarımızla bütün dünyanın mazlum milletlerine hürriyet götürüyoruz"[138].

Ne var ki, bu deklarasyon Bolşeviklerin umduğunun tam tersini verdi. Rus olmayan milletler ve bu arada Türkler, Rus istibdadından kurtulmak için istiklâl mücâdelesine giriştiler. Bu mücâdele önce kazanılmış gibi görün-

136. A.F. Efirov, **Nerusskie shkoly Povolzh'ia, Priuralia i Sibiri,** Moscow, 1948, s. 69-70.

137. Kreindler, aynı eser, s. 207.

138. Bildirinin tam metni için bk., M. Saray, **Atatürk'ün Sovyet Politikası,** İstanbul, 1990, s. 10-11.

dü ise de, Bolşeviklerin emrine geçen Kızıl-Ordu birliklerinin istiklâl ilân eden ülkeleri bir bir işgal etmesi üzerine acı bir son ile neticelendi.

Bu kısa süren istiklâl devrinde Türkler, üç bölgede müstakil devletler oluşturmuşlardı: Kafkaslarda (Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya Cumhuriyetleri), Kırım, İdil-Ural ve Türkistan. İdil-Ural ile Türkistan birlik için çalışmalara başlamıştı. O günlerin düşüncelerini ve birlik çalışmalarının mahiyetini Ayaz İshâki bilâhare şöyle anlatmıştır:

"Sovyetler Birliği'nde yaşayan biz Türk-Tatarlar, bir ana ve atanın evlâdıyız; medeniyetimiz, tarihimiz, dilimiz birdir; fakat coğrafî durumumuz bir değildir. Biz Ukraynalılar gibi toplu olarak bir yerde yaşamıyoruz. Bizim illerimiz: Türkistan, Kafkasya, Kırım, İdil-Ural ve Sibirya çok geniş ve birbirinden uzaktırlar...

"Fakat:

"Türk halkları coğrafî bakımdan ne kadar uzakta yaşasalar dahi uyanış devri başlar başlamaz, Türk kültür birliği kıble olarak kabul edilmiştir. Çarlık devrinde bütün millî faaliyetlerimiz bu yolda yürümüştür. İhtilâl devrindeki kurtuluş hamlelerimiz de, coğrafî ayrılıklardan dolayı, ayrı ayrı görünse dahi, manen birlik ruhunda devam etmiştir... Bugün dahi yürüdüğümüz yol, tâkip ettiğimiz gaye Türk kültür birliğini muhafaza etmek ve Türk illerini yabancı boyunduruğundan kurtarıp müstakil yaşatmaktır[139].

Türkler arasındaki bu birlik çalışmalarını gören Bolşevikler, bunu önlemek için çareler aramaya başlamışlardır. Bu çareyi de İlminskiy'nin sağlığında başaramadığı Türk lehçelerini ayrı ayrı diller gibi kullandırma metodunda buldular[140]. Yâni İlminskiy'nin, Türkleri bölerek eritme siyasetini Bolşevikler hararetle benimsemişler ve bunun için de hemen harekete geçmişlerdir.

Sovyetler, Rus olmayan milletlere ve bu arada Türklere ayrı ayrı Komünist Partileri kurdurmuşlardır. Bilhassa bu Türkler arasında kasıtlı bir şekilde ve hızla tatbik edilmiştir. Kazaklara, Özbeklere, Türkmenlere, Kırgızlara, Tatarlara ve Azerîlere kurdurulan Komünist Partileri en kısa zamanda Moskova'ya bağlanarak kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Fakat Türklerin Özbek, Kazak ve Türkmen kolları komünist sistem altında dahi birlik için mücadeleden vazgeçmeyince, Sovyetler büyük bir telâşa kapılmışlardır. Zira, kültür birliği içinde bulunan, millî duygularla dolu Türk topluluklarını yeni rejim için bir tehlike olarak görüyorlardı.

Esasında, Gaspıralı İsmail Bey'in sağlığında başlatılan Arap alfabesini ıslah etme çalışmaları, Bolşevik İhtilâlinden sonra, Türkler arasında devam etmişti. Nitekim, 1920'de İdil-Ural Türkleri ıslah edilmiş Arap alfabesi-

139. M. Bala, "Rusya İhtilâlinde Türkler", **Dergi**, 9 (1957), s. 15.

140. Kreindler, aynı eser, s. 211.

ni başarılı bir şekilde kullanmaya başlamışlardı. Bir müddet sonra da Türkistan'da Özbekler tarafından bâzı değişikliklerle ıslah edilmiş Arap alfabesi kullanılmaya başlanmıştı. Bunu gören Kazaklar ve Kırgızlar, 1923'de ıslah edilmiş yeni Arap alfabesini tatbike başladılar. Azerbaycan Türkleri ise, alfabenin ıslahı meselesine herkesten önce başlamışlardı. Fakat, bâzı Azerî aydınları daha da ileri giderek Arap alfabesini bırakıp Lâtin alfabesine geçilmesini istiyorlardı. Bu düşünce yıllar evvel Mirza Feth Ali Ahundzade tarafından açıkça ortaya konmuştu.

Türklerin kültür birliğini muhafaza için kendi aralarında yaptıkları bu çalışmaları mutlaka durdurmak, kendi yönetimleri için Türk kültür birliğini tehlike olmaktan çıkarmak maksadiyle Sovyetler harekete geçti. Fakat, Sovyetler, kültürel birlikten önce, Türklerin siyasî birliğini bozmanın kendileri için faydalı olacağına inandılar. Bunun için hemen faaliyete geçen Sovyetler, eskiden de başvurdukları bir metodu yeniden kullanmaya başlamışlar ve Türkler arasındaki eski düşmanlıkları kışkırtarak, kabileler arasındaki rekabeti körükleyerek onları birbirlerine karşı düşürmeye başladılar. Bir müddet sonra, Mart 1924'de, Taşkent'te toplanan Türkistan Birlik Kongresi'ni, daha önce hazırlattıkları birlik aleyhtarı insanlarla bastırıp münakaşa ve kavga çıkmasını sağladılar. Bu karışıklık üzerine, Türklerin kurdukları Komünist Partiler beraberce Rus Komünist Partisine müracaat ederek ayrı Cumhuriyetler hâlinde yaşamak istediklerini bildirmişlerdir[141]. Bu müracaat üzerine Rus Komünist Partisi durumu görüşerek Türkistan'daki Komünist Partilerin isteklerini kabul ettiğini ve her Türk grubunun ayrı ayrı Cumhuriyetler oluşturacağını 12 Haziran 1924'de ilân etmiş ve aynı yılın Eylül ayında teşkil ettikleri "Merkezi Toprak Komitesi"ne bu Cumhuriyetlerin sınırlarını tesbit ettirerek bugünkü statüyü gerçekleştirmişlerdir[142].

Böylece Sovyetler, Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Başkırdistan (bilâhare Tataristan) Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerini vücuda getirmişlerdir. Verilen direktife göre bu Cumhuriyetlerde eğitim, hem Rus dilinde, hem de bu Cumhuriyetlerin halklarının kullandıkları lehçelerde yapılacaktı. Türk lehçeleri ayrı bir dil gibi geliştirilip kullanılacaktı. Meselâ, Kazaklar, Özbekler, Türkmenler, Kırgızlar, Azeriler ve Tatarlar edebi Türk dilinde değil, Azerice, Özbekçe, Kazakça, Kırgızca, Türkmence ve Tatarca lehçelerini müstakil diller gibi kullanan ayrı ayrı milliyetler olacaklardı. Sovyet Rejimi ve Sovyet politikası hakkında araştırmalariyle ünlü Profesör R. Maurach, Sovyetlerin millî azınlıklar üzerindeki hâkimiyet metodunu şöyle yorumlamıştır:

"Divide and Rule" (Böl ve Yönet) Sovyetlerin ana siyesetini teşkil etmiştir. Resmî Sovyet tarih doktrinine göre, çarlık kendi koloni siyasetini

141. R. Vaidyanath, **The Foundation of the Central Asian Republics,** New Delhi, 1967, s. 175-176.

142. Vaidyanath, aynı eser, s. 180-191.

tatbikat sahasına geçirirken umumiyetle ayrı ayrı milletleri kışkırtarak birbiri aleyhine çeviriyordu. Fakat, Çarlığı deviren Bolşevik Hükûmetinin metodu da aynı oldu. Yani "böl ve yönet" prensibinden ayrılmadı. Bu husus, bilhassa Orta Asya'da 1924-25 yıllarında yapılan Orta Asya Türklerini ayırma misalinde göze çarpmaktadır.

"Resmî yorumlamaya göre, Türkistan topraklarının ayrı Cumhuriyetlere taksimi, Orta Asya Türk halkları arasındaki mevcut millî farklardan ileri gelmiştir. Bu suretle demek oluyor ki, gûya bu ayırma, yalnız Sovyet millî siyasetine uygun olmakla kalmamış, belki bu milletlerin menfaatlerini de karşılamıştır. Fakat haddizatında iddia edilen farklar, uydurma veyahut da oldukça izam edilmiş bahanelerdir. Bütün kabilelerin hepsi Türktür. Dil, gelenek, hayat şartları bu topluluklardan ayrı birer cumhuriyet vücuda getirecek kadar bir ayrılık ve hususiyet göstermekten çok uzaktır. Bu kabileleri, her şeyden evvel müşterek din ve onlara zorla kabul ettirilen Sovyet sistemine karşı besledikleri derin ve şiddetli bir nefret duygusu birleştiriyor. Kremlin'in, Türk halklarının birliğini bozmağa ve "millî ayırma"lar yapmağa, yâni memleketi keyfî olarak ayrı ayrı cumhuriyetlere ayırmağa mecbur kılan sebepler işte bunlardır. Mavera-yı Kafkasya Federasyonu da bu sebeplerden dolayı ilga edilmişti"[143].

Sovyet plânına göre, lehçelerin ayrı ayrı dillermiş gibi kullanılması ile Türkler arasında dil ve kültür birliği kalmayacaktı. Fakat, Sovyetler bunu gerçekleştirmek için nasıl bir yol tâkip edeceklerdi? Veya, ne gibi tedbirler almak gerekiyordu? Türklerin hangi alfabeyi kullanmalarına izin vermeliydiler? Bu hususlar uzun uzun Sovyet uzmanları tarafından tartışıldı[144]. Sonunda şu görüş ağır bastı: Sovyetler Birliği halklarının dilleriyle Bolşevik ideolojisi bu halklara anlatılmalıydı. Bu maksatla Bolşevikler, Türklerin daha önceden ıslah ettikleri ve bin seneye yakındır kullandıkları Arap alfabesinden istifade etmek istemişlerdir. Bu hususta "Büyük Sovyet Ansiklopedisi", bilâhare şu bilgiyi vermiştir:

"... İlk sıralarda eskiden hiç olmazsa bir dereceye kadar yaygın müşterek alfabeden istifade edildi. Bu alfabe de Sovyetler Birliği halklarından bir çoğunun, mesela Kazak, Kırgız, Türkmen, Özbek, Azerbaycan, Başkırt neşriyâtı ve tâ eskiden beri Arap alfabesiyle nispeten daha fazla neşriyat yapmış Tatar dillerindeki neşriyat bu alfabe ile yapılıyordu"[145].

Fakat, Arap alfabesi ile Türklerin, İslâmî ve millî kültürlerini daha iyi muhafaza ettikleri düşüncesiyle, Bolşevikler, fikirlerini Türklere daha değişik bir alfabe ile aşılamanın yollarını aramaya başladılar. Büyük Sovyet

143. R. Maurach, "Sovyetlerde Millî hakların kırkıncı yıldönümü", **Dergi,** 10 (1957) s. 21-22.

144. Kreindler, aynı eser, s. 212.

145. **Büyük Sovyet Ansiklopedisi (Bolşaya Sovyetskaya Antsiklopediya)**, Moskova, 1945-57, s. 1629.

Ansiklopedisinin yazdığına bakılırsa, Sovyet Hükûmeti "Arap alfabesi okullardaki öğretim için elzem ders kitapları basmağa ve kitlevî neşriyat yapmağa asla elverişli olmadığı içindir ki bu tedbire baş vurmuştur"[146]. Bunun gerçekle alâkası yoktu. Arap alfabesinden vazgeçilmenin sebebi, İslâmî duyguları kuvvetlendireceği ve Türkiye ile kültür irtibatını devam ettireceği için, bu alfabe ile yapılacak Bolşevik propagandasının yeterince tesirli olmayışıdır.

Sovyet ideologlarından bir kısmı Rus alfabesinin kullandırılması gerektiğinden bahsetmiştir. Fakat, buna da, eskiden Rus olmayan milletleri, özellikle Türkleri, Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma siyasetinde **İlminskiy Metodu**'nun tatbik edildiği okullarda kril alfabesi kullanıldığını, aynı alfabenin kullanılmasının Çarlık idaresinin kötü anılarını Türklere hatırlatacağını, bunun ise Türklere antipatik geleceğini, halbuki yeni Sovyet rejimini Türklere sevdirmek mecburiyetinde olduklarını ileri sürerek bu alfabenin kullanılmasına itiraz edildi[147].

Sonunda, Sovyetler, İslâm ve Türk kültürlerinden uzak tutacağı ümidiyle Lâtin alfabesinin Türk Cumhuriyetlerinde kullanılmasına karar verdi[148]. Her Türk lehçesini ayrı lisanlar gibi geliştirecek şekilde bu lâtin alfabesi tanzim edilerek, Rusçanın yanısıra, eğitim dili olarak Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Azerbaycan ve Tataristan (Başkırt) Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinde kullanılmaya başlandı. Türk lehçelerine girmiş İslâmî terimler ile Türkiye Türkçesinden geçen terimler atılarak yerlerine Rusça terimler ve ıstılahlar yerleştirilmesine karar verildi. Bilhassa siyasî, ekonomik, ilmî ve teknik terimlerin Rusça olması mecburiyeti getirildi. Ayrıca, Türk lehçelerinin de birbirlerinden kelime almamaları temin edilerek, ileride, lehçeleri tamamen müstakil birer dil haline getirme çalışmalarına başlandı.

146. **Büyük Sovyet Ansiklopedisi**, s. 1629.

147. Kreindler, aynı eser, s. 212.

148. Aynı yer.

V- TÜRK DÜNYASINDA ALFABE DEĞİŞİKLİKLERİ

a- SOVYET İDARESİNDEKİ TÜRKLERİN LÂTİN ALFABESİNE GEÇİŞLERİ

Yukarıda izah edilen maksatlar çerçevesinde Sovyetler, Türklere Lâtin alfabesini kullanmayı teklif ederken, acaba, Türk aydınları Lâtin alfabesi hakkında ne düşünüyorlardı? Bu alfabeyi kabul veya red edenlerin sayıları kabarık mıydı? Acaba, bu değişiklikten halkın haberi var mıydı?

Alfabe değiştirilmesinin alelade bir hâdise olmadığı malûmdur. Alfabe değiştirilmesi, haddizatında, bir milletin mensup bulunduğu bir medeniyet manzumesinden çıkıp başka bir medeniyet camiasına girmiş olduğunu ifade eder. Daha açık bir ifade ile alfabe değiştirilmesi bir nevi medeniyet değiştirilmesi demektir ve onun bir neticesidir.

İslâm dinini kabul etmek suretiyle İslâmî medeniyet camiasına girmeden evvel, Uzakdoğu medeniyet âlemine dahil bulunan Türklerin o devirde kendilerine mahsus alfabeleri de vardı: Göktürk ve Uygur yazıları gibi. İslâmî medeniyet camiasına girdikten sonra Türkler, Kur'ân dilinin yazısı olduğu için bir nevî kudsî mahiyet taşıyan, Arap alfabesini kabul ettiler. Edebiyat, san'at, felsefe, ilim, fen ve millî kültürün diğer sahalarına taallûk eden eserlerini, bin yıllık bir tarih boyunca, hep bu alfabe ile yarattılar. Ne var ki, müslümanlar özellikle Türkler, ilk emri okumak-öğrenmek-ilim yapmak olan İslâm dinini lâyıkı ile anlayamadıkları için, eğitim ve ilim sahasında gerekli çalışmayı ve devamlılığı gösterememişler, dolayısiyle geri kalıp müşkül duruma düşmüşlerdir. Eğitim, bilgi ve teknikte dolayısıyla ekonomik hayatta ileri giden Batılı, özellikle Avrupalı ülkeler karşısında yenik duruma düşmüşlerdir. Bu arada, Türklerin önemli bir kısmı Rusya hâkimiyetine girmek mecburiyetinde kalmıştır. İslâm âleminin önderi olan Osmanlı Türkleri de, Avrupa milletleri karşısında alınan mağlûbiyetlerin sebeplerini tartışmaya başlamışlardı. Neticede, hem Osmanlı Türklerinin, hem de Rus idaresine düşen Türklerin ileri gelenleri kötü durumdan kurtulmanın tek çıkar yolunun Batılılaşma, yâni Avrupalılaşma olduğu ortak kanaatine varmaya başladılar.

Batı Avrupa'da gelişen medeniyetin benimsenmesinin kendileri için hayatî önem taşıdığını anlayan Türk aydınları, vakit kaybetmeden bu mede-

niyete girmenin yollarını aramaya başladılar. Batı medeniyetine giriş yolları araştırılırken tesbit edilen noktalardan birinin de Arap alfabesinin değiştirilmesi zarureti olmuştur. Türk dilinin ses ve ahenk hususiyet ve inceliklerini ifade edemeyen bu alfabenin kifayetsizliği zaten her zaman tenkid ve şikâyet mevzuunu teşkil etmiş ve bu alfabe muhtelif Türk illerinde ilâve işâretler kullanmak suretiyle ikmal ve istimal edilmiştir. Fakat bu alfabenin esaslı surette ıslah edilmesine cesaret edilememiştir. Gerekli ıslahatın yapılamaması dolayısiyle, medreselerde yıllarca okuyan Türk gençleri istenen bilgi seviyesine bir türlü ulaşamamışlar ve sonunda da ihtiyaç duyulan kalifiye insan nesli yetiştirilememiştir. Bu ise, geri kalmamıza sebep olmuştu.

Alfabe değiştirilmesi işinin her zaman ve her yerde medenî ihtiyaçtan ileri geldiğini söyleyen Azerbaycan Türk aydınlarından Mehmed Emin Resulzâde bu hususta şu kanaati dile getirmektedir:

"Islahatçılık cereyanının ameliyat sahasında geri kalışı, Türk illerindeki hars hadimlerinin ve alelumum muasır hayatın idaresine müvekkil bulunan münevver kısmın Avrupaî kültür tesisinde bulunuşu, siyasî, iktisadî ve içtimaî sahalarda Avrupaî metod ve tekniğin ister istemez idealize edilişi, şark milliyetçiliği sisteminde muayyen bir ruhu hâkim kılmıştır ki, bu vaktinde hareket edemeyen harf "ıslahatçılığının" harf "inkılâbına" mağlûbiyetini mucip olmuştur"[149].

Sovyetler, Arap alfabesini Lâtin alfabesi ile değiştirme operasyonuna Azerbaycan'da başladılar. Bunun en büyük sebebi, yukarıda da izah edildiği gibi, Batı medeniyetini kabul etmek için Batının kullandığı Lâtin alfabesini kullanma zaruretine inanan Türk aydınlarının önemli bir kısmı Azerbaycan Türklerindendi[150]. İdil-Ural'da ve Türkistan Cumhuriyetlerinde aydınların çoğu ıslah edilmiş Arap alfabesinin kullanılmasını istiyorlardı[151].

Azerbaycan Türk aydınlarının, değişik maksatla da olsa, Lâtin alfabesini benimsediklerini gören Sovyet Hükûmeti, aldığı bir kararla 1924 sonlarında Azerbaycan'ın Lâtin alfabesini kullanmasını resmen istedi. 1 Mayıs 1925'de Azerbaycan Sovyet Hükûmetinin bir kararı ile Lâtin alfabesi gazeteler ve resmî muhaberat için mecburi ilân edildi. 7 Ağustos 1925'de alınan bir başka kararla da Arap alfabesiyle basılmış olan bilumum neşriyatın Sovyetler Birliğine girmesi yasaklanmıştır[152].

Sovyetlerin o günlerdeki aceleciliğini Mehmed Emin Resulzade şu sebeplere dayanarak anlatıyor:

---

149. M. Bala, "Sovyetler Birliğinde Türkoloji, "Türk dilleri" ve "Türk Milletleri", **Dergi, No. 8** (1957), s. 8.

150. A. Ferhad Şarklı, Ne İçün Arap Harfleri Türk Diline Yaramıyor? Baku, 1922.

151. V. Musabay, "İdil-Ural Türkleri dil ve yazılarının Sovyetleştirilmesi ve Ruslaştırılması", **Dergi,** No: 15 (1959), s. 55-57.

152. P.B. Henze, "İç Asya'da Siyaset ve Yazı", **Dergi,** No. 5 (1956), s. 99.

"Bolşevikler için kaybedecek vakit yoktu. Onlar için Azerbaycan'da Lâtin harflerini tatbik etmek, Azerbaycan'ın hars sahasındaki millî ihtiyaçlarını tatmin temekten ziyâde Rusya'daki Türk illerini Türkiye ile harsî münasebetten alıkoymak ve komünist cildine girmiş olan Rus kültürünü, milliyet umdelerinden kuvvet alan Türk kültürü ile mücadelede daha müsait bir şerait dahilinde bulundurmak niyeti idi"[153].

Sovyetler, Azerbaycan'dan sonra, başta Türkistan olmak üzere diğer Türk bölgelerinde de Lâtin alfabesini yaymak maksadiyle 1926'da Bakû'da bir "Türkoloji Kurultayı" topladılar. Bu kongrede yapılan tartışmalar sonunda bütün Türk lehçelerinde Lâtin alfabesinin kullanılmasına karar verildi. Tertip edilen bir komite, yeni alfabenin propagandası ve diğer Türk lehçelerine nasıl uygulanması gerektiği hususunda çalışmalara başladı. Türk fonetiğinin karşılanması için Lâtin alfabesine bâzı işaretlerin ilâve edilmesine karar verildi. Buna Birleşdirilmiş Türk Alfabesi denildi. Birleşmiş Türk Alfabesine göre Sovyetler Birliğinde Türkçe konuşanlar arasında dil birliğini temin etmenin ve Türkler arasında münasebetleri kolaylaştırmanın mümkün olacağı Türkologlarca ifade edildi. Komünist yönetim Türkologların böyle bir yol tâkip etmelerine müsaade ediyordu. Komünistler için önemli olan alfabe değişikliği ile Sovyetlerdeki Türklerin Türkiye ile ve İslâm kültürü ile irtibatlarını kesmekti. Bu da şimdilik mümkün görünüyordu.

1927'den 1930'a kadar geçen zaman içinde Birleşmiş Türk Lâtin alfabesi Türkistan'daki Kazak, Özbek, Türkmen, Karakalpak ve Kırgız gibi Türk lehçelerinin hepsine tatbik edildi. Diğer Türk bölgeleriyle birlikte operasyon 1930'da resmen tamamlandı. 1930'dan itibaren bütün neşriyat yeni alfabe ile yapıldı. Eğitim hayatında öğretmenler yalnız Lâtin alfabesiyle öğretim yapmaya başladılar. Yaşlılar için ise hususî kurslar ihdas edildi.

Türkistan'da yerli halk arasındaki tahsil derecesi henüz üstün bir seviyeye yükselememişti. Buna rağmen, XIX. asrın son çeyreği ile XX. asrın ilk çeyreğinde yetişen Türk aydınları arasında dil, tarih ve kültür meselelerine alâka gösterenlerin sayıları oldukça artmıştı. Türkistan Türklerinin komünizmi benimsemelerini sağlamak maksadiyle Sovyetler, onların dil ve tarih hakkında yaptıkları çalışmaları toleranslarla karşılamışlardı. Bundan istifade eden Türkistanlı aydınlar ise, yalnız dil ve tarih araştırmaları yapmakla kalmamışlar, Çarlık emperyalizmini de açık açık tenkîd etmişlerdir[154].

Tam bu sıralarda Türkiye'de dil ve tarih sahalarında vuku bulan gelişmeler, hem Sovyetlerin ve hem de Sovyet idaresinde yaşayan Türk aydınlarının dikkatlerini çekmeye başladı. Türk aydınları, belli etmemekle birlikte, Türkiye'deki kardeşlerinin yaptığı dil inkılâbından heyecanlanmışlar, yeni-

153. M. Bala, "Sovyetler Birliğinde Türkoloji, 'Türk Dilleri" ve 'Türk milletleri', **Dergi**, No. 8 (1957), s. 8.

154. W. Kolarz, **Russia and Her Colonies**, London, 1953, 293-95.

den dil ve kültür birliği içine girebileceklerini ümid etmeye başlamışlardır. Sovyetler ise, Türkiye'deki gelişmelerden hiç de memnun kalmamışlardır. Zira, Sovyetlerin, Lâtin alfabesini Türk topluluklarına kullandırtmalarının en büyük sebebi, onların Türkiye ile olan kültürel bağlarını kesmekti. Türkiye'nin Lâtin alfabesini kabul etmesi Sovyetlerin bütün hesaplarını alt üst edecekti. Hattâ bâzı müelliflerin iddialarına göre, Sovyetler, Türkiye'deki alfabe değişikliğini duyar duymaz Sovyetler Birliğindeki Türklere Rus, yani Kril alfabesini kullandırtmaya karar vermişti. Fakat bunun için gerekli zemini hazırlaması gerekiyordu[155].

b- Türkiye'nin Lâtin Alfabesine Geçişi (1 Kasım 1928):

Sovyet idaresine yaşayan Türkler bu alfabe inkılâbı ile uğraşırken aynı konuda acaba Türkiye Türkleri arasında neler oluyordu? Türkiye Türkleri de alfabe değişikliğini düşünüyorlar mıydı? Hangi sebepten dolayı alfabe değişikliğine gidiliyordu?

Esasında alfabe meselesi Türkiye Türkleri arasında uzun zamandır tartışılmakta idi. Türk aydınları geri kalmışlığımızın sebeplerini araştırırken, eğitim sâhamızın verimsizliğinin farkına varmışlar ve bunun nedenlerinden birinin kullandığımız Arap alfabesi olduğunu tesbit etmişlerdi. :XIX. asrın son çeyreği ile XX. asrın ilk çeyreğinde uzun uzun tartışılan alfabe meselesi, yapılan bâzı ıslahatlara rağmenbir türlü halledilememişti. Fakat, bu arada, Arap alfabesinin Türk dili için yetersizliği de anlaşılmaya başlanmıştı. Zira, Arap dilinin ses yapısına göre ortaya çıkan Arap alfabesi, Türk dilinin ses yapısına uymadığı için bu alfabe ile eğitim ve öğretimden istediğimiz neticeyi almak mümkün olmamıştır. Bu ise, Türklerin ilimde ve modern kültürde geri kalmalarına sebep olmuştur. Eksiklik bununla da kalmamış, Türk dili, aynı alfabeyi kullanan Arap ve Fars dillerinin tesiri altında kalmış ve millî hüviyetini kaybeder hale gelmişti.

Türk milletini siyasî ve askerî sahalarda kurtaran Atatürk, bilhassa ilimde, kültürde ve iktisatta da kurtulması için büyük bir mücadele içine girmiş bulunuyordu. Türk milletinin hedefinin muasır Avrupa medeniyeti olduğunu ve bu medeniyet seviyesine mutlaka ulaşmamız ve hattâ geçmemiz gerektiğini söyleyen Atatürk, bunun için de ilmin rehberliğinde çok iyi çalışmamız ve öğrenmemiz gerektiğini ifade ediyordu. Fakat, Avrupa'nın, yâni Batı'nın, ulaştığı medeniyet ve kültür seviyesine nasıl ulaşılacaktı? Bunun bir tek yolu vardı. O da, Batılılar nasıl yaptı ise biz de öyle yapacaktık. Yâni Batı'nın kullandığı Lâtin alfabesini bizde kullanacaktık. Zaten, Atatürk buna çoktan karar vermişti. Nitekim Millî Mücadeleyi başlattığı 1919'da yakını

155. E.E. Bacon, **Central Asians Under Russian Rule**, New York, 1966, s. 191-92.

olan Mazhar Müfit Kansu'ya, kurtuluştan sonra ilk yapılacak işlerden birinin harf inkılâbı olduğunu söylemişti[156].

Atatürk, şu sebeplerden dolayı lâtin alfabesinin kullanılmasını istemişti: a) Lâtin alfabesiyle öğrenme kolay olduğu için, eğitim hayatımız daha verimli ve yaygın olacaktır. Ayrıca, bu alfabeyle Avrupa ile münâsebetlerimiz de kolaylaşacaktır. b) Lâtin alfabesi bozulan Türk kültür birliğinin yeniden kurulmasına yardımcı olacaktır. Zira, 1924'den itibaren Azerbaycan Türkleri, 1927'den itibaren de Türkistan Türkleri ve diğer Türk toplulukları Lâtin alfabesine geçişi başlatmışlardı.

Atatürk'e bu hususta en çok yardım eden kişilerin başında ise Rusya Türkleri arasında yetişen Yusuf Akçura, Sadri Maksudi (Arsal), Ahmed Ağaoğlu ve Mehmed Emin Resulzade geliyordu. Türkler arasında dil ve kültür birliğinin yanısıra, bir ara, siyasî birliği de savunan, fakat siyasî birliğin mümkün olamayacağını anlayarak hatalarından dönme basiretini gösteren bu Türk aydınları, Atatürk'ün etrafında kenetlenerek önce onun Millî Mücâdeleyi zaferle bitirmesine fikren yardımcı olmuşlar, sonra da O'nun, Türkler arasında dil ve kültür bağlarını yeniden kuvvetlendirme çalışmalarına canla başla yardımcı olmuşlardır. Nihayet, bu aydınların da desteği ile Atatürk, 28 Ağustos 1928'de yeni alfabenin eğitim hayatımıza girmesine karar vermiştir. Türkiye'nin Lâtin alfabesine geçmesi ile birlikte Türk dünyasında dil ve kültür kopukluğu da kademe kademe giderilmeye başlanmıştır. Artık Türkiye'de çıkan neşriyat Sovyet idaresindeki Türklere ve onların neşriyatı da Türkiye'ye kolayca ulaşıyordu. Neticede bütün Türkler, aynı dili konuşan ve aynı millete mensup olmanın tadını biraz da olsa çıkarmaya başladılar.

Atatürk, kültür hamlelerine devam etmiştir. Alfabe inkılâbından sonra dil ve tarih inkılâbını başlatmıştır. Uzun yıllar Türk kültürüne hizmet etmiş, millî mücadele yıllarında Türklük şuurunun canlı kalmasında büyük katkıları olmuş olan Türk Ocakları'nı feshederek bunun yerine Türk dilini ve tarihini ilmî usûllerle araştırılıp ortaya koyacak "Türk Dili Tedkik Cemiyeti" ile "Türk Tarihi Tedkik Cemiyeti"ni kurdurmuştur[157]. Bir müddet sonra bu cemiyetler "Türk Tarih Kurumu" ve "Türk Dil Kurumu" şekline dönüştürülmüştür.

Atatürk, Türk Tarih Kurumu'nun başına Yusuf Akçura'yı getirmiştir. Atatürk, bu kurumun aslî vazifelerinden birinin Türk tarihinin ve kültürünün merkezi addettiği Orta Asya tarihini çok iyi bir şekilde araştırıp ortaya koymak olduğunu; bir müddet sonra kurulan Türk Dil Kurumu'nun başına da Samih Rıfat'ı getirerek bu kurumun "Türk dilinin kendi benliğine, aslındaki güzellik ve zenginliğine kavuşturulması"nı sağlamak olduğunu belirterek gere-

156. M. M. Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber,** Ankara, 1966, s. 131.

157. A. Afet İnan, **Kemal Atatürk'ü Anarken, Atatürk'ten Hâtıralar,** Ankara, 1955, s. 81.

ken çalışmaların derhal başlatılmasını istemiştir. Bir taraftan diğer Türklerle müşterek tarihimiz ortaya konulurken, diğer taraftan da Türk dilinin daha da geliştirilerek ve yaygınlaştırılarak bütün Türk dünyasının müşterek sesi ve düşünce vasıtası haline gelmesini istemiştir. Atatürk, bilhassa alfabe birliğinden sonra Türkiye Türklerinin önderliğinde Türk dilini hem Azerbaycan Türklerinin ve hem de Türkistan ve diğer bölge Türklerinin konuştuğu dil ile kaynaştırmak ve müşterek bir dil haline getirmek istiyordu. Böylece, müşterek bir tarihe sâhip olan Türk dünyasının, lehçe farklılıkları giderilerek müşterek bir dil bağı ile birleşmelerini, kısaca, bütün Türk dünyasında bir kültür birliği meydana getirmek arzusundaydı. Tıpkı Gaspıralı İsmail Bey'in yapmaya çalıştığı gibi.

Atatürk'ün, dil ve kültür birliğini sağlamak için yaptığı bu çalışmalar Türkiye'de, Dış Türkler arasında ve Avrupa'da büyük yankılar yapmıştır[158]. Bu arada, Türk basınında çıkan pek çok yazıda dil ve kültür sâhasında yapılan bu hamleler hararetle tasvip ve takdir görürken, İstanbul Milliyet Gazetesi daha da ileri giderek lâtin alfabesini kullanmaya başlayan Türk dünyasının aralarındaki en küçük farklılıkları dahi gidermeleri gerektiğini söylemiştir. Gazete yazısına şöyle devam etmiştir:

"Bütün Türk dünyasının aynı elifbayı kabulü aradaki hars birliğini takviye edeceğinden Azerbaycan Türklerinin bir def'a da bizim yeni elifbamızı tedkik etmeleri temenniye şayandır. Gerçi Azerbaycan'da yeni harflerin tatbikine başlanmıştır. Ancak bu adım hayatî ehemmiyeti olan bir meselenin yeniden tedkik edilmesine mâni teşkil edecek kadar büyük değildir"[159].

Mehmed Emin Resulzade ise, Azerî Türk Dergisinin 1928 tarih ve 18 numaralı sayısında yazdığı "Harf İnkılabı Muvacehesinde" adlı yazısında konuya şöyle yaklaşıyordu: "... Azerbaycan'dan başlayarak bugünkü Sovyetler ittihadı dâhilinde kalmak zaruretinde bulunan bütün Türk Cumhuriyetlerinde tatbik olunan lâtin harflerine şu nokta-i nazardan karşı geliyorduk.

Bolşevikler için Azerbaycan'da lâtin harflerini tatbik etmek Azerbaycan'ın hars sahasındaki millî ihtiyaçlarını tatmin etmekten ziyade, Rusya'daki Türk illerini Türkiye ile harsî münânasebetten alıkoymak ve komünist cildine girmiş Rus kültürünü milliyet umdelerinden kuvvet alan Türk kültürü ile mücâdelede daha müsaid bir şerait dâhilinde bulundurmak niyeti idi. Bununla onlar, defalarla vukû bulan beyanatlarına göre Türkiye'den gelecek kültür ve mefkûre tesirlerine karşı mücâdele ediyorlardı.

"Lâtin harflerinin Türkiye'de de tatbiki ile Azerbaycan "Lâtinciliği"nin bu gayr-i millî garazı, şüphesiz müessir olacaktır. Azerbaycan'ın yanı-

158. Bu hususta tafsilatlı bilgi için bk., U. Heyd, **Language Reform In Modern Turkey,** Kudüs, 1954; N.A. Baskakov, **The Turkic Peoples of The USSR-The Development of their Languages and Writings,** İng. terc. s. Wurm, Moskova, 1952.

159. **Milliyet,** 17 Temmuz 1928, No: 871, s. 5.

başındaki kardeş Türkiye dahi lâtin harfleri ile yazmaya başlayınca kültür sahasındaki ayırma siyaseti tabiatı ile sarsılmış oluyor.

"Şimdi bize düşen vazife bu tarihî zaruret hükmünü alan hâdiseyi olduğu gibi kabul ederek ona göre vaziyet almaktır. Bilhassa bu inkılaba yukarıda dediğimiz gibi bize diğer faidelerinden sarf-ı nazar, beynelakvam Türk harsı nokta-i nazarından amelî bir faide dahi temin edebilir."

Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan başta olmak üzere Sovyetlerin diğer Türk Cumhuriyetlerinde tatbik ettirdikleri lâtin harflerindeki değişikliklere dikkati çekerek yazısına şöyle devam etmektedir:

"Azerbaycan'da bugün altı seneden beri mevcud ve tatbik olunan lâtin harfleri sistemi ile Türkiye'de Dil Encümeni tarafından tanzîm ve bil-fiil tatbîk olunan sistem arasında fark vardır. Bu fark kısmen de olsa müşterek harsımız için mahzurlar yaratmaktadır. Azerbaycan ve diğer Sovyet idaresindeki Türkler kendi mukadderatlarına bizzat sâhip ve hâkim olsaydılar bu mahzurun bertaraf edilmesi kolaylıkla mümkün olurdu. Şimdi ise onu tasavvur etmek adeta muhaldir. Halbuki Türkiye'de kabul olunan sisteme Azerbaycan hususiyet ve ihtiyaçlarını tatmîn edecek bâzı harf veya işaretler ilâvesiyle maksadı tahsil etmek imkânı yok değildir.

"Türk dünyasının yeni harflerle yazmaya başlaması, şüphesiz, Türkler arasındaki harsî münasebatı yeni bir takım esaslar dahilinde tanzim ve tesisi mucip olacaktır. Bu esasları muvaffakiyetle tatbik edebilmek için şüphesiz her şeyden evvel Türk illeri siyâseten müstakil olmalıdır"[160].

Cadri Maksudi (Arsal) Bey ise, yazdığı "Türk Dili İçin" adlı eserinde Türk dünyasındaki dil inkılâbını şöyle değerlendirmiştir:

"Bugün bütün Türk dünyasında şairler, yazıcılar, tarihçiler, muallimler ve hattâ, umumiyetle, bütün münevverler Türk dilinin hazinelerini toplamak, dizmek, dili yad unsurlardan ayırtlamak, dilin kendi ruhuna uygun bir surette inkişâfını temin etmek, sözün kısası, öz Türk dilimizden medeniyetin bugünkü haline uygun bir medenî dil yaratmak gerekliğini duymağa ve kavramağa başlamışlardır. Türk dilini toplama, düzeltme yolunda bütün Türk ülkelerinde bâzı iş başlamaları yapıldığını görüyorduk. Son yıllar içinde Taşkent, Buhâra, Kazan, Bakü ve Akmescit'te Türk münevverleri Türk lehçelerini tedkik etmek, Türk imlâsını tesbit eylemek ve Türkçe ilim ıstılahları yaratmak yolunda takdir edilmeye lâyık bir faaliyet gösteriyorlardı. Fakat bütün bu teşebbüsler, bütünbu hareketler küçük ülkeler içinde mahallî hareketler idi. Türk ırkının medenî ve harsî inkişafı tarihinde bir devir başlangıcı teşkil edecek mahiyeti haiz olmaktan uzak idiler. Türk dilini düzeltme işinin ciddî bir istikamet alması ve bu sahada yapılan işlerin, alınan tedbirlerin bütün Türk ülkelerine yayılması, bilhassa muvaffakiyetle neticelenmesi için bu mu-

160. Mehmed Emin Resulzade, "Harf İnkılâbı Muvacehesinde", **Azerî Türk Dergisi**, 1928, No: 18, s. 1-3.

kaddes işin başında müstakil Türkiye hükûmeti bulunması lâzımdı. Dil ıslahı yolunda yapılan işleri Türk ırkının bütün boy ve kabilelerine kabul ettirebilmek için bu işin başında Türkleri siyasî kulluk tehlikesinden kurtaran, Türklerin özbeyliğini temin eden, şahıslarına karşı bütün ırk efradının perestişkâr bir hürmet, hudutsuz bir itimat beslediği Gazi gibi büyük bir dahinin, uluğ bir rehberin bulunması şart idi"[161].

Türkiye'de vuku bulan harf inkılâbının isabetine temas eden Sadri Maksudi, Türk âleminin medenîleşmesini çabuklaştırmak için bütün Türklerin kolay, az süren bir öğrenme ile anlayabileceği bir yazı dili geliştirmenin zaruretine temasederek fikirlerini açıklamaya şöyle devam ediyor:

"Bugün türlü Türk kavimleri yazı dili yaratmakla meşguldürler. Bu sahadaki çalışmalar faidelidir. İptidaî tahsil için mahallî lehçelerden istifade zarureti vardır. Fakat sayısı bir milyona bile erişemeyen bâzı kardeş Türk topluluklarının lehçelerinde zengin ve geniş bir edebiyat yaratmanın mümkün olmadığı bir gerçektir. Küçük zümreler için kendi zümrelerine lehçece yakın olan daha büyük bir Türk zümresinin edebiyatından, büyük zümreler için kendilerinden daha medenî zümrelerin yüksek edebiyatından istifade etmek mecburiyeti daima kendini hissettirecektir. Bütün Türk ırkı ise umumî öz Türkçe bir yazı dili ihtiyacını daima duymuştur, medeniyet inkişaf ettikçe bu ihtiyaç daha ziyade hissedilecektir.

"Bu umumî dil en münkeşif Türk lehçesine istinat etmelidir. Yani bu dile esas, inkişaf etmiş bir Türk lehçesi olmalıdır."

"Benim kanaatime göre Türk lehçeleri arasında en çok inkişaf etmiş, en ziyade güzelleşmiş Türk lehçesi Garbî Türkiye lehçesidir. Bu lehçenin müsbet vasıflarını yukarıda izah etmiştim. Umumî Türk dili için esas bu lehçe olmalıdır. Fakat Türkiye lehçesi umumî Türk dili olabilmek için bu dilin yabancı unsurlardan arınması, yabancı dillerin boyunduruğundan kurtulması lâzımdır, yâni dilin şuurla işlenmiş olması, bütün ilim ve medeniyet mefhumları için bu dilde Türkçe ıstılahlar yaratılmış olması lâzımdır."

"Türkiye'de yazı dilinin ıslah edilmesi halinde bütün Türk münevverlerinin kolay anlayabileceği bir dil ortaya çıkacağını söyleyen Sadri Maksudi, yazısına şöyle devam eder:

"Türkiye Türklerinin bugün Türk ırkı içinde mümtaz bir mevkii vardır. Türkiye Türkleri siyasî vaziyetlerinin yüksekliği, tarihlerinin parlaklığı, edebiyatlarının inkişaf ve zenginliği, lehçelerinin güzelliği lâtifliği ve zarifliği, hars ve medeniyetlerin yüksekliği cihetinden Türk ırkı içinde en ilerlemiş bir zümre teşkil ediyorlar. Türkiye Türkleri bütün bu cihetlerden başka Türk

161. Sadri Maksudi, **Türk Dili İçin; Geçmişteki, bugünkü ve gelecekteki yazı dilimiz üzerinde düşünceler,** Ankara, 1930, s. 12-13.

kavimlerinden üstündürler, tabir caizse Türk kavimlerinin ağabeyidirler. Üstünlüğün, ağabeyliğin yüklettiği vazifeler vardır. Bunlardan biri küçük biraderin ihtiyaçlarını düşünmektir.

Bugün Türk ırkının muhtaç olduğu şeylerden birincisi umumî bir yazı dilidir. Bu umumî dili Türklere hediye edebilecek yegâne zümre Türkiye Türkleridir. Çünkü öz Türkçe ilmî ve edebî dil ancak siyasetçe müstakil, lehçesi inkişaf etmiş, medeniyeti yüksek bir zümre içinde işlenebilir. Onun için öz Türkçe bir ilim ve medeniyet dili yaratmak Türkiye'deki Türklerin harsî inkişafı noktai nazarından mühim olduğu gibi, umum Türklük için dahi gayet mühimdir. Öz Türkçe medeniyet dili Türkiye halkının medenileşmesini çabuklaştıracağı gibi, bütün Türkler arasında medeniyeti çabuk yayılmasına, dolayısiyle beşeriyetin inkişafına da hizmet edecektir. Türkiye Türkleri bütün Türk âleminin anlayabileceği bir öz Türkçe yazı dili yaratmakla bütün Türklere ve dolayısiyle bütün beşeriyete karşı büyük bir hizmet yapmış olacaklardır"[162].

Türk kavimlerinin dil ve kültür yönünden birleşmelerinin hem insaniyet, hem de Türklük açısından son derece müspet neticeler ortaya koyacağını söyleyen Sadri Maksudî yazısını şöyle tamamlamaktadır: "Dil birliği Türk kavimlerinin ruhan ve harsan daha sıkı bir şekilde birbirlerine bağlanmalarını sağlayacaktır. Birbirine ruhça bağlanmış zümrelerin efradı ne kadar çok olursa beşeriyet içinde tesanüt hissi o kadar inkişaf edecektir. Bugün millî ve harsî birleşmelerin medeniyet tarihindeki rolünü inkâr edecek bir tek sosyolog bulunmaz"[163].

Harf inkılâbından sonra Atatürk'ün başlattığı dil ve tarih çalışmalarının Türk dünyasında bıraktığı müsbet intibaları dile getiren daha pek çok yazı olmakla beraber, biz burada konunun dağılmaması için, başka örnekler vermeyi gereksiz görüyoruz.

Diğer taraftan Atatürk'ün, Türk milletinin muasır medeniyet seviyesine ulaşması için verdiği mücadelesini bütün hızıyla sürdürdüğünü görüyoruz. İnkılâplarını her sâhada devam ettirirken Atatürk, Türk kültürünü ve medeniyetini ortaya koyacak ve medenî dünyanın kültür seviyesine çıkaracak dil ve tarih çalışmalarını ayrı bir hassasiyetle ele almaya devam etmiştir. 1932'de millî ve milletlararası seviyede olmak üzere tarih ve dil kongreleri tertip ettirerek Türk dili ve tarihi hakkında ihtisas yapmış yerli ve yabancıbütün bilim adamlarının tartışmalarını dinlemiştir. Bu tartışmalar çerçevesinde dil ve tarih sahalarında hem yeni elemanlar yetiştirmek ve hem de yeni müesseseler kurmak yoluna gitmiştir.

---

162. Sadri Maksudi, aynı eser, s. 454-456.

163. Sadri Maksudi, aynı eser, s. 452-53.

c- Sovyetlerin, kendi idarelerindeki Türkleri Kril alfabesini kullanmaya zorlamaları:

Ne var ki, Atatürk'ün önderliğinde Türkiye'de yapılan bu dil ve tarih çalışmaları, Sovyetleri son derece rahatsız etmeye başlamıştır. Kendilerinin bâzı değişik harfler ilâvesiyle Sovyetlerdeki Türk Cumhuriyetlerine kullandırdıkları lâtin alfabesiyle yapılan tedrisat ve neşriyatın, bu cumhuriyetlerde yaşayan Türklerin, Türkiye ile kültürel ilişkilerini koparamadığını, bilhassa Türkiye'nin de Lâtin alfabesine geçmesi ile bilâkis kültür birliğinin hızlandığını görmeleri Sovyet yöneticilerini hiç memnun etmemiştir. Onların maksadı, sosyalist bir kültür içinde sosyalist bir millet yaratma idi. Halbuki Sovyet idaresinde yaşayan Türkler manen, dil ve kültür yönünden Türkiye'ye bağlı kalıyorlardı. Türkler, gittikçe sadeleşen, gelişen ve umumileşen Türkiye edebî Türkçesiyle anlaşmaya başlamışlardı. Bunun önlenmesi lâzımdı. Bu maksatla Sovyetler, Türk Cumhuriyetlerindeki aydınları ikaz etmeye başladılar. Diğer taraftan da yazılı neşriyata başlayarak Lâtin alfabesinin işe yaramaz olduğunu ve Rus Kril alfabesinin daha faydalı olacağını telkine başladılar. Bu hususta ileri sürülen motif şu idi:

"Beşer kültürünün en zengin hazinesini, şüphe yok ki, inkılâpçı bir milletin dili olan büyük Rus dili öz içerisine almış bulunuyor. Rus dili Sovyetler Birliği milletlerinin doğma ana dilidir. Bu sebeple, dünyanın en ileri, doğma Rus dilini öğrenmenin ehemmiyeti ölçülmez surette büyüktür. Rus dilini daha kolay ve daha çabuk öğrenmek için Lâtin alfabesinden vazgeçip Rus alfabesi ile yazmak lâzımdır"[164].

Bu motifi halka işlemeleri ve anlatmaları için Türk aydınlarına baskılar artmaya başladı. Fakat, Türk Cumhuriyetlerinin aydınları Rusların maksadını anlamıştı. Bu yüzden onların rica ve emirlerini yerine getirmeyi reddetmeye başladılar. Sovyetler, kültür sâhasında istedikleri bu değişikliği gerçekleştirmek için sonunda zor kullanmaya başladılar. Hâdiseleri yakından bilen bir müellifin de dediği gibi, "komünistlerin ki de dahil olmak üzere, eskiden kalma ve Sovyet devrinde yetişmiş millî münevver zümre kılıçtan geçirilmeden alfabenin Ruslaştırılmasına girişmek imkânsız görünüyordu. Nihayet, Ruslar, 1937-1938 yıllarında edibi, şairi, muharriri, ressamı, musikişinası, artisti, âlimi, muallimi ve mütefekkirleri de dahil, millî münevver zümre üzerinde icra edilen ve 140,000 münevveri silip süpüren katliâmdan sonradır ki, Azerbaycan'da ve diğer Türk ülkelerinde Lâtin alfabesinin Rus Kril alfabesine çevrilmesine imkân hasıl olmuştur"[165].

---

164. M. Bala, "Sovyetler Birliğinde Türkoloji, "Türk Dilleri" ve "Türk Milletleri", **Dergi**, No. 8 (1957), s. 12.

165. M. Bala, aynı eser, s. 8.

Bu aydın kıyımından sonra Sovyetler, 45 milyonu mütecaviz Türk'e bir emirle lâtin alfabesini terk ederek Rus Kril alfabesini esas alan ve her kabileye ve lehçeye mahsus olarak geliştirilen alfabelerle Türkleri yazıp okumaya mecbur tutmuşlardır. Bu tatbikatın doğru olduğunu da sözlerini dinleyen bâzı Türk aydınlarına yazılı olarak izah ettirmişlerdir[166].

Türklük ve millî kültür şuuruna sahip aydın liderlerden mahrum kalan Türkler büyük bir korku içine düşmüşlerdi. Onlar şimdi Ruslaştırmaya boyun eğmek mecburiyeti karşısında bulunuyorlardı. Ruslar, Rus harflerinin kabulünün, Rus olmayan milletlerin Ruslaşması demek oluduğunu gizlemeye lüzum görmüyorlardı. Fakat, bâzı Rus bilim adamları bu değişmenin Rusça olmayan dillere Rusça kelimelerin alınmasını kolaylaştırdığını iddia etmiştir. Nitekim, o günlerin en ünlü Sovyet Türkoloğu addedilen Profesör N.A. Baskakov bu hususu aşağıdaki şekilde izah etmiştir:

"Arap alfabesi bâzı halklar tarafından kullanıldı. Bilâhare Lâtin alfabesi kabul edilince Sovyetler Birliğinin geri halklarının millî dillerinin gelişmesini temin edemedi. Bir çok dillerin Rus alfabesini kabul etmesi, yalnız onların gelişmesini sağlamış değil, fakat aynı zamanda, Sovyetler Birliği içindeki bir çok milletlerin Rusçayı ilerletmelerine ve Rus kültürünü benimsemelerine büyük yardımı dokundu. Rus esasındaki alfabe ve yazı, ilmî araştırma teşkilâtı tarafından işlenmiş ve mahallî ve merkezî ilmî araştırma teşkilâtları tarafından da tavsiye edilmişti. Neticede Rus yazısı esası üzerine kurulan yeni alfabeler dilin seslerini tamamiyle ifade ettiği gibi, okullarda yerli dilin süratle öğrenilmesini sağlıyor ve Sovyetler Birliği'ndeki milletlerin Rus dilini kısa bir zamanda öğrenmelerine yardım ediyordu. Rus alfabesinin bu önemli istisnalığı kullanılışında hususî itina istemesidir. Yerli dilinde ve Rusça edebiyatın iyi bir şekilde işlenmesi hususu, tek bir alfabenin kabulü ile temin olunabilir. Rusçaya dayanan alfabeler arasında, her dilde mahsus gerek Rusça ve gerekse yerli dillerde müşterek olan işaret ve harflerin arasında bâzı küçük ayrılıklar vardır, çünkü bu alfabe millî dillerin fonemleri ve aynı zamanda yalnız sonradan alınan kelimelerde kullanılan ve her ikisinde de müşterek olan diğer işaret ve harfleri ihtiva etmektedir. Pek tabiidir ki, Rus alfabesinde kullanılmayan ve her dilin kök kelimelerinde yer almış olan esas işaretlere tatbik edilemez"[167].

Baskakov'un bu izahına ne kadar ilmî bir hava verilmeye çalışılmış ise de, Türk dili ve kültürü ile insanına yöneltilen aşağılayıcı ifadeden bir türlü vazgeçilemediği gayet açık bir şekilde görülmektedir. Yine Baskakov'un iddia ettiği gibi, Lâtin alfabesinin Türk Cumhuriyetlerince tatbik edilmemesinin tamamiyle fonetik bakımından olduğunu söylemek son derece

166. M. Bala, aynı eser, s. 13-15.

167. P.B. Henze, "İç Asya'da Siyaset ve Yazı", **Dergi**, No. 5 (1956), s. 102-103.

güçtür: Zira, Rusçadan alınan kelimeler Rusçadaki gibi telâffuz edilmektedir. Onların Türkçeye sokmaya çalıştığı kelimelerdeki sesler Türkçede yoktur. Sovyetler, Türk lehçelerine soktukları kelimelerin hecelenmesi ve telâffuzu üzerinde şiddetle ısrar etmişlerdir. Onlara göre Türk lehçelerine yeni Rusça kelimeler ilâve edildiğinde Türk dili zenginleşiyormuş. Rus alfabesinin vermediği ve fakat Türkçede bulunan (ö), (ü), (i) gibi işaretler Ruslar tarafından kabul edilmemiştir. Kısaca, Sovyet Türkoloğun dil izahı ilmî olmaktan son derece uzak kalmıştır.

Sovyetler, Rus alfabesinin Türklerce kullanılmasını emrettikten sonra her Türk lehçesi için kullanılacak alfabeyi de tesbit etmişlerdir. Her biri birbirinden farklı olan bu alfabelerin kullanılışı başladıktan sonra Türkçe adı da ortadan kaldırılmıştır. Artık Azerî Türkçesi, Özbek lehçesi, Kazak lehçesi, Kırgız lehçesi, Türkmen lehçesi dahi anılmaz olmuştur. Bunun yerine "Azerî dili", "Özbek dili", "Kazak dili", "Kırgız dili", "Tatar dili" ve "Türkmen dili" ortaya çıkarılmıştır. Bunlar içinde Azerî lehçesini örnek alarak, Sovyetlerin Türk dili ile nasıl oynadıklarını izah etmeye çalışalım:

Sovyet Türkologları bütün gayretlerini sarfederek tasnif ettikleri "Türk dillerinin" Ruslaştırılmasına "Türk alfabeleri"nin Ruslaştırılmasından daha evvel başlamışlardı. Sovyetler Birliğindeki Türk şivelerini birbirinden farklı "edebî dil" haline getirmek için yer yer davet edilen "orfografya ve terminologiya" konferanslarından biri de 1937'de Bakü'de yapılmıştır. İlân edilen "Azerbaycan dilinin orfografyası"na göre "Azerbaycan Türkçesi"ne "Azerbaycan dili" unvanı verilmiştir[168]. Bu "Azerbaycan dili"ne başka şivelerden ve lehçelerden ayrılması için şu hususları yapması istenmiştir: 1- Kelimelerin yazılışında yerli ağızlar esas tutulacak; 2- Arap, Fars ve Türkiye Türkçesinden alınmış kelimeler atılacak; 3- Ve onların yerine Rusça kelimeler kullanılacak; 4- Avrupa dillerinden alınan kelimeler Rusçada olduğu gibi yazılacak.

Bu esastan hareket eden "Azerbaycan dilinin orfografyası"nı tanzim eden müellifler "avı"-"ov", "kavun"u-"kovun", "tavşan"ı-"doşan", "imdi"yi-"hindi", "yüz"ü-"üz", "yürek"i-"üreg", "toprak"ı-"torpah", "yaprak"ı-"yarpah", "ileri"-"ireli" vb. gibi pek çok kelimeyi bozan esaslar ortaya koyup bu kelimelerin bundan sonra böyle kullanılmasını emretmişlerdir. Avrupa memleketlerinden alınan kelimelerde Rusçanın tasarrufuna göre kullanılacak ve meselâ problem-problema, kültür-kultura, sistem-sistema, grup-gruppa, program-programma, komite-komitet, fakülte-fakültet, kabine-kabinet, üniversite-üniversitet şeklinde yazılacaktı. Yâni Türkçe okunuşlarına göre değil[169].

168. "Azerbaycan dilinin orfografyası", **Edebiyat Gazetesi**, Bakü, 2-8-1937'den naklen veren M. Bala, **Dergi**, No. 8 (1957), s. 13.

169. Bala, aynı eser, s. 14.

Sovyetlerin verdikleri direktifleri uygulayan Azerî yetkililerin, halka bu alfabe değişikliğini şöyle izah ettiğini görmekteyiz:

"Azerbaycan yazısının Rus elifbası grafikası esasında yeni elifbaya geçmesinin Azerbaycan halkı için büyük siyasî, kültürel ve ekonomik ehemmiyeti vardır. Azerbaycan halkı Rus elifbası grafikası esasında yeni elifbaya geçmekle öz ana dilini ve edebiyatını daha geniş ölçüde zenginleştirebilecektir(!) ve bütün Sovyet halklarının ve büyük Rus halkının kültürüne süratle yakınlaşabilecektir... Rus elifbasına geçmek, ister mekteplere ve isterse Azerbaycan halkının en geniş zahmetkeş kitlelerine büyük Rus halkının dilini öğretmekte son derece yardımcı olacaktır"[170].

Azerbaycan'da bu hâdiseler cereyan ederken, Sovyetler Birliği'nin diğer Türk Cumhuriyetlerinde de birbirinden ayrı ve habersiz dil müşavereleri yapılıyor, bu müşavereleri dil konferansları, dil konferanslarını da dil kurultayları tâkip ediyordu. Maksat, Türk dilini konuşan Türk topluluklarını dil yönünden mümkün olduğu kadar uzaklaştırıp koparmaktı. Bu cümleden olmak üzere lehçe ve şive bakımından Azerbaycan'la bir grup teşkil eden Türkmenistan'da 1939'da Rus kril alfabesine geçilmişti. Fakat Ruslaştırma işi daha evvel burada da başlatılmıştı. 1936 Mayısında toplanan I. Türkmen Dil Kurultayı, dil kurultayından ziyade siyasî bir kurultaya benziyordu. Kurultayın ana vazifesi, Türkmen lehçesinin Türk dili çerçevesinde millî karakterini muhafaza taraftarı olan ve Rusça kelimeleri kullanmayı mahzurlu addedilen kişilerin tasfiyesini yapmaktı. Sovyetlere karşı çıkan edip ve şairler eserleriyle birlikte ortadan kaldırıldılar[171].

d- Sovyetlerin Türk Tarihini Tahrife Çalışmaları:

Sovyetlerin, Sovyet Cumhuriyetlerinde yaşayan Türkleri Sovyetleştirme veya Ruslaştırma gayretlerinin dil sahasından sonra tarih sahasına kaydırıldığını görmekteyiz. Sovyet yöneticileri, Rus olmayan milletlerin, özellikle Türklerin, kültür yönünden mutlaka Sovyetleştirilmeleri gerektiğine inanmışlardı. Yukarıda izah ettiğimiz dil sâhasındaki tedbirleri aldıktan sonra şimdi de Rus olmayan milletlerin tarihini Sovyetleştirmeye başlamışlardır. Bunun için de Rus olmayan milletlere özellikle Türklere, daha önce millî tarihleri ve kültürleri hakkında yazdıkları eserleri yok edip, Sovyet görüşüne göre yeniden kaleme almalarını istemişlerdir. Çarlık ve Bolşevikler devrinde Rus olmayan milletlere reva görülen haksızlıklardan bahsetmek yasaklanmıştır. Sovyetlerin istediği yeni tarih yazıcılığı şu hususları ihtiva edecekti:

---

170. M. Bala, aynı eser, s. 13.

171. E. Allworth (Ed), **Central Asia, 120 Years of Russian Rule,** Duke Univ. Press, Durham and London, 1989, s. 262-265 ve 385-390.

"Sovyet tarihçisi, geniş tarihî perspektifi hesaba katmalıdır. Bu ışık altında objektif olarak kendi milletlerinin Rus milletiyle yakınlığının ve Rusya ile birleşmelerinin olumlu manâsını ortaya koymaya ve açıklamaya çalışacak olan Sovyet Cumhuriyetleri tarihçilerinin bu gayretleri her türlü yardıma hak kazanmış olacak ve bu yardımı görecektir. Bâzı halklar için zamanında Rusya ile birleşmek, doğrudan doğruya fizikî imhadan kurtulmak için yegâne yoldu. Ayrı ayrı cumhuriyetler tarihinin bütün memleket tarihinin bir parçası gibi aydınlatılması lâzımdır"[172].

Sovyetler, bu direktifin ardından bir kampanya başlatarak, yazılarında hâlâ uğradığı haksızlıklardan ve millî tarihinden bahsedenlere "pantürkist, panislamist, burjuva milliyetçisi, hain" gibi ithamlarda bulunmaya başlamışlardır. Yukarıdaki direktife uyarak tarih yazmanın zaruretini ve faydalarını, Sovyetler, yerli komünist önderleri vasıtasiyle şöyle izah ettirmişlerdir:

"Daha önceleri Rusya'da esir durumunda yaşamış olan milletlerin mutluluğu şu ki, onlar Ruslarla bir arada, Rusların kardeşçe yardımı sayesinde, dâhi Lenin tarafından çizilmiş yol üzerinde yürümüşlerdir... Komünist Partisi tarafından yönetilen Rus milleti, ülkemizin bütün halklarını tek bir kardeş aile halinde birleştiren bir kuvvet olmuştur. Rus milleti, bütün Sovyetler Birliği halklarının derin bir saygısını kazanmıştır. Bunun içindir ki, bu halklar, haklı olarak onu ağabey diye anıyorlar..."[173].

Bir müddet sonra, Sovyetlerin, bu kampanya ile de yetinmediklerini görüyoruz. Rus olmayan milletlerin, özellikle Türklerin, bütün ilim dünyasınca bilinen tarihlerini açıkça tahrif etmeye başladıklarına tanık oluyoruz. Azerbaycan Türkleri yerine, Azerbaycan halkları ve onların menşeini de eski Kafkas halklarına bağlayan yeni tarih kitapları yazılmaya ve açıklamalar yapılmaya başlandı. Aynı şekilde Özbeklerin Türk olmadıkları, Sogd'ların soyundan geldikleri; Türkmenlerin de Türklükle ilgileri olmadığı, İskitlerin torunları oldukları hakkında eserler neşredilmeye başlandı[174]. Tabiî, bu yeni iddialara göre Türk dilinin Azerî, Türkmen ve Özbek lehçelerinden bahsetmek son derece abes olacaktı. Dolayısiyle bu Türk lehçeleri, kolayca "Azerbaycan Dili", "Türkmen Dili", "Özbek Dili" şekline getirilebilecekti. Sovyet yöneticilerinin, bütün ilim dünyasının gözü önünde Türk dilini ve tarihini tahrif etmek için gösterdiği gayretlerin ürünü olan yazılmış dil ve tarih kitap-

172. B.N. Ponomaryov, "Zadaçi istoriçeskoy nauki i podgotovka nauçno-pedagogiçeskih kadrov v oblasti istorii", **Voprosı İstorii,** No. 1 (1963), 16-17.

173. A.K. Azizyan, "Torjestvo leninskoy natsionalnoy politiki v SSSR", **Voprosı İstorii,** No. 11 (1962), s. 103.

174. Sovyet Komünist Partisi'nin direktifi ile yazdırılan ve bugün Sovyet bilim adamları tarafından da doğru olmadığı söylenen bu tip gayri ilmî neşriyattan örnekler vermeyi, polemik yaratacağı endişesiyle, lüzumlu bulmadık. Bu hususta tafsilat için bk., L. Tillet, **The Great Friendship,** The Univ. of North Carolina Press, 1969.

larının buradan tenkidini yapmak, bu araştırmanın çerçevesini aşacağı için, bu hususta daha fazla örnek vermeyi lüzumsuz görüyoruz. Zira, Sovyetler Birliğinde "Sosyalist bir kültür ve sosyalist bir millet yaratma" çabalarının Rus olmayan milletleri yok edemediği bir gerçektir.

e- Türkiye'deki gelişmelerin tesiri:

Sovyetler Birliği'ndeki bu gelişmeler olurken Atatürk önderliğindeki Türkiye'de tarih ve dil sâhalarında başlatılan çalışmalar heyecanlı bir şekilde devam ediyordu. Nitekim, harf inkılâbından sonra kurulan Tarih ve Dil Kurumları millî ve milletlerarası mahiyette Kongreler tertip ederek Türk tarihinin, dilinin ve kültürünün meselelerini yerli-yabancı bilim adamlarına tartıştırmıştır. Bu tartışmalar sonunda, Türk tarihinin, Osmanlı'nın son devirlerinde ele alındığı gibi, sadece Selçuklulardan ve Osmanlılardan ibaret olmadığı ortaya konmuştur. Bir kısım tarihçi ise, Türk tarihinin Orhun Âbidelerinden itibaren başladığını iddia etmişti ki, bu iddianın da yetersiz olduğu ve Türk tarihinin M.Ö. binlerce yıllık bir geçmişe sahip olduğu anlaşılmıştır. Bütün bu gelişmelerin yanısıra, Türk tarihinin ve kültürünün merkezinin Orta Asya olduğu bütün açıklığı ile ortaya çıkmıştır. Fakat, burada ortaya çıkan bir gerçek daha vardı ki, o da, Orta Asya Türk tarihinin eski devirlerinin açıklanmasında Türk dili en önemli rolü oynuyordu.

İşte bu çalışmalar çerçevesinde Atatürk, Türk tarih tezini şöyle ortaya koymuştur: "Türk ırkının kültür yurdu Orta Asya'dır. İlk çağlardan beri yüksek bir ziraat hayatına sâhip olan, madenleri kullanan bu topluluk sonraları Orta Asya'dan doğuya, güneye, batıda Hazar denizinin kuzey ve güneyine yayıldı..."[175]. Bu yayılma neticesinde Türk dili ve kültürü de yayıldı. Gittiği yerlerde yabancı dillere ve kültürlere tesir ettiği gibi onlardan tesirler de aldı. Bütün bunların ortaya konması için Tük dili araştırmalarına daha çok ağırlık verildi.

Ağustos 1936'da yapılan Türk Dil Kurultayına, Türkoloji ile ilgilenen bütün ülkelerin ve özellikle Sovyetler Birliği'nin bilim adamları katıldı. Atatürk'ün de bizzat hazır bulunduğu Türk Dil Kurultayı'nın açılış konuşmasını yapan Millî Eğitim Bakanı Mustafa Necati Bey, şu hususları dile getirir:

"Türk dili çalışmaları, bir yandan bütün ilim dünyasına Türk dilinin şimdiye kadar tanınmamış olan yüksek varlığını, yalnız Ural-Altay grubunun değil, indo-European ve Semitik adları altına alınan bütün kültürel dillerin de ana kaynağı olduğunu tanıtmak, öte yandan da yurt içinde yazı ve bilgi dili ile konuşma dili arasında elden geldiği kadar çok çabuk yakınlık ve bağlılık

175. A. Afet İnan, "Atatürk'ün Tarih Tezi", **Belleten,** III/10 (1939), s. 245-46. Tafsilat için bk., M. Saray, "Atatürk ve Türk Tarihi", **Türk Kültürü, Sayı: 249,** (Ocak 1984), s. 1-18.

yaratmak gibi iki yüksek görevi üzerine almıştır... Bu üçüncü kurultayın konusu Türk dili tezinin bütün dünyaya tanıtılmasıdır"[176].

Kurultay, yalnız Türkiye Türkçesini değil, Türkiye dışında yaşayan Türklerin konuştukları lehçeleri de ele alıp tartışmıştır. Bu kurultayda alınan karar çerçevesinde Yakut, Çuvaş, Altay, Kazak, Kırgız, Kazan ve Başkırt Türklerinin kendi lehçelerinde hazırladıkları lûgatlar Türkiye Türkçesine çevrilmeye başlandı. Ayrıca, Radloff'un "Türk Lehçeleri Lûgatı"nın tercümesine ve bütün bunların bir araya getirilerek büyük bir "Türk Lehçeleri Lûgatı" hazırlanmasına da karar verilmiştir. Bunlara ilâveten bir de, "Mukayeseli Türk Lehçeleri Grameri"nin hazırlanması kararlaştırılmıştır"[177].

Türkiye'nin, dil ve kültür birliği çalışmalarına ne kadar önem verdiğini iki sene sonra kutlanan Lâtin harflerine geçişin 10., Dil Kurumu'nun da 6. yıldönümünde dil bilginlerimizden İ.N. Dilmen şu şekilde açıklıyordu:

"Bugün Türk Dil Kurumu'nun altıncı kuruluş yıldönümüdür. 12 temmuz 1932'de ulu önder Atatürk, Türk dili çalışmalarının yeniden ve çok geniş bir cephe üzerinde ele alınması lüzumunu gözönüne alarak, kutsal eliyle Türk Dil Kurumu'nu yaratmıştır. Dil Kurumu'nun bu tarihte kuruluşunun kendi başına mânası vardır. O günlerde Birinci Türk Tarih Kongresi henüz kapanmış bulunuyordu. Bugün yeni ilmin başlıca temel taşlarından biri olan Türk tarih tezi, bu kongrede herkesin gözü önüne konmuş, münakaşa edilmiş ve bir karara bağlanmıştı.

Türk varlığını, Türk kültürünü, altıyüz yıllık Osmanlı İmparatorluğuna, yahut binikiyüz yıllık Orhun anıtlarına bağlamak yolundaki cılız ve kısa görüşleri yıkan Türk tarih tezi, atalarımızın Orta Asya'da binlerce yıllık bir cilâlı taş ve maden medeniyeti kurmuş olduklarını meydana çıkarıyordu"[178].

Türk dil ve kültür birliği hakkında Türkiye'de yapılan bu ciddî çalışmalar, Sovyetleri son derece rahatsız etmiş, Sovyet idaresinde yaşayan Türklerin Türkiye ile yeniden kültür irtibatına geçmemeleri için onların kullandıkları Lâtin alfabesini bırakarak Rus Kril alfabesini almalarını istemişlerdir. Fakat, bu gerçek Türk halklarından saklanmış, sadece onlara Rus esasındaki alfabeyi kullanmanın Rus kültürünü öğrenmeye, ilimde ve fende ilerlemeye yardımcı olacağı söylenmiştir.

Çifte Standart mı? Sovyetlerin, Rus alfabesini Rus olmayan millet-lere kullandırtmada dahi çifte standart uyguladıklarını görüyoruz. "Aynı dili

176. Üçüncü Türk Dil Kurultayı, **Cumhuriyet Gazetesi,** İstanbul, 24 Ağustos-1 Eylül 1936.

177. "III. Türk Dil Kurultayınca kabul ve tasdik edilen Türk Dil Kurumu Ana Tüzüğü ve Çalışma Programı" **Türk Dili,** sayı: 20 (1936), s. 17-18.

178. "Altıncı Dil Bayramında Türk Dil Kurumu adına Genel Sekreter İ.N. Dilmen'in Söylevi", **Türk Dili,** sayı: 31-32 (1938), s. 28-29.

ve alfabeyi kullanan sosyalist bir millet yaratma" iddiasiyle hareket ettiğini söyleyen Sovyetler, bunu nasıl gerçekleştireceklerdi? Türklere alışmış oldukları Lâtin alfabesini bıraktırıp zorla Rus alfabesini kullandırırlarken, Sovyetler, aynı uygulamayı Gürcülerden ve Ermenilerden niçin talep etmemişlerdir? Yoksa, Gürcüleri ve Ermenileri sosyalist düşüncenin ve kültürün nimetlerinden mahrum mu bırakmak istiyorlardı? O zaman, sosyalist düşüncenin ve hayatın eşitliği prensibi çiğnenmiyor muydu? Bu ve buna benzer soruların cevapları Sovyet yetkilileri tarafından bilim dünyasına hiç bir zaman verilmemiştir.

f- Tenkitler başlıyor:

Sovyet otoritelerinin cevap veremedikleri sorulardan biri de, Türklere niçin ayrı ayrı alfabe kullandırıldığı idi. Ve bir de, alfabe yetersizliklerini halletmeye niçin izin vermedikleri idi. Daha önce de işaret edildiği gibi, Rus alfabesi, Türkçedeki "c", "h", "ö", "ü" gibi sesleri veremiyordu. Türkler, bu sesleri karşılayacak Lâtince harfler ilâve etmek isteyince Sovyetler buna hemen karşı çıkıyorlardı. Halbuki bu zaruret dolayısiyle yapılmak istenen bir ilâve idi. Sovyet bilim adamı A.K. Borovkov, böyle bir ilâveye, Rus alfabesinin estetiğini bozacağı endişesiyle izin verilmediğini şöyle savunuyor:

"Rus alfabesini tamamlamak için Lâtin köklü işâretlerin kullanılması haklı tepkilere yol açıyor. Rus alfabesi şekilce Lâtin alfabesinden farklıdır. Rus alfabesinin harfleri düzdür. Lâtin alfabesinin harfleri ise sağa meyillidir. Lâtin harfleri, tabiatiyle, Rus yazısının düzenini ve estetiğini bozuyor"[179].

Mesele alfabenin estetiği ise, ilim, teknik ve estetik açıdan Türkçe'ye çok uyan Lâtin alfabesini Türklerin kullanmalarına niçin izin vermediler?

Türklerin kullandıkları Rus alfabesini bir takım Lâtin harfleri ile tamamlamayı hoş görmeyen Borovkov'un bu davranışı Sovyet dil uzmanlarını dahi hayrete düşürmüştür. Nitekim, dil bilginlerinden N. Kubatov, Türk lehçeleri alfabelerinde bu hususun düzeltilmesi gerektiğini şöyle dile getirmiştir:

"A.K. Borovkov bir takım seslerin işâretlenmesi için gerekli Lâtin harflerinin (meselâ "h") kullanılmasına, "bu harfler Rus yazısının düzenini bozuyor" gerekçesiyle itirazda bulunuyor... Bu görüşü paylaşmak güçtür, çünkü Rus alfabesinde hem şekilce (b, p, c, y, x) , hem de manâca (a, k, o) Lâtin alfabesi harflerine tıpatıp uyan harfler vardır. Durum böyle olunca Rus yazısına göre kurulu Türk alfabelerini neden daha birkaç (meselâ, h, y) Lâtin köklü harfle tamamlamak münasip görülmesin?"[180].

Bütün bu güçlüklerin kaynağı, Sovyetlerin, her Türk grubuna ayrı ayrı alfabe, daha doğrusu değişik sayıda Rus alfabesi uygulatmasından ileri

179. **Sovetskoye Vostokovedenlye,** No. 4 (1956), s. 105'den naklen veren S. Tekiner, "Sovyetler Birliği Türklerinin alfabelerinde birleşme eğilimi", **Dergi,** No: 61 (1970), s. 59.

180. **Sovetskoye Vostokovedenlye,** No. 4 (1956), s. 108'den naklen veren S. Tekiner, aynı makale, **Dergi,** No. 61 (1970), s. 60.

geliyordu. Bu vesileyle Türklerin kullanmak mecburiyetinde kaldığı alfabeleri kısaca şöyle açıklamak mümkündür: Kazak alfabesi 33 Rus harfi ile 9 ek işaretten meydana gelmiştir. Bu 9 işaretten sadece "h" ve "i" harfleri bilinen normal şekilde kullanılmaktadır. Diğer 7 işaret, Lâtin alfabesinde yer alan, genellikle, "y", "o", "k" ve Rus alfabesindeki "H" (büyük N harfini yansıtır) harfine, kimine aşağıdan, kimine de ortadan bazı hatlar ve çizgiler eklemek suretiyle şekillendirilmiştir. Uygurlar için hazırlatılmış alfabe 33 Rus harfinden başka 8 ek işâreti, Yakut alfabesi 33 Rus harfinden başka 8 ek işâreti, Karakalpak ve Tatar alfabeleri 33 Rus harfinden başka 6'şar ek işâreti, Çuvaş ve Karaçay alfabeleri 33 Rus harfinden başka 5'er ek işâreti, Özbek alfabesi 31 Rus harfiyle birlikte 5 ek işâreti, Azerbaycan alfabesi de 24 Rus harfiyle 3 Lâtin harfinin yanı sıra 5 ek işâreti kapsamaktadır. Bunlardan başka Altay, Balkar, Gagavuz, Hakas, Kırgız, Kırım, Kumuk, Nogay, Tuvin, Türkmen alfabelerinde de 33 Rus harfinden başka 4 ilâ 6 kadar ek işâret yer almaktadır. Başkırt alfabesinde 33 Rus ve 3 Lâtin harfinden başka 6 ek işârete yer vermek lüzumu hasıl olmuştur[181].

Çok geçmeden, özellikle Türk kökenli Sovyet bilim adamları, Türk lehçeleri ile Lâtin alfabesinin uygulandığı devrede alfabelerde birlik prensibinin kolaylıkla gerçekleştirildiğini açıkça söylemeye başlamışlardır. Bu hususa temas eden dil bilgini K.M. Musayev şöyle diyor:

"Lâtinleşme denemesi, birlik esasına gidilmesinin prensip itibariyle tamamen mümkün olduğunu inandırıcı bir tarzda ortaya koymuştur. Akraba diller için kullanılan harf sistemindeki farkların en asgariye indirilmesi prensibinin tamamen doğru bir yol olduğu da anlaşılmıştır. Lâtinleşme devresinde alınan ve prensip niteliğinde olmayan bâzı özel kararlarla ayrı ayrı dillerin spesifik seslerini yansıtmak üzere konan bir takım işâretler istisna edilirse, akraba diller alfabelerinin bütün bölümlerinde esaslı bir birleşmeye gidilmiş, bu yolda mümkün olanın en iyisi yapılmıştı." Musayev, Türk lehçeleri alfabelerinde birlik esasına gidilmesi konusunun hâlen "kesin bir mesele" olarak ortada bulunduğunu söyleyerek yazısına şöyle devam ediyor: "Sovyetler Birliğinde beş birlik, altı muhtar cumhuriyette ve iki muhtar eyalette Türkçe konuşulduğunu gözden uzak tutmamak gerektir. Türk dilleri diğer birtakım birlik ve muhtar cumhuriyetlerde ve eyaletlerde de konuşulmaktadır. Türk dilleri (!) alfabeleri, maalesef, meselâ, Başkurt-Tatar, Azerbaycan-Türkmen-Gagavuz, Uygur-Özbek gibi ayrı gruplar çerçevesinde bile birleşmiş değildir"[182].

---

181. Türklerin kullandığı Rus alfabeleri hakkında tafsilatlı bilgi için bk., A.B. Ercilasun, **Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri**, 2. baskı, Ankara, 1989 ve S. Tekiner, aynı makale, **Dergi**, 61 (1970), s. 58.

182. S. Tekiner, aynı makale, **Dergi**, 61 (1970), s. 60.

Sovyetler Birliğinde konuşulan Türk lehçeleri için uygulanan ve Rus yazısı esasına dayalı alfabelerde, hiç olmazsa asgari müştereklerde anlaşılarak birlik esasına gidilmesinin, ilim yönünden olsun, yayın teknik araç ve gereçleri veya ekonomik verimlilik yönlerinden olsun, sağlayacağı büyük faydalar tartışmasız ortadadır. Ne var ki, Türkler arasında kültür birliği olur endişesiyle Sovyetler, buna da yanaşmamaktadırlar.

g- Sovyet Türkolojisinin Kuruluşu:

Sovyet rejiminin Türkler arasındaki dil ve kültür birliğine mani olacak icraatını yürüten Türkologlar ekibinin dahi çoğunlukla yeni yetişen komünist mektebi Türkologlarından meydana geldiğini görmekteyiz. Çarlık döneminde yetişmiş olan dünyaca ünlü Türk dili ve tarihi mütehassısları V.V. Barthold, W. Radloff, A.N. Samoyloviç'in vefat etmelerinden sonra onların talebelerinin yerlerini dolduracakları ümid ediliyordu. Fakat, 1936'daki İstanbul Türk Dili Kurultayı'na iştirak ettiği ve Atatürk'le görüştüğü için Samoyloviç'in Stalin tarafından sürgüne gönderilmesi ve orada ölmesi, onların yetiştirdiği Türkologların ortaya çıkıp ciddî olarak çalışmaya başlamalarına mani olmuştur. Bu boşluğu, yukarıda da işâret edildiği gibi, komünist mekteblerinden yetişen yeni Türkologlar doldurmuş, Komünist Partisi'nin direktifi çerçevesinde hareket ederek, Sovyetlerde yaşayan Türk topluluklarına tatbik ettikleri 40'a yakın alfabenin ortaya çıkardığı problemlerle uğraşmaya başlamışlardır. Onlara göre, Türkoloji, yâni Türk halkları araştırmalarına ancak Sovyet rejiminin kuruluşu ile başlanmıştır, onlardan önce yapılan araştırmalar burjuva görüşlerini aksettiren değersiz çalışmalardır. Yine onlara göre, bu sâhada yapılan bütün çalışmalar bağlı bulundukları rejimin nimetinden sayılmakta ve kabul edilmektedir. Hattâ bunu tesbit ve tanıtmak amacıyla Sovyetler Birliği İlimler Akademisi tarafından 1959'da bir de "Yeni Alfabeli Sovyetler Birliği Halkları" adlı bir eser yayınlanmış ve bu eserde, "Türk halklarının, kendilerince geri kalmış kısmının dili, 1917 Büyük Ekim Sosyalist İhtilâli'nin vücuda getirdiği en büyük nimetten sayılmış ve bu şekilde tanıtılmıştır[183]. Bu konularda geniş araştırmaları olan rahmetli Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu'na göre, "burada tâkip edilen gaye, bin yıllık bir maziye ve dile sâhip bâzı Türk halklarını, karanlık ve cehalet içerisinde gösterip, kültür ışığına ve aydınlığına, ancak Sovyet devrinde kavuştuklarına inandırmaktır. Kendilerinden çok daha önce, dilleri, edebiyatları, toplum problemleri ve dâvaları hakkında vücuda getirilen eser, broşür, gramer ve saireyi "Çarlık devri Rus milliyetçilik baskısı"nın birer mahsulünden saymaktadırlar. Bu ideoloji propagandacılarına bakılırsa, Çarlık Rusya rejimi şartları altında millî kültür yükselmesine, imkân bırakılmamıştır. Ancak Sovyet rejimi, yeni yeni hurufat sistemleri kabulüyle bu türden kültür gelişmelerine imkânlar sağlamıştır. Söylenmek istenmeyen ise, çeşitli Türk halklarına bir aralık tat-

183. A. Caferoğlu, "Sovyet Türkolojisi", **Dergi**, 65 (1971), s.3.

bik edilen 40 alfabe sayesinde, Sovyetler Birliği Türk halklarının başlı başına kırk ayrı dil ve kültüre parçalanmaları meselesidir. Böylece, Sovyet Türkolojisinin de itiraf ettiği gibi, çok milliyetli Sovyetler Birliği halkları için, fabrikasyon halinde, çeşitli, birbirinden farklı alfabeler, ortografi sistemleri, dil kuralları, gramer normaları icat edilmiş, şu veya bu Türk halkına veya boyuna uygulanmıştır. Milletin haberi olmadan, sağ olsunlar, Türk halklarına kültür araçları sağlamış, onları karanlıktan ışığa kavuşturmuşlardır(!)"[184].

Fakat, zamanla hayatın ve bilimin gerçekleri, ayrı birer dil gibi geliştirilmek istenen Türk lehçelerinin ve şivelerinin meselelerini inkâr edilemez bir şekilde ortaya çıkarmıştır. Daha önce isimlerini zikrettiğimiz N.A. Baskakov, K.M. Musayev ve H. Kubatov gibi dil bilginlerinin sayısı hızla artmaya başlamıştır. Bu arada "Türk dilinin gerçek aşıkı ve araştırmacısı" diye ün yapan A.N. Kononov'un ortaya çıkışı, Sovyet Türkolojisini, Çarlık devri kadar olmasa da, iyi bir seviyeye getirmiş ve komünizm prensiplerine göre hareket eden gruba karşı bir denge unsuru haline getirmiştir. Kononov, "Türk dilini, yalnız kudretli ve edebî dallar vücude getirmiş, aynı zamanda tarihî Türk dili akışında yer almış diğer Türk şivelerini de tarihî-mukayeseli metodlarla araştırmıştır. Onun için yalnız Rusya içi veyahut Sovyetler Birliği Türk şive ve ağızları değil, Türk dilini ve halkını yaşatan klâsik edebî Türkçe de mevcut olmuştur ki, bu bilgin bir taraftan Klâsik Özbek Grameri'ni dile getirirken, mükemmel bir Türkiye Türkçesi gramerini de yaşatmıştır. Her iki eser Türkoloji araştırmalarının iki kefesini de doldurmaktadır"[185].

Bu Türkologlara, bir müddet sonra, S.K. Kenesbaev, İ.S. Seidov, E.V. Sevortyan, M.S. Şiraliev, E.R. Tenişev, S.G. Asadullayev, G.A. Abdurrahmanov, P.A. Azimov, M. A. Dadaşzade, N.I. Lomidze ve Orhun Âbideleri mütehassısı D. Vasiliyev katılmışlardır. Bu bilginlerin çıkardığı "Sovetskaya Türkologiya-Sovyet Türkolojisi" dergisi Türkoloji sâhasında büyük yankılar yapmıştır. Fakat, bir müddet sonra Sovyet Komünist Partisi'nin bu Türkologların bâzılarına müdahale ettiğini görmekteyiz. Bunun neticesinde bir kısım Sovyet Türkologu, Türkiye Türkçesinin Sovyetler Birliğinde yaşayan Türklerin konuştukları Türkçe'den tamamiyle ayrı, yabancı bir dil gibi telakki edilmesi gerektiğini ileri sürmeleri, Türkolojiye gönül verenleri son derece üzmüştür. Bunun üzerine içlerinde Kononov'un da bulunduğu bâzı Türkologlar harekete geçerek "Türkologiçeskiy Sbornik=Türkoloji Dergisi" adı altında yeni bir dergi yayınlayarak Türk dünyasının sunî coğrafik ayrımlarla araştırılmasının doğru olmadığını söylemişlerdir. Türk dilinin bir filolojik ilim çerçevesinde ve bütün olarak ele alınması gerektiğini savunmuşlardır.[186].

184. A. Caferoğlu, aynı makale, **Dergi**, No. 65 (1971), s. 3.

185. Caferoğlu, aynı eser, s. 6.

186. A. Caferoğlu, "Sovyet Türkolojisi", **Dergi**, No. 65 (1971), s. 11 vd.

Ne var ki, Türk dünyasının bir bütün olarak ele alınmasını isteyen bu Türkologların en kısa zamanda susturularak bir kenara çekilmeleri sağlanmıştır. Onların çıkardığı Türkologiçeskiy Sbornik, Komünist Partisi'nin direktifi ile Türk tarihine ve kültürüne hücum eden bir dergi haline gelmiştir. Bununla da yetinmeyen Sovyet Türkologları, Yakındoğu'daki Türk ve İslâm devletlerini çok geride kalmış milletler arasına sokarak, bu ülkelerdeki dil, tarih ve kültür araştırmalarının Sovyetleri örnek almalarını, ancak bunu yaptıkları an ilerleyebileceklerini iddia etmişlerdir. Ama, ilmî araşırmanın, kültür çalışmalarının hür bir ortamda yapılabileceğini hiç düşünememişlerdir. Sovyet Türkologlarının Komünist Partisi'nin direktifleriyle bu şekilde gayri ilmî bir tutum içine girmeleri dünyada olduğu gibi Türkiye'de Türkologları oldukça üzmüştür. Prof. Dr. A. Caferoğlu bu gelişmeleri şöyle değerlendirmiştir:

"Tarihî Türkoloji araştırmaları geleneğini zedeleyen bu kusurlu tutum, itiraf edeyim ki, yıllar yılı, büyük itibar kazanan Rusya Türkoloji araştırmalarını sıfıra indirmektedir. Vaktiyle herhangi bir konu ve mesele hakkında varılmış olan gerçeklik, şimdiki Sovyet Türkologlar kuşağı tarafından tereddüde düşürülmekle kalmamakta, üstelik kültür üstünlüğü dâvasının ciddiyetini de gölgelemektedir... Bütün bu karışıklık, yeni Sovyet mektebi Türkoloji araştırıcılarının, gerçekleri çiğneyerek, daha hafifçesi, gerçekleri bir tarafa bırakarak, Komünist Parti disiplini çerçevesi içerisinde, Rus kültür üstünlüğünü, lüzumsuz yere, kabartmak çabasından ileri geliyor. Buna duyulan ihtiyacın tek sebebi, Partiye hizmettir. Rusya kültür müesseselerinin böyle bir ihtiyacı olup olmadığı da ayrıca burada sorulacak en önemli meselelerden biri olsa gerektir. Bugünkü Sovyet ülkelerinin tarafsız Türkologları, zannedersem, bu yeni partici genç Türkolog kuşağının araştırmalarına, en azından benim kadar, ihtiyatla bakmaktadırlar. Ne yapsınlar ki, konu bir parti disiplini meselesidir. Merkezin emridir, itaat etmek mecburiyeti vardır. Oysa dünya Türkoloji araştırmaları tarihinde, hiçbir zaman böyle bir zihniyetle karşılaşılmamıştır. İşin en garip tarafı, yerli adacık halinde yaşayan Türk Sovyet Cumhuriyetlerinde, muhtar Sovyet eyaletlerinde, şehir ve hattâ kasabalarında yapılan Türk dili, edebiyatı, tarihi ve genellikle Türk kültürü üzerindeki araştırmalarda tarihi tahrif yoluna sapılarak, üstünlük hep Rus kültürüne kaydırılmaktadır"[187].

h- Türk Cumhuriyetlerinde milliyetçilik duygularının uyanması:

Sovyet rejiminin, Türklerin dil, tarih ve kültürlerini tahrif ederek onların millî benliklerini eritme ve yok etme gayretleri bütün çalışmalarına rağmen istedikleri neticeyi vermemiştir. Türkler arasında millî duyguların yaşamasına mâni olamamışlardır. Sovyetlerin en başarılı olduğu sâha Türklerin

187. A. Caferoğlu, "Sovyetler Birliği Türkolojisi Araştırmalarındaki Rus kültür üstünlüğü davası", **Dergi**, No. 66 (1971), s. 22.

kullandığı lehçeleri ve şiveleri ayrı birer dil gibi geliştirerek Türk dilinin birliğini bozmak olmuştur. Lehçelerden ve şivelerden meydana gelen dilin ilim ve kültür sâhasında ilerlemek için yetersiz olduğu öne sürülmüş ve bunu en iyi Rus dilinin yapabileceği bildirilmiştir. "Sovyetler Birliği halkları ileri Rus kültür ve ilmini öğrenmenin zaruretini anlamış olup, bu dili öğrenmek için can atıyor. Sovyetler Birliği dilleri, gerek Rus dilinden ve gerek Rus dili vasıtasiyle alınmış bulunan ve benimsenen mühim sayıda kelimeler ile zenginleşmektedir"[188]. Ayrıca, sosyalist bir kültür meydana getirmek için, "Rus diline, Rus edebiyatına ve Rus kültürüne alâka ve bağlılığın artırılması" gerektiği belirtilerek bütün aydınların, halkın ve gençliğin Rus dilini öğrenmeleri istenmiştir[189].

Dil konusunda ortaya çıkan bu keşmekeş dolayısiyle Sovyetler Birliğindeki Türkler bir dereceye kadar kaderlerine boyun eğerek yapılan baskılara ses çıkaramamışlardır. Fakat, Sovyetlerin, Rus olmayan milletlerin, özellikle Türklerin, tarihlerini tahrif etmeye kalkışmaları, onların tarihlerini hakir görmeleri Türkleri infiale sevk etmiştir. Sovyetlerin maksadı gayet açıktı: Türkiye Türkleri ile Sovyet idaresinde yaşayan Türkleri birbirlerine bağlayan dil bağından sonra tarih bağlarını tahrif ve yok etmekti. Buna karşı gelen bütün Türk aydınları 1937-1939 arasında Stalin zamanında kitleler halinde yok edilmişlerdi. Bununla da yetinmeyen Sovyetler, El-Biruni, İbn-i Sina, Ali Şir Nevaî, Uluğbey başta olmak üzere pek çok eski Türk ilim ve kültür adamlarının adlarının anılmasını ve eserlerinin okunmasını yasak etmiştir. Fakat, Stalin'in ölümünden sonra bu baskılar ve aşağılayıcı tutum tedricen kalkmıştır. Bundan istifade eden Türkler de millî tarihlerinden ve tarihî şahsiyetlerinden yeri geldikçe bahsetmeye başlamışlardır. Bunu hazmedemiyen "şoven komünistler" Türklere gözdağı vermeye çalışmışlar ise de, Türkler onların bu baskılarına boyun eğmemişlerdir. Kendi ülkelerinde mânen ve maddeten sömürülen Türkler, tarihlerinin inkâr ve tahrif edilmesine açıkça karşı çıkmaya başlamışlardır. Meselâ, Özbek Türkleri, Orta Asya Türk tarihini şöyle müdafaa etmişlerdir:

"Özbek halkı kadîm milletlerden biridir. Bu millet, en iyi evlâtlarının şahsında dünyanın bilim ve kültür hazinesine çok değerli eserler vermişlerdir. Orta Asya'nın bilim ve kültür alanında ün kazanmış Birunî, Abu-Ali İbn-Sina, Harezmî, Farabî, Uluğbey, Ali Şîr Nevaî ve başkaları sade doğuda değil, dünyanın başka ülkelerinde de şöhret kazanmışlardır. Orta Asya, beşer kültürünün gelişmiş olduğu en kadîm merkezlerinden biridir. Bu topraklarda kadîm devletler yaşamış, bugünkü Orta Asya halklarının ataları, Rusya, Çin, Hindistan, İran ve başka milletlerin karşılıklı tesirleriyle gelişmiş

188. **Büyük Sovyet Ansiklopedisi**, s. 1630.

189. P. Urban, "Türkistan Sovyet Cumhuriyetlerinde millî-ideolojik eğilimler", **Dergi**, No. 23/24 (1961), s. 47.

ve kendi devirlerine göre çok yüksek bir değer taşımış bir kültür vücuda getirmişlerdi"[190].

Sovyet tarihçilerinin Türkistan Türklerinin millî kurtuluş hareketlerini takbih eden ifadelerine de, Türkler, şöyle karşı çıkmışlardır:

"XIX. yüzyılın ikinci yarısında ve XX. yüzyılın başlarında kendini gösteren olayların millî kurtuluş vasfını red ve inkâr etmeğe çalışan tarihçiler, Orta Asya halkları tarihinin, hürriyet ve bağımsızlık uğrunda yapılan mücadelerle dolu olduğunu unutmamalıdırlar"[191].

Türklerin kendi millî tarihlerine karşı gösterdikleri bu alâka Sovyet Komünist Partisi yetkililerini oldukça endişelendirmiş ve bu hususta aleyhte yeni bir propaganda savaşı başlatmışlardır. Fakat buna rağmen, Türkler kendi millî tarihlerini ve millî şahsiyetlerini öğrenmeye ısrarla devam etmişlerdir.

Türkler arasında milliyetçilik duygularının kuvvetlenmesinde en büyük rolü, muhakkak ki, edib ve şairler oynamıştır. Özellikle dil konusu üzerinde duran edib ve şairler, Rus dilinin ve kültürünün Türk topluluklarında yarattığı gayri millî tesirlere karşı büyük bir mücadele başlatmışlardır. Bundan cesaret alan bâzı akademisyenler de ana dil üzerinde cesaretle durmaya başlamışlardır. Bu akademisyenlerden biri de Özbekistan İlimler Akademisi dil uzmanlarından filolog Alim Amirov idi. Amirov, terminoloji bahsinde yazdığı bir makalede Rusça kelimelere açıkça karşı çıkarak şunları söylemiştir:

"... Usta, imalâthane, ihtisas, esnaf, anbar, gümrük ve sair bir takım Rus sözlerinin Özbekçede (Türkçede) karşılığı bulunduğu halde bu sözlerin Rusçada olduğu şekillerinin dilimizde kullanılmasına hiç lüzum yoktur"[192].

Sovyetler Birliğindeki Türk Cumhuriyetlerinden Azerbaycan'da Rusçanın hâkim duruma gelmesi ve bu durumu daha da takviye edecek resmî tedbirlerin alınması Azerî aydınlarını büyük bir endişeye sevk etmiştir. Daha önceki devirlerde ilim ve kültür sâhalarındaki kullanışlığı ispat edilmiş olan Azerî Türkçesinin Rus dilinin hâkimiyeti altına girmesi milliyetçi şairlerden Halil Rıza'yı son derece üzmüştür. Annesinin her kelimesiyle ana dilini sevdiğini söyleyen Halil Rıza, Âzerî Türkçesinin "Şarkın Sanat Bayrağı" olduğunu ilân etmiştir. Kendi ana dilini, Rus dilinin bir peyki vaziyetine düşüren gafillere Halil Rıza, bir şiirinde şöyle seslenmiştir:

---

190. Urban, aynı eser, **Dergi**, 23/24 (1961), s. 47.

191. Urban, aynı eser, s. 48.

192. S. Tekiner, "Özbekistan'da milliyetçilik", **Dergi**, No. 41 (1965), s. 44.

"Kim sevmiyor öz dilini
İtsin benim gözlerimden
İlim, ilim!
Bu Azerî toprağının,
Güneşidir benim dilim"[193].

Halil Rıza'nın büyük bir azimle kendi ana dilini müdafaa etmesi Bahtiyar Vahapzade, Sabir Rüstemhanlı, Mehmet Aras, Refikzeka Handan gibi milliyetçi Azerî Türklerini harekete geçirerek ülkelerinin Rus dili ve kültürünün hâkimiyetine girmemesi için anlamlı bir direnişe sevk etmiştir. Azerî Türklerinde görülen bu millî şuur, komünist yöneticilerini büyük bir tedirginliğe sevk etmiştir.

Kazakistan, Türk Cumhuriyetleri arasında özel bir konuma sâhip olan bir cumhuriyettir. Ülke nüfusunun yüzde ellibeşi (%55) gayri Türk unsurlardan oluşur hale gelmiştir. Sovyetlerin, Kazakistan'ı hem uzay, hem de askerî üs olarak kullanmaları neticesinde milyonlarca Rus Kazakistan'a gelip yerleşmiştir. Ayrıca, istiklâl isteyen Ukraynalılar da Kazakistan'a sürgüne gönderilince, ülkede kalabalık bir Ukraynalı topluluk oluşmuştur. Böylece, Kazak Türkleri, kendi ana vatanlarında azınlık durumuna düşmüşlerdir. Bu durum Kazak aydınlarını vatanlarına daha çok bağlamıştır. Kazaklardaki milliyetçilik, dil meselesinden ziyade vatan ve millet sevgisiyle gelişmiştir. Kazak milliyetçilerinin önderliğini hem Türkçe, hem de Rusça yazan edib ve şair Oljas Süleymanoğlu yapmaktadır. Kendi milletinin tarihine ve bugünkü meselelerine büyük alâka duyan Oljas Süleymanoğlu, eserlerinde yaşlı Kazaklara şöyle seslenmektedir: "Yaşlılar: Ben şehirlerimin nasıl mahvolduğunu bilmek istiyorum. Ben, bir çok milletlerin tarihini biliyorum. Şimdi de Kazakların tarihini öğrenmek istiyorum". Dostum Oljas süleymanoğlu, bugünlerde Kazak Türklerinin dün ve bugün uğradığı haksızlıkları büyük bir cesaretle medenî dünyaya anlatmaya devam etmektedir[194].

Her Türk Cumhuriyetinde olduğu gibi, Kırgızistan'da da Türklerin, tarihî geçmişlerini, millî kültür ve geleneklerini şuurlu bir şekilde muhafaza ettiklerini görmekteyiz. Bugün Kırgızistan'daki okullarda, eğitim dilinin yarı yarıya Kırgız Lehçesi ve Rusça olduğu bilinmektedir. Kırgızların ana dillerine olan sevgi ve bağlılıklarına rağmen, orta ve yüksek dereceli okullarda Rusçanın ağır bastığı da bir gerçektir. Bunun en önemli sebebi, hayatta geri plânda kalmak istemeyen, devlet dairelerinde çalışmak isteyen ve bu arada yüksek tahsil yapmak arzusunda olan gençlerin Rusçayı tercih etmeleridir.

193. S. Tekiner, "Azerbaycan Sovyet edebiyatında mukavemet hareketinin millî karakteri", **Dergi**, No. 33 (1963), s. 44.

194. Kazakistan'da milliyetçilik hakkında fazla bilgi için bk., B. Rıza, "Kazakistan'da milliyetçilik", **Dergi**, No. 41 (1965), s. 49-58.

Bu gelişme Kırgız edib ve şairlerini harekete geçirerek millî şuuru yaşatacak bir çalışma tarzına yöneltmiştir. Millî duyguların yaşatılması meselesinde öncülüğü şair Baydılda Sarnogoyev, şair Ramiz Rıskulov ve yazar Cengiz Aytmatov yapmaktadır. Sarnogoyev ve Rıskulov şiirlerinde vatan ve millet sevgisini işleyerek büyük takdir kazanırlarken, Aymatov da romanlarında vatan ve millet sevgisiyle birlikte Sovyet tipi insan üzerinde durmuştur. Sovyet tipine yer vermesinden dolayı Aytmatov, Lenin ödülüne layık görülmüştür. Bu ise ününü Sovyet sınırları dışına taşırmıştır. Hattâ bâzı eserleri Türkiye Türkçesine dahi çevrilmiştir. Ne var ki, Rusçanın, Kırgızistan'da kurduğu hâkimiyet o kadar belirli bir hale gelmiştir ki, bu, Aytmatov'u dahî endişeye düşürmüştür. Bundan sonra Aytmatov, "dilimiz, ana dilimiz" diye kendi millî kültürünü ve dilini müdafaa eden bir kampanya başlatmıştır. Aytmatov, Kırgızistan'da miliyetçilik duygularının daha da kuvvetlenmesine büyük katkıda bulunmuştur[195].

Özbekistan, diğer Türk cumhuriyetleri arasında, Azerbaycan'dan sonra, en çok ağırlığı olan bir Cumhuriyettir. Zira, Buhâra, Semerkand, Hîve ve Fergana gibi eski Türk kültür merkezleri bu cumhuriyetin sınırları içinde kaldığı için, buradaki Türklerin zengin tarihî ve kültürel bağları oldukça kuvvetli kalmıştır. Sovyetlerin, zaman zaman koydukları baskılara rağmen Özbek Türkleri, millî tarihlerini ve kültürlerini hiçbir zaman hakir görmemişler ve bununla da iftihar etmişlerdir. Fakat, Sovyetler bu sâhada netice alamayınca dil sâhasına yüklenmişlerdir. Özbek Türkleri buna karşı da iyi mücadele etmişlerdir. Kendi ana dilleriyle övünen Özbekler, Rus dilinin hâkimiyetine girmemek için büyük gayret sarfetmişlerdir. Özbek Türkleri, Kırgız, Kazak ve Türkmen kardeşleriyle sık sık toplanıp millî kültür ve edebiyatları hakkında kongreler tertip etmişlerdir. 3 Mart 1964 tarihli Pravda Vostoka gazetesi, "Kardeş Cumhuriyetler edebiyatçılarının Taşkent karşılaşması" adlı bir yazı neşrederek, Türklerin millî kültürlerini ve millî duygularını nasıl canlı tutmaya çalıştıklarını şöyle anlatmıştır:

"... Ali Şir Nevaî opera ve bale tiyatrosunda tertiplenen dostluk müsameresinde hazır bulunanlar, Türkmen Sovyet edebiyatının en büyük siması sayılan ve Özbekistan'da bulunduğu sıralarda 70 yaşını dolduran Berdi Muradoviç Kerbabayev'i sıcak bir ilgi ile selâmladılar ve kendisinin yaş gününü kutladılar. Özbek şiirinin aksakalı Gafur Gulam, kendi dostunu hararetle ve kardeşçesine kutladı ve halk geleneği gereğince aziz misafirine göz alıcı renkleri havi Özbek kaftanı hediye etti...".

Özbekistan'da, ana dilinin yeterliliğini yiğitçe savunan Alim Amirov, Abdulhamit Çolpan'ı, Magcan Cumabay'ı ve Türk dilinin güzelliğini

195. Tafsilat için bk., T. Davletşin, "Kırgızistan'da milliyetçilik", **Dergi**, No. 41 (1965), s. 22-33.

haykıran Elbek gibi millî şairlerin okunmasını sağlayan sessiz kahramanlar bugün Özbek Türkleri arasında millî duyguları en canlı tutan kişilerdir[196].

Türkmenistan Cumhuriyetinde yaşayan Türkmenler, tıpkı Azerbaycan Türkleri gibi, Türkiye Türkleri ile birlikte Batı Türkleri grubundandır, konuştukları Türkçe de aynı gruba dahil bir Türk lehçesidir. Türkmenistan'da millî duyguları canlı tutanlar, diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi, şair ve ediplerdir. Bunlar içinde Ata Atacanov, şair Sefermurat Ovezberdiyev, şair Nazar Güleyev, yazar Kerim Kurbannenesov, tarihçi A. Karriyev, M. Annanepesov, dilcilerden Peygan Azimov ve Berşim Çarıyarov, Şarkiyatçı H. Köroğlu, diğer pek çok Türkmen aydını gibi, eserlerinde Türkmen tarihini, örf-adetlerini, kültürünü ve Türkmenistan'a olan sevgilerini açıkça belirtmişlerdir. Bu arada, M. Seferov, Rus dilinin hâkimiyeti altında kalan ana dilinin ihya edilmesi için açıkça mücadeleye girmiş, Rusça kitaplar kadar kendi dilinin de kitaba ihtiyacı olduğunu, çünkü genç neslin bunu arzu ettiğini açıkça söylemiştir[197].

ı- Yeni Sovyet baskısı ve neticeleri:

Kırım, Kazan, Başkırt, Tatar Türkleri başta olmak üzere diğer Türk gruplarında da vatan ve millet sevgisi bütün sıcaklığı ile yaşamıştır. Zira, bu Türk grupları arasında yetişen kıymetli edip ve şairler, tarihçiler, Sovyet baskısının her çeşidine karşı yiğitçe kendi millî kültürlerini ve konuştukları Türk lehçelerini savunmuşlardır.

Türk Cumhuriyetlerinde ortaya çıkan bu milliyetçi hareketler, Türklerin kendi kültürlerini, tarihlerini ve dillerini savunmaları Moskova yönetimini hiç de memnun etmemişti. Nitekim, hemen harekete geçen Sovyet yetkilileri, bu milliyetçilik duygularının derhal bastırılması ve yok edilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Sovyet ikazı şöyle idi:

"Bugün başlıca problem, milliyetçilik ve şovenizm kalıntılarıyla mücadele meselesidir. Geri memleketler için milliyetçilik, sömürgecilikle mücadelede bir silâhtır ama, Ekim ihtilâlinden sonra, hayatın gösterdiği gibi, milliyetçilik sosyalizm aleyhine çevrilmiştir. Vazifemiz, milliyetçilik kalıntılarını kökünden ve büsbütün ortadan kaldırmak için mücadele etmektir"[198]. Devrin Sovyet lideri Khruşçov, daha da sertleşerek şöyle söylemiştir: "Millî kalıntıların en ufak belirtisinin bile kökü, tam bir Bolşevik uzlaşmazlığı ile kurutulmalıdır"[199].

196. Tafsilat için bk., S. Tekiner, "Özbekistan'da milliyetçilik", **Dergi**, No. 41 (1965), s. 34-48.

197. E. Kırımal, "Türkmenistan'da milliyetçilik", **Dergi**, No. 42 (1965), 13-32.

198. E. Kırımal, "Sovyet Türkistanında milliyetçilik", **Dergi**, No. 41 (1965), s. 13.

199. P. Urban, "Sovyet millî siyasetinin bugünkü eğilimleri", **Dergi**, No. 35/36, s. 71.

Bu Sovyet direktifleri ve baskısı neticesinde Türk Cumhuriyetlerinin başında bulunan Komünist yöneticiler millî kültür ve ana dil meselesinde şu açıklamaları yapmaya başlamışlardır. Azerbaycan Sovyet hükûmeti aldığı şu kararı derhal ilân etmiştir:

"Azerbaycan ahalisinin arzusunu karşılamak üzere, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti okullarında çeşitli milletler arasındaki yakınlığın sağlanması, Sovyetler Birliği milletleri arasındaki dostluğun sağlamlaştırılması bu milletlerin Rus ve dünya kültür zenginliklerine katılması bakımından en kudretli bir araç olan Rus dili öğretimini her vesile ile iyileştirmek zaruridir"[200].

Diğer taraftan, Azerbaycan K.P. Merkez Komitesinin birinci sekreteri Ahundov, şair Halil Rıza'nın "Ana Dili" şiiri başta olmak üzere diğer şiirlerinin basımına Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin niçin mani olmadığını şöyle tenkit etmiştir:

"Gençliği komünizm dâvasına hudutsuz sadakat ruhunda, millî çerçeve içinde kalma tezahürlerine karşı amansız mücadele ruhunda terbiye etmekle vazifeli Azerbaycan Yazarlar Birliği, bilhassa bu Birliğin neşir organları Azerbaycan mecmuası ile Edebiyat ve İncesanat gazetesi, geçmişin kalıntılarını temsil edenleri ifşa ederek meydana çıkarmıyorlar ve hattâ onlara mani olmuyorlar"[201].

Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreteri N. Candildin, Moskova'nın emirlerini daha amansız bir şekilde tatbik etmek istemiştir. Candildin, ülkesinde uyanan milliyetçiliği şöyle takbih etmiştir:

"Milletlerarasındaki münasebetlerde eski burjuva görüşlerinin milliyetçilik kalıntıları Kazakistan'da hâlâ yaşamaktadır. Bu kalıntılar kendisini bir taraftan büyük devletçilik şovenizmi, millî azınlıkların dil, kültür ve geleneklerinin önemini küçümsemek, millî eşitlik prensibini ihmal etmek şeklinde belirmekte, diğer taraftan da yerli milliyetçilikte başka milletlerden uzaklaşmak, dar yerli menfaatlerin kabuğu içerisine çekilip kapanmak çabasında göze çarpmaktadır. Bâzı yerlerde, açık değil de, kapalı bir şekilde istihsal kuvvetleri gelişmesi ve kendi cumhuriyetinin tabiî servetlerini benimseme fikri aleyhinde hareketlerde bulunan şahıslara da rastlanmaktadır... Milliyetçi dar fikirlilik, çoğu zaman kadroların intihabı ve muhtelif yerlere yerleştirilmesi işinde Lenin prensibinin ihlâl edilmesi şeklinde belirtiler göstermektedir. Bir süre önce, Cumhuriyet kamu oyu, bâzı münferit aydınların Kazakistan'da sorumlu makamların ancak Kazak dilini bilenler tarafından işgal edilebileceği ve gûya Sovyet iktidarının ilk yıllarında olduğu gibi, müessese ve

200. Urban, aynı makale, s. 72.

201. S. Tekiner, "Azerbaycan Sovyet edebiyatında mukavemet hareketinin millî karakteri", **Dergi**, No. 33 (1963), s. 45.

devlet cihazlarını "yerlileştirmek" siyasetine dönmek icabettiği hakkında ortaya attıkları fikri takbih etmiştir"[202].

Daha sonra Candildin, tenkidini şöyle sürdürmüştür: "Milliyetçi kör inançlar başlıca olarak ilim, edebiyat ve güzel sanatlar gibi ideolojik alanda dahi kendini göstermektedir. Bu da, kendi milletinin mazisini yaşayış tarzını, gelenek, örf ve adetlerini idealize etmek, aynı zamanda Kazakistan'ın Rusya ile birleşmesinin büyük ileri ve müterakki önemini gereği gibi değerlendirmemek, bâzı tarihî olayları, bilhassa Kazakistan'ı Rusya'dan ayırmak için muhtelif şekil ve devirlerde beliren irtica, feodal monarşist hareketlerini yanlış ve marksizme aykırı bir tefsire tâbi tutmak gibi hareketlerle yapılmaktadır"[203].

Kırgızistan K. P. Merkez Komitesi Birinci Sekreteri I.R. Rezzakov ise, "Kırgızistan'da hâlâ yaşayan millî kalıntıların mevcut olduğunu" ve bunun ortadan kaldırılması gerektiğini şöyle ifade etmiştir:

"Bu kalıntılar, mühim tarihî olaylar aydınlatılırken, yerlilik, millî tecerrüt ve fikir darlığı, maziyi idealize etmek, münferit şahısların rolünü bir taraflı ve süsleyerek ortaya koymak, bâzı millî özellikleri süslemek ve aşılamak şeklinde belirtilmektedir.

"Kırgız, Özbek ve diğer Rus olmayan okullarda Rus dilini öğrenmenin özel bir önemi vardır. Büyük Oktober ihtilâlinden sonra Rus dili, bu Sovyet halkları için ikinci bir ana dili haline gelmiştir. Millî aydınlar, Rus dilini iyice ve mükemmel öğrendikten sonra, büyük Rus ilim, teknik ve kültür hazinesinden feyiz alabilirler. Gelecek ders yılı başlarında Rusçanın cumhuriyetin istisnasız her okulunda öğretilmesi için gereken bütün tedbirlere baş vurmalıdır. Rus dili öğretiminin muhakkak, kalitece yükseltilmesini ve bu yol ile lise mezunlarının gerek serbestçe konuşup anlaşmalarını ve gerekse, Rusça yazılmış edebiyattan kolayca faydalanmalarını sağlamalıdır"[204].

Moskova'nın emirlerine en sadıkane bir şekilde uyanlardan biri de Özbekistan K.P. Merkez Komitesi Birinci Sekreteri Ş. Reşidov olmuştur. "Mahallî milliyetçilik" ve "millî övünme" gibi "geçmişin kalıntıları"na karşı herkesi savaşa çağıran Reşidov ithamlarını şöyle yapmaktadır:

"...Milliyetçilik kalıntılarının enternasyonal terbiyenin gevşediği alanda daha fazla bir hayatiyet gösterdiği hususunu ihmal edemeyiz ve buna hakkımız yoktur... Milliyetçilik kalıntıları bazen de çok ustaca bir tarzda, mahallî milliyetçilik, millî övünme ve millî üstünlük hislerinin kamçılanması, geçmiş devrin idealize edilmesi, devrini yaşamış eski irticaî gelenek ve göreneklerin muvacehesinde derin bir özleyiş izharı şeklinde beliriyor. Milli-

202. Urban, aynı makale, s. 52.
203. Gös. Yer.
204. Urban, aynı makale, s. 56.

yetçilik ve mahallî milliyetçilik alanındaki en ufak belirtilere karşı amansızca savaşmak, bütün parti teşekküllerinin, bütün komünistlerin en kutsal borcu olmalıdır"[205].

Özbeklerin ana dilleri Türkçeyi, Rusçaya ezdirmemek için verdikleri mücadeleyi de tasvip etmeyen Reşidov, Rus dilinin üstünlüğünü şöyle savunmaktadır: "Enternasyonalizm, Rus diline, Rus edebiyatına ve Rus kültürüne alâka ve bağlılığın gevşetilmesini değil, bilâkis Rus dilinin bütün millî kadrolar, millî aydınlar, bütün halk, özel olarak gençlerce öğrenilmesini geniş ölçüde propaganda etmek yoluyla bu alâkanın kuvvet bulmasını gerektirmektedir"[206].

Milliyetçilik akımlarına karşı en az sert davranan cumhuriyet Türkmenistan olmuştur. Yetkililer fazla birşey söylemezken, Türkmen Yazarlar Birliği adına Seytakov, millî ideolojiye karşı şu tenkidi yapmıştır:

"Edebiyatımızda ideoloji ayrılıklarının ve tereddütlerinin caiz olmadığı hususunda konuşmalar, soyutluğa, yâni mutlak bir manasızlığa götüren formalistçe çıkışlar üzerine yapılan konuşmalar, oldukça ciddîdir. Gerçi ateş olmayan yerden duman çıkmaz gibi, hata yapmayan insan, hele yaratıcı insan da yoktur, diye bir söz vardır ama, belirli bir grup yazar ve ressamın hataları o derece ciddîdir ki, bunları, bazılarının göstermeğe çalıştığı gibi hiç de şaka kategorisine almak mümkün değildir. İdeoloji düşmanlarımız, "sosyalistik realizm"in ölüm kararı altına büyük bir memnuniyetle imzalarını korlar. İki ideoloji arasındaki mücadele, edebiyat ve sanat alanında çoktan başlamış ve bugün en kesin ve karmaşık merhalesine girmiş bulunmaktadır"[207].

Yukarıdaki resmî açıklamalardan da anlaşıldığı gibi, Sovyetlerdeki Türk Cumhuriyetlerinin Komünist Parti yöneticileri Moskova'nın direktiflerini yerine getirmede değişik metod ve tavır içinde bulunmuşlardır. Azerbaycan ve Türkmenistan yöneticileri Moskova'nın emirlerini mümkün olduğu kadar yumuşatarak kendi aydınlarına iletirken, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan yöneticileri daha sert bir ifade ile Moskova'nın mesajını iletmeye çalışmışlardır. Fakat, bir müddet sonra, son üç cumhuriyetteki halkın ve özellikle aydınların tepkisi yüzünden kısa sürede değişmiş ve buralardaki yöneticiler de tutumlarını yumuşatmak mecburiyetinde kalmışlardır.

1960'lı yılların ikinci yarısı kültür alanında daha katı bir Sovyetleştirme ve Ruslaştırma faaliyetlerine sahne olmuştur. Bilhassa 1968'de Çekoslovakya'nın işgalinden sonra Sovyet ideologları Sovyetler Birliğinde Sovyetleştirmenin tamamlandığını ve sıranın Doğu Avrupa ülkelerine geldiğini açıkça yazmaya başlamışlardır. Bu arada, Sovyet tarihçiliğinde de önemli dö-

205. **Pravda Vostoka,** 6 Haziran 1964.

206. Urban, aynı makale, s. 51.

207. **Türkmenskaya İskra,** 10 Mayıs 1963.

ğişikliklerin olduğunu görmekteyiz. Daha önce Sovyet ideologları tarafından lanetle anılmış olan Çarlık dönemi, bilhassa Brejnev zamanında, yeniden övülmeye başlanmış ve hattâ Çarlık İmparatorluğu'nun sınırlarını genişleten kumandanlar ve devlet adamları birer kahraman olarak Rus yazarlar tarafından övgüyle zikredilmeye başlanmıştır.

i- Baskıların hafiflemesi:

Ne var ki, Rusların, Sovyet kalkanı altında yürüttükleri bu şovence siyaset çok geçmeden Rus olmayan milletler arasında reaksiyona sebep olmuştur. Nitekim, Rus olmayan milletler de kendi kültürlerini ve milliyetlerini daha açıkça savunmaya başlamışlardır. 1970'li yılların bu tartışmalar ve çekişmeler içinde geçtiğini ve Moskova'nın bütün baskısına rağmen her milletin kendi millî hüviyetini müdafaa ettiğini görmekteyiz. Sonunda, Moskova, baskıyı azaltarak Cumhuriyetleri teşkil eden milletlerin kendi dil ve kültürlerini daha serbestçe çalışıp kullanmalarına izin vermiştir. Bunun neticesinde, Samoyloviç, Kononov ve Baskakov devirlerinde olduğu gibi, Sovyetlerde yapılan Türkoloji çalışmalarının daha iyi bir seviyeye geldiğini görmekteyiz. Nitekim, son yıllarda yapılan Türkoloji çalışmalarında, eskiden kasıtlı olarak ihmal edilen, Türk diline ve tarihine dair ciddî araştırmalara rastlanmaktadır. Bu arada, Türk Cumhuriyetlerinde yetişen kıymetli bilim adamları umum Türk dili ve Türk tarihinin ana konuları hakkında birbirinden güzel eserler ortaya koymaktadırlar. Eskiden işlenmesi ve adının anılması yasak edilmiş olan Dede Korkut, Manas, Alpamış, Büyük Göç, Orhun Âbideleri ve Orta Asya Türk tarihinin önemli hâdiseleri ve şahsiyetleri hakkında, mümkün olduğu kadar az tahrifatlı çalışmalar yapılmaktadır.

Ne var ki, son yıllarda yapılan bu müspet çalışmalara rağmen, Sovyetlerin, "Türk yok ve fakat Özbek, Kazak, Kırgız, Azerî, Türkmen ve Tatar var; Türkçe yok ve fakat Özbekçe, Kazakça, Kırgızca, Türkmence, Azerîce ve Tatarca var" diye diye yürüttükleri eğitim ve kültür siyasetinin menfî tesirlerini görmemek mümkün değildir. Sovyetlerin, Türk lehçelerini ve şivelerini ayrı birer dil geliştirme siyasetleri, Türk dilini ve topluluklarını parçalama yönünden başarılı, fakat müstakil dil ve millet yaratma noktasından başarısız olmuştur. Bu dil parçalanması neticesinde, Türk dili de tabiatiyle genel manada bir dilin geniş kullanım imkânlarından mahrum kalmıştır. Zira, bu Türk lehçe ve şivelerinin çoğunu arzu edilen ölçülerde birer ilim dili olarak kullanmak mümkün değildir. Nitekim, bu Türk lehçelerinin ve şivelerinin konuşulduğu Cumhuriyetlerde ve Muhtar Bölgelerde ilim ve eğitim dili tamamen Rusça'dır. Hattâ bu durum, uzun süre Azerî ve Özbek lehçeleri için de geçerli olmuştur. Sayıları az da olsa, Özbek ve bilhassa Azerî Türkçelerinde yapılan ilmî araştırmalar ve yazılan eserler büyük bir memnuniyet uyandırmaktadır. Buna rağmen, bu iki Türk lehçesinin Türkiye Türkçesi ile

irtibatsız kalması bunların kullanımını dar bir çerçevede bırakmaktadır. Öte yandan, yıllar yılı devam eden Sovyet baskısına rağmen, Türkler, yâni Kazaklar, Özbekler, Kırgızlar, Türkmenler, Azerîler ve Tatarlar Türk olduklarını hiçbir zaman unutmamışlardır. Birbirleriyle olduğu kadar, Türkiye Türkleri ile de kardeş olduklarını bilmekte, aynı dilin ve kültürün sahibi oldukları şuuruna ulaşmış bulunmaktadırlar.

Bütün bu müspet gelişmelere rağmen, şu bir gerçektir ki, her geçen gün birbirine daha çok yakınlaşan, ortak değerlerine sahip çıkmak suretiyle aralarında kopmaz bağlar oluşturma yolunda olan Türk toplulukları, aynı kökten dilin konuşurları oldukları halde, bugün birbirlerini kolayca anlamakta güçlük çekmektedirler. Bu duruma sebep olan en büyük âmil, 19. yy. sonlarından başlayıp Sovyet döneminde ise, sistemli ve programlı bir şekilde uygulanan "milliyetler politikası" ile ona bağlı "kültür ve dil politikaları"dır. Son yüzyıllara gelinceye kadar, doğu ve batı Türklük alanlarında bütün Türk boylarını 13. yy.'a kadar tek, daha sonra da iki yazı dili etrafında birleştirmiş, en az 1500 yıllık köklü ve kesintisiz bir yazı dili geleneğine sahip olan Türk millitenin "kavim-kabile hudutları içinde bölüp parçalamak" suretiyle boyların millet, boy ağızlarının da dil diye ortaya çıkarılmasıyla birbirinden uzaklaştırılmaya, ayrılmaya çalışılmıştır. Boy ağızları temelinde "millî dil" yaratma sevdasıyla Türk diline dışarıdan yapılan müdahaleler, bütünün dil özelliklerini ve yaygın geçerliliği aksettirmeyen ağızların üzerinde, kullanımda yaygın olmayan kelime ve şekillerin yaratılmak istenen "dil"e esas alınması suretiyle ayrılıklar keskinleştirilmeye, Türk toplulukları arasındaki anlaşma nisbeti en aza indirilmeğe uğraşılmıştır. Kendi konuşma dilleriyle birbirleri arasına kalın duvarlar çekiliveren Türk topluluklarının bu "millî dilleri"nin hiç birinden bir bilim ve edebiyat dilinin yüksek sosyal-kültürel ve ilmî ihtiyaçlarını mükemmelen karşılayabileceğini söylemek dil bilim kaidelerine aykırı düşer. Bir konuşma dilinin/boy ağzının bir dilin bütün ihtiyaçlarını karşılayacak söz varlığına sahip olduğunu söylemek fevkalâde zordur. Kullanımı da "günlük dil" konumuyla belirlenen Türk dili hem Rus dilinin "Sovyet insanı"nın "Sovyet dili" olması hasebiyle yerini eğitim-öğretimden mahkeme diline kadar Rus diline bırakmak zorunda kalarak körleşmeğe terkedilmiş, hem de bir örneğin tarihinde yazı dili geleneğine sahip başka hiç bir milletin dilinde görülmeyen bir ölçüde tabiî gelişme seyri dışına çıkarılmıştır. Her şeye rağmen bugün Türk dilinin lehçe ve şiveleri arasında derece derece artarak yüzde doksanlara varan ve hatta aşan nisbette anlaşmayı sağlamak mümkün olmaktadır. Ancak yukarıda kısaca temas edildiği gibi, genel mânada Türk dili, yazı dili temelinde belli, önemli fakat çözülebilir problemlerle karşı karşıyadır. Burada önemli olan 75 yılda gelinen bu noktaya aynı çizgide bir 75-100 yıl daha devam etmemektir. Bu yaşandığında, işte o zaman —korkarız ki— linguistik mânada yeni Türk dillerinin oluşturulması, bu sefer, bizlerin tasarruflarıyla gerçekleşecektir. Ama cereyan eden hâdiseler, vuku bu-

lan gelişmeler Türk topluluklarının ve bağımsız Türk devletlerinin birbirlerini kucaklaştırmaktadır. Günümüzde her alanda başlatılan "işte birlik" Türkleri dillerini kendi tabiî akışına sokma yolunda zarurî ve âcil düzenlemeleri gerçekleştirmek suretiyle "dilde birlik" noktasına getirecektir.

j- Son gelişmeler ve yorum:

Sovyet ideolojisinin eşitlik prensiplerine aykırı olarak eskiden uygulanan haksız ve yanlış kültür politikalarının bu menfi tesirlerini kısa zamanda gidermek elbette mümkündür. Bunun için tâkip edilecek yol ve rehberler ise bütün haşmetleri ile ortada durmaktadırlar. Bunlar: Gaspıralı İsmail Bey ile Atatürk'dür. Onların gösterdiği yolda müşterek dil ve kültürümüzü ele almak ve bunu aynı alfabe, yâni Lâtin alfabesi içinde halletmek yegâne çıkar yol olarak görünmektedir.

Sovyetler Birliği'nin 1991 Ağustosundan itibaren fiilen dağılmaya başlaması ile yepyeni siyasi bir ortam oluşmuştur. Başta Rusya Federasyonu olmak üzere diğer Cumhuriyetlerin tamamı istiklâllerini ilân etmişlerdir. Türkiye Cumhuriyeti ile müstakil Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan ve Tataristan ile Kırgızistan Cumhuriyetleri arasında imzalanan kültürel, ekonomik ve ticarî andlaşmalar çerçevesinde bu meseleyi halletmek mümkündür.

Bu vesileyle Gaspıralı İsmail Bey'in şu tarihî tesbitini ve teklifini burada tekrar etmek istiyorum. Bakınız Gaspıralı ne diyordu:

"Umumen Türklerin aslı nesli birdir. Zaman ve mekân ihtilâfiyle şive ve adetlerimizde ihtilâf peyda olmuştur. Bu ihtilâf yekdiğerimizi anlamayacak dereceye gelmiştir. Bundan sonra mekteplerimizi bir olan lisan-ı edebimize hadim olacak hale getirmek lâzımdır. Kongrenin (Ocak 1906'da toplanan Rusya Müslümanları İttifakı) mektep ve medrese komisyonu tarafından hazırlanmış lâyıhasında iptidaî (ilkokullar) mekteplerimiz için dört senei tedrisiyye tâyin olunmuştur. Bunun üç senesinde sade mahallî şive ile tedrisat icra edilip, son senesinde, umumî Türk lisaniyle yazılmış kitaplar okutulmalıdır. Bu sayede tedricen muhtelif şive ve lehçeler birleşmiş olur. Orta ve yüksek tahsil yıllarında da bu kullanılmalıdır".

Gaspıralı İsmail Bey'in bu teklifi oybirliği ile kabul edilmişti. O'nun vefatından sonra toplanan "Rusya Müslümanları Kongresi, 1-11 Mayıs 1917" şükran ve minnetle kendisini anarak, eğitim hayatında kullanılmak üzere aşağıdaki kararı oybirliği ile alıp tatbikata koymuştu:

"Maarif ve kültür işleri her halkın kendi idaresinde yürütülür. İlkokullarda eğitim dili olarak, her kabilenin kendi ana dili kullanılır. Orta okullarda umumî Türk dilinin kullanılması mecburidir. Yüksek okullarda da eğitim dili Türk-Tatar kabileleri için ortak olan Türk dili olacaktır".

Kendisini Türk addeden, Türk kültürünün ayrılmaz bir parçası gören herkesin bu mâkul teklifleri kabul etmesi lâzımdır. Bu tekliflerde de görüldüğü gibi, her Türk Cumhuriyetinde ve Muhtar Bölgesinde yaşayan Türkler kendi lehçeleri ve şivelerini yaşatacaklardır. Ama, aynı zamanda, Türk oldukları için ve onları birleştiren bir halka olacağı için, Türkiye Türkçesi ağırlıklı umumî Türk dilini geliştirip yaşatacaklardır. Bunu başarmak için de iyice düşünüldüğünde, Lâtin alfabesini kabul etmekten başka bir çıkar yolumuz olmadığı görülmektedir.

Konuyu, kıymetli dil bilgini Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'ın şu tesbitleri ile kapamak istiyorum: "Türkiye Cumhuriyetini ileri bir kültür ve medeniyet seviyesine yükseltmek azminde olan Atatürk, 1928 yılında, Türk dilinin ses yapısına ve işleyişine en uygun bir alfabenin hazırlanması direktifini vermiş bulunuyordu. Türklerin tarih boyunca kabul ettikleri alfabelerin hemen hepsi de o günün dinî ve kültürel şartlarına bağlı olarak kabul edilen alfabelerdi. Lâtin alfabesi temelindeki Türk alfabesi ise, doğrudan doğruya dil bilimi ilkeleriyle dil gerçeği dikkate alınarak hazırlanmıştır. Esas alfabe üzerinde Türkçenin ihtiyacına cevap verecek değişiklik ve eklemeler yapılarak millî bir Türk alfabesi ortaya konmuştur.

"Günümüzün dünya milletleri artık kendi kabuklarından çıkmış, coğrafî uzaklık ve yakınlık gözetmeden biribirileri ile türlü ilişkilere girmişlerdir. 21. yüzyıla geçiş yapmak üzere olduğumuz şu devrede, dünya akıl almaz teknolojik gelişmelerin peşindedir. Hem bu bakımdan hem de batı dünyası ile olan siyasî, kültürel, ticarî ve ekonomik ilişkiler açısından, Lâtin alfabesi temelindeki Türk alfabesi bir kolaylık sağlayacak niteliktedir.

"Türkiye Cumhuriyeti'nin geçirdiği asırlık tecrübelerden yararlanarak Sovyet Rusya'daki Türk Cumhuriyetleri de kendilerine Lâtin yazısı temelinde birer alfabe hazırlayabilirler. Bu cumhuriyetlerin, Türk alfabesi üzerinde kendi ihtiyaçlarına göre yapacakları küçük ayarlamalar ile ortaya koyabilecekleri millî bir alfabenin kabulü, bizce bu ortak ihtiyaca cevap verebilecek en isabetli tedbir olacaktır"[208].

Bütün Türkler olarak, Gaspıralı İsmail Bey ile Atatürk'ün gösterdiği şekilde, bugünün uygun şartları içinde, aynı alfabe çerçevesinde dil ve kültür birliğini sağlayacağımıza ve bu iki büyük önderin ruhlarını şâd edeceğimize bütün kalbimle inanıyor ve dua ediyorum.

208. **Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler,** Ankara, 1991, s. 18-19.

VI- GASPIRALI İSMAİL BEY'İN TÜRK DÜNYASINDA YAPMAK İSTEDİĞİ DİĞER YENİLİKLER

Gaspıralı'nın son 7-8 senelik mücadele döneminde, hedefine vardığı için eğitim ve öğretim meselelerini ikinci plâna bıraktığını, Dil ve Kültür birliği ile İslâm birliği üzerinde daha çok çalıştığını görüyoruz. Dil ve Kültür birliği mücadelesini bundan önceki bölümde etraflıca izah ettiğimiz için, burada, O'nun İslâm birliği hakkında yaptığı çalışmalardan bahsedeceğiz.

Gaspıralı, Hıristiyan Batı ülkelerinin İslâm ülkeleri arasına fitne soktuğuna inanıyordu. Ayrıca, Hıristiyan devletlerin İslâm memleketlerini manen ve maddeten sömürdüğü de bir gerçek idi. Müslümanlar arasında kurulacak bir birliğin bu sömürünün önüne geçeceğini veya en azından bu haksız sömürüyü azaltacağını ümid ediyordu. Buna ilâveten, müslümanlar arasında sağlanacak birliğin herşeyden önce Türkiye ve Türkler için faydalı olacağını düşünüyordu.

Gaspıralı'nın bu düşüncelerini tahakkuk ettirmek için siyasî gelişmeler de müsait bir hale gelmişti. 1905'de Rusya'da başlayan meşrutî hareketler neticesinde "Duma (Rusya Meclisi)" açılmış ve Ruslarla birlikte diğer milletler de Duma'da temsilcilik hakkı elde etmişlerdi. Daima meşrû zeminlerde, yâni kanunlar çerçevesinde mücadeleyi kendine şiar edinmiş olan Gaspıralı, Duma'ya iştirak edecek Türk temsilcileri kanaliyle Rusya'da yaşayan dindaş ve soydaşlarının haklarını daha rahatlıkla savunabileceğini düşünüyordu. Gaspıralı önce Rus idaresinde yaşayan kardeşlerinin dertlerini halledip, sonra da diğer müslümanların birliği için çalışmaya karar verdi. Bu bir nevi, politika ile uğraşmak oluyordu. Gaspıralı bu düşüncelerini bir yakınına yazdığı şu mektupda açıkça anlatıyordu: "Tercüman gazetesi ile birlikte benim en uzun mücadele devrim sona erdi. Şimdi kısa fakat daha hızlı (hareketli) geçecek olan ikinci devir başlıyor. İhtiyar muallim politikacı olunca bu ikinci devir başlayacak. Bundan böyle Tercüman, bizim siyasî sesimiz olacak. Ne yazık ki Tercüman gibi ikinci bir gazetemiz yok. Tercüman, bundan sonra, Türklerin iç ve dış düşmanlarına karşı haklarını koruma mücadelesi verecektir"[209].

Gaspıralı, bu mektubunda ifade ettiği gibi, Rusya'da yaşayan Türklerin haklarını dâhili ve hârici düşmanlarına karşı korumaları için Tercüman gazetesinde bir serî makaleler yazmıştır. Bu makalelerinde herşeyden evvel

209. Lazzarini, ayn. esr., s. 104-105.

Türkler arasında birlik ve beraberliğin sağlanması zarûretine temas eden Gaspıralı, bunu gerçekleştirmenin herkesten önce Türklerin kendilerine düştüğünü hatırlatmış ve Duma'ya seçilen temsilcilerden de bu hususta öncü olmalarını rica etmiştir.

Ne var ki, cereyan eden hâdiseler. Gaspıralı'nın bu sahadaki mücadelesinin oldukça zor geçmesine sebep olmuştur. Değişik fikirlerin ilk defa tartışılabildiği Duma'da diğer milletlere mensup temsilcilerin yanı sıra müslüman delegelerin de kendilerini tutamayıp konuşmalarında daha fütursuzca davranmaları Rusları oldukça tedirgin etmeye başlamıştır. Bunun üzerine, bâzı Türk aydınları Ruslar tarafından tâkip edilmeye başlanmıştır. Bu tâkibe dayanamayan Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Ali Hüseyinzâde, Mehmed Emin Resulzâde gibi aydınlar kendi toplumlarının hak ve hukuklarını dış dünyada ve özellikle 1908 Meşrûtiyetinden sonra daha liberal bir havaya giren Osmanlı Türkiyesinde anlatabilmek için Rusya'yı terk ederek İstanbul'a gelmişlerdir.

Bütün bu gelişmelere rağmen İsmail Bey, Duma'ya katılan delegelere soydaşları ve dindaşları arasındaki kırgınlıkları unutmalarını ve mutlaka birlik hâlinde olmalarını söylemeye devam etmiş ve sonunda onları bir arada toplamaya muvaffak olmuştur. Müslüman temsilcilerin bu maksatla aralarında yaptığı üçüncü kongreden sonra onları, Başkanlığını Ali Merdan Topçubaşı'nın yaptığı İttifak Partisi'nin programı çerçevesinde birleştirmeye muvaffak oldu[210].

Fakat, liberal fikirlere tahammül edemiyen Rus makamları, bu gelişmeleri engellemeye başladılar. İkinci Duma'ya 39 temsilci gönderme hakkı olan müslümanların, bu hakkı ellerinden alınarak Üçüncü Duma'ya ancak on (10) temsilci ile katılabilecekleri bildirildi. Arkasından da baskı ve tehdit dolu bir ifade taşıyan şu karar Rus hükûmeti tarafından ilân edildi: "Rus devletini kuvvetlendirmek için kurulan Devlet Duma'sı sadece şekilde değil ruhta da Rus olmak durumunda. Bunu sağlamak maksadiyle şu tedbirler alınmıştır: Etnik grupların temsilcileri yüksek sayıda bu meclise iştirak etme ve Rusya'nın problemleriyle uğraşma durumunda değildirler. Buna lüzum yoktur. Ancak, bâzı sembolik temsilcilerini Duma'ya gönderme haklarına sâhip olacaklardır"[211].

Rus hükûmetinin aldığı bu şovenistçe karar, Gaspıralı'nın bu sahada verdiği mücadeleye büyük bir darbe indirmiştir. Fakat, Gaspıralı, meselenin üzerine gidip de Çar hükûmetiyle ihtilâfa girmenin hiç bir fayda sağlamıyacağını bildiği için, Rus makamlarına karşı herhangi bir teşebbüste bulunmamıştır. Ancak, Gaspıralı, Rusya'da ve dünyada yaşayan müslümanların nasıl

210. Rusya müslümanlarının benimsedikleri İttifak Partisi'nin programı bu çalışmanın sonunda EK olarak verilmiştir.

211. Lazzarini, ayn. esr., s. 101.

bir potansiyele sâhip olduklarını göstermek ve Çar hükûmeti üzerinde manevi bir baskı yaratmak için, Rusya hâricinde yaşayan müslümanlarla temasa geçmeye ve bir "Dünya İslâm Kongresi" toplamaya karar verdi.

a- Gaspıralı'nın Dünya İslâm Birliğini Kurma Mücadelesi:

Gaspıralı İsmail Bey, İslâm dünyasının meselelerinin tartışılacağı konferans için en münasip yerin, o günlerin siyasî atmosferine göre, Kahire olacağını ve orada bulunan dostlarının da yardımı ile böyle bir teşebbüsün başariyle neticeleneceğini ümid ediyordu. Fakat, o önce, meseleyi Tercüman'ın Eylül 1907'deki sayılarında müslümanlara duyurarak, sonra İstanbul üzerinden Mısır'a müteveccihen ayrılmayı tercih etmiştir. İsmail Bey'in, Kahire'de bir "Dünya İslâm Konferansı" toplanacağına dair Tercüman'da verdiği bu haber, gazetenin devamlı okuyucularından Macar Oryantalisti A. Vambery tarafından derhal İngilizlere duyurulmuş ve "The Times" gazetesi "bomba gibi patlayan" bu gelişmeyi hemen okuyucularına duyurmak ihtiyacını duymuştur[212].

İsmail Bey, yolu üzerindeki İstanbul'da birkaç gün kaldıktan ve meseleyi Türk makamlariyle de görüştükten sonra, 1907 Ekim sonlarında Kahire'ye ulaşmış ve dostları Mustafa Kâmil Paşa ve Al-Mu'ayyed editörü Şeyh Ali Yusuf tarafından heyecanla karşılanmıştır. Zirâ, The Times gazetesinin verdiği haber üzerine pek çok yabancı sefir ve gazeteci meseleye büyük alâka duymaya başlamıştır. Mustafa Kâmil Paşa tarafından 30 Ekim akşamı Nil kenarındaki Semiramis Otelinde şerefine verilen yemekte yabancı misyon ve basın mensupları ile ulemaya tanıtılan İsmail Bey, mesele hakkında kısa ve öz bir izahta bulunmuştur. İki gün sonra, yâni 1 Kasım 1907'de Kontinental Otelinde bir toplantı yapılmasına ve İsmail Bey'in, mesele hakkında daha geniş bilgi vermesine karar verildi.

"500-600 kadar ulema, ümera, fuzelâ, muharririn, üdeba ve eşraf huzurunda Mısır'ın cümle ve Avrupa'nın bâzı ceride muhabirlerinin de bulunduğu mecliste" Gaspıralı İsmail Bey, önce Rusya müslümanlarının yapmakta olduğu ıslahat hareketlerinden bahsetmiş ve sonra da dünya müslümanlarının meselelerinin bir umumî kongrede tartışılmasının zarûretini belirtmiştir. Önemine binaen Gaspıralı'nın bu konuşmasını kendi lisanından olduğu gibi veriyoruz:

"Hazerat! Âlem-i İslâmın hali hazırına dikkatle bakılırsa her tarafta az mı çok mu efkâr uyandırdığı görülür. Her tarafta muharrikülefkâr gazetelerin çıktıkları ve bâzı müzakere meclislerinin vâki olduğu işitiliyor. Bunlar güzel alâmetlerdir. Lâkin, bu güzel alâmetlere aldanıp gaflet etmek câiz değildir, belki hatadır, çünkü gayet geride nöbette kaldığımızdan temin-i istikbal için pek çok gayretler, pek ciddi çalışmalar iktiza edecektir.

---

212. Lazzarini, ayn. esr., s. 111.

"Şimâldeki Kazan'dan cenuptaki Mısır'a, mağripteki Fas'dan şarktaki Cava'ya kadar nazar-ı teftişle bakılırsa, milel-i İslâmiyede âsâr-ı temeddünden ve irtikadan ziyâde, âsâr-ı tedenni görülecektir. Medreseler ve mektepler harap ve faydasız bir haldedir. Kisb-ü sanayii mahalliyeler ya munkarız olmuş, ya olmak yolundadır. Esnaflar sönmektedir. Âlemin ticâretinde hissemiz pek az kalmıştır. Umûr-ı sarfiyede methalimiz olmadığı gibi, ticâret-i bahriyeden bi-haber bulunuyoruz. Üç yüz milyonluk bir milletin otuz vapurlu bir şirket-i bahriyesi, beş milyon sermayeli bir bankası mevcut değildir.

"Hazerât! Dikkat edin, cümlemizin esbab-ı taayyüşü ancak baba-ecdattan kalma toprakların verdiği bereketi tabiiye sayesindedir. Hüner ve marifetle hasıl ettiğimiz şey pek azdır. Bereketli topraklarımız birçok şeyler hasıl ediyor, bunları âlem pazarlarına çıkarıp satmak dahi elimizden gelmiyor. Bundan başka bereketin bir hissesini malımızı nakleden ecnebî gemicilerine vermeğe mecburuz. Ticâret meydanı olan Avrupa, Amerika kıtaları aranılırsa hiçbir beldesinde müslüman taciri bulunmaz, bulunduğu takdirde müstesna kabilinden olur. Şarklı tacire rasgelinirse ya Ermenidir, ya Rumdur, ya Yahudidir, ya Hindu; lâkin müslüman değildir! İşbu Mısır'da yirmi kadar Hint mağazaları var, güzel ticâret ediyorlar ama hiçbiri müslüman ticârethanesi değildir! Bizim Kazan'da ve Bakû'de her milletten tacir ve misafir bulunur ama Hintli, ya da Mısırlı bir müslüman tacir görülmez. Memalik-i hâriciyede iş görmediğimizden sarfınazar, kendi vatanımızda dahi âciz kalıyoruz. Turan ve İran'ın, Osmanlı ve Mısır'ın, Mağrib'in ve Hind'in ticâret-i mahalliyesi, alışverişi yine ecnebiler elindedir!

"Hazerât! "Yağmur yağar içeriz; yerden çıkar yeriz" ile bugün dünyada ömür sürmek mümkün ise, yarın böyle hayvanca geçinmek ve rızk kesbetmek mümkün olamıyacaktır. Bu miskinlik, bu faaliyetsizlik, bu hünersizlik bizleri bitirecektir. Ecnebisiz ve yalnız müslüman işçileriyle İslâm hükûmetleri de iş göremiyorlar. Demiryolu, deniz rıhtımı, kanal, fabrika tesis olunacaksa ecnebi mühendislerine muhtaç kalıyorlar. Hulâsa-i kelâm mağripte Ribat şehri, şarkta Şahabat hep bir derece berbat; işgüzar olsa yaramıyor Ali, Murat ve Hudadat; gerek oluyor ya Jorj ya Ferdinant!

"Bir kavim veya millet iktidarı siyasiyesini ve istiklâlini kaybetse evet, büyük yıkıntıdır, büyük ziyandır. Lâkin faaliyeti kisbiye fıkdan ile meydan-ı iktisat ve ticârette mevkiini kaybederse bir değil on defa ziyandır ve inkırazın mebadisidir. Umûm İslâmın teessüflü bu haline sebep nedir? Maarifsizlik, cahil denilirse bunların sebebi nedir suali geliyor. Milel ve akvam-ı ecnebiyeden sarfınazar, bundan elli altmış sene mukaddem müslümanlarla birlikte yaşayan, müslüman âdetlerine tâbi bulunan Ermeniler, Rumlar, Bulgarlar, Farslar, Yahudiler ve Budiler bizlerle bir seviyede bulundukları halde, bugün temeddün ve terakkide bizlerden ileriye ne ile ve nasıl çıktılar?

"Hazerât! Bu halleri düşünmeliyiz, halimiz çok acı ve aşikâr bir hal-

dedir. Lâkin buna karşı göz yummak, bu hali seyretmek caiz değildir, hatâdır, günahtır. Bu halimiz, bu derdimizi setretmek değil, caddelerde, meydanlarda bağırıp, çağırıp söylemelidir. Yokluğunu gizleyen var olmaz, derdini söylemeyen şifa bulmaz. Derdimize, çaremize bakmalıyız, aksi halde dahilen çürüye çürüye bir gün düşer, yayılır kalırız.

"Hazerât! Meselenin hallini, marazın devasını benden istemeyiniz, âcizlerinde bu kadar bilgi ve kuvvet yoktur. Ancak, çok senelerdir bu mesele ile uğraşıyorum, lâkin çaresini bulamıyorum... Kavm-i necib-i Arabın istidad-ı medenisi ve faaliyet-i iktisadiyesi tarihile müsbettir. Kahraman Türklerin yetiştirdikleri ulemanın âsârı, Semerkand rasathanesinin harabeleri, bütün Asya'ya kanun ve intizam verdikleri bunların dahi istidad-ı tabiîlerine delildir. Akvâm-ı Turaniyeden olan Finlândiyalıların ve Macarların faaliyet-i iktisadiye ve medeniyeleri cümle Türklerin medenî istidadlarına diğer bir burhandır. Farsların, İranilerin tarih ve edebiyatları keza istidatlarına kefildir... Demek istiyorum ki Arap, Türk, Fars ve Hint akvam-ı İslâmiyesinin bugünkü düşkünlüğü hilkat ve tabiatlarından ileri gelen bir hal değildir. Böyle ise faaliyet ve temeddün yollarımızı kestiren din-i mübin-i İslâm mı? Hayır, hayır! Müşerref bulunduğumuz din-i İslâm terakki ve temeddünün membaıdır, evvelce görülmüş terakkimizin belki baş sebebi ve muharrikidir. Dinimiz bir kanunu mukaddestir ki "cümleniz çalışınız, cümleniz okuyunuz, cümleniz tedbir ve sanat ile yaşayınız" kaidelerini âmirdir; bizler ise hâzırda bu evamir-i şerifenin tamamen aksini işliyoruz. İşsizlik, sanatsızlık, nâdânlık hep bizde. Hikmet, halimizin burasındadır. İktisadî düşkünlüğümüze fikir ve akıl hareketsizliği, yâni şark âleminde bir fikir, bir eser ve bir edip zuhuruna karşı garp âleminde yüz fikir, yüz eser, yüz edip başgösterdiği ilâve olunursa, halimizin ne kadar müşkül olduğu daha güzel anlaşılmış olur. Âlem-i İslâmiyetin düşkünlüğüne bir derece Amerika kıtasının keşfi sebep olmuştur zannederim: Şark ve garbın eski yol ile ticâretinde memâlik-i İslâmiye umum kervansaraydı, büyük istifadeler ediyordu. Amerika'nın keşfi deniz ticâretine, deniz yollarına meydan açıp memâlik-i İslâmiyeye sekte ve durgunluk getirdi; bununla beraber Avrupa'da makinacılık terakki edip bizim eski usûl tezgahların emtiası derece derece pazarlardan çekilip fabrika imâlatı meydanı aldı, galebe çaldı. Bu haller inkâr olunamaz, lâkin bizleri yıkan, düşüren yalnız bu olmasa gerektir. Belki daha ziyadesi fena âdetlerimizde, evham ve türlü hurafâttan ileri gelmiştir... Bu benim bir zannımdır, hakikati hali keşfe iktidarım olmadığını yukarıda söylemiştim. Böyle bir meselenin halli, esbab-ı tedennimizin keşfi ve devasının tertibi bir veya iki adamın iktidarı hâricindedir. Binaenaleyh aklı kasiraneme göre asrımızın ulemasından, fudalasından erbab-ı umûr ve üdebasından mürekkep ve müteşekkil bir cemiyetin buna çalışmasına ihtiyaç vardır zannındayım. Yâni böyle bir meseleye ve böyle dertlere çareler bulunabilirse müslüman kongresi içtihadile vücut bula-

bilir... Hemen şurasını acelece arzedelim ki, müslüman kongresi, mü'temeri islâmi dediğimden panislâmizm ya da siyasî bir içtimâ akla gelmesin. Hutbemin başından beri söylediğim tedenni ve düşkünlüğe nihayet vermek, terakkii içtimaimize ve iktisadiyemize yol açmakla asrın terakkiyatından hissement olmak arzusundan başka bir şey olmadığı anlaşılmak gerekir. Binaenaleyh mevaddı siyasiyeden bahsedilmemek şeraiti tahtında mü'temeri İslâmiye dâvet ve cem edilmesini zarûri görüyoruz"[213].

Gaspıralı İsmail Bey'in, İslâm dünyasının içine düştüğü kötü durumu gayet açık ve samimi bir şekilde gözler önüne sermesi konferansı tâkip edenler tarafından heyecanla karşılanmış ve kendisine büyük tezahürat yapılmıştır. Konferanstan sonra yapılan görüşmeler esnasında Gaspıralı'ya yaklaşan İngiliz sefiri kendisine şöyle bir soru yöneltir: "Konuşmanız gayet güzeldi. Vaadinize itimat ediyorum. Tasavvur ettiğiniz kongre siyasiyata girişmez fakat sonra siyasî bir sıfat almaz mı?" Bu soruya Gaspıralı, "Efendim olabilir ki ileride müslüman kongreleri bugün kararlaştırılan huduttan çıkar, fakat belki de çıkmaz... Burası bendenizce malûm değildir. Binaenaleyh gelecek zamanlara kefil değilim ve olamam, arzettiklerim birinci kongreye mahsustur, bugün olduğu gibi, gelecekte dahi hükûmet ve nezaret hâricinde dâvet ve inikat mümkün olamayacağına göre bendeniz bu cihetten havf etmiyorum" cevabını vermiştir[214].

Konferansın hemen akabinde yapılan teklifler üzerine "Dünya İslâm Kongresi" için bir tertip heyeti seçilmiştir: Bu heyete seçilenler arasında şu şahıslar bulunuyordu: Salim al-Başri (Başkan), Hüseyin Vasıf (Başkan yardımcısı), Muhammed Tevfik al-Bakri (Başkan yardımcısı), Ahmet Hafız Bey (Muhasip), Ömer Lütfi (Sekreter), Ali Yusuf, Hasan Rafki, Musa Galib, İbrahim al-Hilbavi, Muhammed Hüseyin, Yusuf Sadık, Rafik al-Azm, Hakkı al-Azm, Hasan Bakri ve Muhammed Ahmet al-Şerif. Bu heyet "Dünya İslâm Kongresi" için gerekli çalışmalara derhal başladı[215].

Bu arada, Gaspıralı, Kırım'a dönmek için yeniden yola çıkar ve her zaman yaptığı gibi İstanbul'da yine birkaç gün kalarak olup bitenler hakkında hükûmet erkânına bilgi verir. Bu hususu yine kendisi şöyle anlatır: "Dersaâdette iki gün kalıp eczâyı devlet-i aliyyeden bulunan Mısır'da müslüman kongresinin toplanmasına çalışmağa başladığımı mübaşir sıfatiyle Yıldız'a haber vermek istedim. Fakat, "mekâtib-i askeriye" müfettişi yaver İsmail Paşa'ya iki saat izahatta bulunduğum halde efkârımı anlatamadım. İçeriye (Padişaha) yanlış haber verilmemesi için beraberimde bulunan saray memurlarından Nermi Efendi'ye söylemek istediklerimi bir bir yazdırıp paşaya takdim ettim." Bu işi, "sırf makama hürmetten, edâyı nezaketten ötürü yaptı-

213. Kırımer, **Gaspıralı İsmail Bey,** s. 119-122.

214. Kırımer, ayn. esr., s. 125.

215. Lazzarini, ayn. esr., s. 114.

ğını belirten İsmail Bey, sözlerini "arkamda fesli, şapkalı geziciler bulunduğundan dost ve âşinaları ziyaretimle rahatsız etmiyerek Kırım'a geçtim" şeklinde tamamlıyor[216].

İsmail Bey, bir buçuk ay kadar Kırım'da kaldıktan ve bâzı hazırlıklar yaptıktan sonra, Aralık (1907) sonlarında tekrar Mısır'a giderek kongre hazırlıkleriyle uğraşan heyetin çalışmalarına katılmıştır. Mısır dönüşünde yine İstanbul'a uğrayan İsmail Bey, hilâfet ve sadaret makamı ile yeniden temasa geçerek kongre için onların da muvafakatini almaya çalışmıştır. Fakat, bütün uğraşmalarına rağmen Yıldız Sarayından müspet veya menfi hiç bir cevap alamamıştır. Ancak, Sadrazam Ferit Paşa ile bizzat görüşme imkânı bulmuş ise de, kongre ile ilgili hiçbir husûsu halledememiştir. Gaspıralı İsmail Bey Ferit Paşa ile olan mülâkatını şöyle anlatır:

"Yıldız sükût ettiği halde sadrazam ne diyecek diye merak ediyordum. İçeriye girdim, mümkün oldukça sükûta karar vermiştim. Çünkü Paşa cenapları yazdığım mektuba ve takdim ettiğim mü'temer nizamnâmesine binaen beyan-ı efkâr edebilirlerdi. Mısır'dan, Kırım'dan beş on sual ettikten sonra âlem-i İslâmın inhitatından, maarifin fıkdanından bahisle teksir ve ıslahı mekâtibe çalışmak lüzumundan, akvâm-ı İslâmın ulûmdan ziyâde hurafâta dalmış bulunduğundan etraflıca mütâlâa ettiler, bendeleri de ağzıma kongre sözünü getirmeyip Paşa'nın nazar ve mutâlâalarını kabûl ve bâzı ilâveler ederek üç çeyrek kadar mükâlemede bulundum. Mükâleme nihayet buldukta: "Memnum oldum, İstanbul'a her ne vakit teşrif buyurulursa kapı daima açıktır"la taltif buyurdular"[217].

Osmanlı Türkiyesinde ilk defa İslâm Birliği fikrini ortaya atıp bunu 25-30 seneye yakın bir siyaset olarak devam ettirmiş olan Sultan II. Abdülhamid ile onun vekillerinin, Gaspıralı İsmail Bey'in "Dünya İslâm Kongresi" fikrini niçin benimsemediklerini anlamak mümkün olmamıştır. Padişah ile hükûmet, büyük bir ihtimalle, yabancı devletlerin baskılarından çekindikleri veya kendi siyasetlerine ters düşmesinden endişe ettikleri için Gaspıralı'nın kongre fikrine pek iltifat etmemiş olabilirler[218]. Fakat, burada Gaspıralı'nın Osmanlı hükûmetini endişeye sevk edecek bir siyaset peşinde olmadığını belirtmek zarûreti vardır. Zira, Gaspıralı'nın sözlü ve yazılı olarak İslâm birliği ve kalkınması hususunda söyledikleri tedkik edilirse, onun İslâm milletlerinin siyasi bir problem yaratmadan, medenî ve iktisadî vaziyetlerinin düzeltilmesini, ayrıca da, müslümanlar arasındaki birliğin daha da kuvvetlendirilmesi maksadını taşıdığı açıkça görülecektir.

---

216. Kırımer, ayn. esr., s. 124.

217. kırımer, ayn. esr., s. 124-125.

218. Gaspıralı ile Osmanlı hükûmeti arasındaki bu ihtilâfa ait vesikaların arşivlerde iyi bir araştırma yapılarak açıklığa kavuşturulması en büyük temennimizdir.

Hilâfet makamının bu sessiz muhalefeti Gaspıralı'yı üzmekle beraber mücadeleden yıldırmamıştır. 1908 Şubatında tekrar Mısır'a giden Gaspıralı İsmail Bey, orada tahsilde bulunan ve iyi Arapça bilen Kazanlı Abdullah Battal Taymas'la Arapça rönesans mânasına gelen "Al-Nahdah" adlı bir gazete çıkartmaya başlamıştır. Kendisinin ve arkadaşlarının yazdığı Türkçe ve Rusça makaleleri Arapçaya tercüme eden Battal-Taymas, İslâm Kongresi fikrini şiddetle savunmaya başlamış, bu ise, diğer gazeteci arkadaşlarını harkete geçirmeye yetmiştir. Daha önceleri İslâm Kongresi fikrini benimsemiş olan Ali Yusuf "Al-Mu'ayyad"da, Mustafa Kâmil Paşa "Al-Liva"da, Raşid Rida "Al-Manar"da ve Azeriler de "Molla Nasreddin"de Gaspıralı'yı destekleyen makaleler yazmaya başladılar[219].

İşte bu devrede, Gaspıralı, "Al-Nahdah" gazetesinde yazdığı serî makaleler ile İslâm dünyasının geri kalışını ve bir "rönesans"a nasıl ihtiyaç duyduğunu gayet samimî ve açık bir şekilde anlatarak, İslâm âleminin bu çetin meselelerini tartışması için umumî bir kongre tertip etmesinin zarûretini ortaya koymuştur.

Bu arada, kongre hazırlık komitesi çalışmalarını tamamlayarak ilgililere dâvetiyeleri göndermeye ve "Dünya İslâm Kongresi"nin 1908 Eylül veya Kasımında yapılacağını bildirmeye başladılar. Fakat, Türkiye'de, "Genç Türk Hareketi" olarak bilinen 1908 Temmuzunda gerçekleştirilen II. Meşrutiyet olayı kongre meselesine yeni boyutlar kazandırmıştır. İstanbul'daki yeni rejimin yöneticileri, biraz da kendi durumlarını kuvvetlendirmek ümidiyle, İslâm Kongresi'nin İstanbul'da yapılmasını istemişlerdir. Bu istek İsmail Bey'i oldukça müşkül duruma sokmuştur. Kongre tertip heyetindeki arkadaşlariyle de etraflıca konuştuktan sonra İsmail Bey, bütün hazırlıkların yapıldığını, konferans için gerekli yerlerin dahi ayrıldığını, bu sebeplerden İslâm Kongresi'nin Mısır'da yapılmasının uygun olacağını, ayrıca, Avrupalıların, İslâm Birliği (Pan-İslâmizm)'nden ve neticelerinden endişeye kapılmalarının daha az olacağını ifade ederek İstanbul'un anlayış göstermesini istemiştir[220].

Fakat, İsmail Bey'in bu ricalarına İstanbul'dan hemen cevap verilmemiş ve bir müddet sonra da Osmanlı Meşrutiyetçileri başka meselelerle meşgul olmaya başladıkları için isteklerinde ısrar etmemişlerdir. Ne var ki, bu anlaşmazlıklar kongre tarihinin devamlı geri bırakılmasına sebep olmuştur. Bu ise, işin heyecanını kaçırdığı gibi, can sıkıcı tartışmalara da yol açmıştır. Bütün bunlar ise, İsmail Bey'in oldukça bozulmuş olan sıhhatini iyice kötüleştirmiştir. İsmail Bey'in sıhhati bozulunca da kongre tarihi yeniden ertelenmek durumunda kalmış ve bir daha da gerçekleşmemiştir.

Burada, Rusların, Gaspıralı İsmail Bey'in faaliyetleri hakkında nasıl bir tavır takındıklarıhususunda bâzı açıklamalar yapmak gerekiyor. Rus

219. Lazzarini, ayn. esr., s. 117-119.

220. Lazzarini, ayn. esr., s. 119-122.

hükûmeti ve bilhassa Rusya'da yaşayan müslüman Türk topluluklarını Ruslaştırmak emelinde olan panslavist çevreler, gayelerine varmada Gaspıralı'yı ve Tercüman'ı kendileri için en büyük engellerden biri olarak görmüşlerdi. Ne var ki, Gaspıralı, bütün faaliyetlerini kanunlar çerçevesinde yürüttüğü için kendisine bir şey yapamıyorlardı. İsmail Bey'in "Dünya İslâm Kongresi" için başlattığı kampanya ve bu maksatla sık sık İstanbul'a ve Kahire'ye gitmesi, onları iyiden iyiye kuşkulandırmaya başlamıştır. Nitekim, Kırım havalisini de kontrolü altında bulunduran Tavrida Bölgesi Valisi, Rus İçişleri Bakanı'na 8 Temmuz 1911 tarihinde gönderdiği raporda şu hususlara yer veriyordu: "Kırım'da "Tercüman" gazetesini çıkaran İsmail Mirza Gaspıralı, her sene birkaç defa Türkiye'ye gidiyor. Fakat, O'nun Türkiye'ye gitmekten maksadının ne olduğuna dair elimizde bir vesika yok. Bu sene onun Kahire'ye gideceğini öğrendik. Gaspıralı'nın bu seyahata niçin çıkmak istediğini öğrenmek için ardından bir ajan göndereceğim"[221]. Rusların, Gaspıralı'nın faaliyetleri hakkında duydukları şüpheler hiç bir zaman kaybolmamış, bilâkis zamanla daha da artarak bir baskı halini almıştır.

Gaspıralı'nın cephesine gelince: O'nun "Dünya İslâm Kongresi" kampanyasını başlatması, bütün İslâm âleminde büyük heyecan yaratmıştı. Gaspıralı'nın hareketlerini sevinç ve ümitle takip eden İslâm topluluklarından biri de, esasını bugünkü Pakistanlı kardeşlerimizin teşkil ettiği, Hindistan müslümanları idi. "Hindistan Encümen-i İslâmiye" derhal harekete geçerek Gaspıralı'yı Hindistan'a davet etmiştir. Fakat o günler çok meşgul olan İsmail Bey, Hindistanlı müslümanların bu dâvetine ancak dört sene sonra, yâni 1912'de, icabet edebilmiştir. 1912 Ocak başlarında Kırım'dan ayrılan Gaspıralı İsmail Bey, her zaman yaptığı gibi, yine İstanbul'a uğramış, iki hafta kadar kaldıktan sonra, Kahire üzerinden Aden'e ve oradan da Bombay'a hareket etmiş ve Şubat sonlarında Hindistan'a vardığında kendisini müslümanları temsilen kalabalık bir heyet karşılamıştır[222]. Müslüman ileri gelenlerini bir bir ziyaret eden Gaspıralı, yapılan teklifler üzerine bir seri konferanslar da vermiştir. Bu konferanslarda İslâm dünyasının ana meselelerine temas ettiği gibi, Rusya müslümanlarının usûl-i cedid mekteplerinden nasıl kısa zamanda okuma-yazma öğrenerek terakki sağladılarını da anlatmıştır. İsmail Bey'in usûl-i cedid mektepleri hakkında söyledikleri, dinleyenler arasında büyük alâka uyandırmış ve kendisi oradaki müslüman mekteplerine dâvet edilmiştir. Ziyaret ettiği her müslüman mektebinin, İslâm âleminin her tarafında olduğu gibi, harap ve berbat olduğunu gören İsmail Bey, eğitim sahasında vakit geçirmeden ıslahat yapmalarını tavsiye etmiştir. Bunun üzerine, müslümanlar, kendisinden yardımcı olmalarını istemişlerdir. Bunu fırsat bilen İs-

221. A. Krichinskii, **K Istorii bor'by s prosvishcheniem i kul'turoi Krymskikh tatar,** s. 134'den nakleden Lazzarini, s. 123-124.

222. Lazzarini, ayn. esr., s. 128.

mail Bey, Türkiye'nin Bombay Konsolosu Cafer Bey, ulemadan Kadı Muhammed Ali ve "Akhbar al-İslâm" gazetesi sâhibi Gazi İsmail Efendi'nin yardımları ile bir usûl-i cedid mektebi açmış ve Muhammed Âzâm adında genç bir müslümanı da yeni metod ile nasıl hocalık yapılacağını öğreterek mektebi tedrise açmıştır. Meseleyi heyecanla benimseyen Muhammed Âzâm, 40 gün içinde talebelerine okuma yazmayı öğretmeye muvaffak olmuştur. Gaspıralı, Hindistan müslümanlarını iyice ikna için, talebelerin imtihanlarını halkın gözleri önünde yaptırmış ve hepsinin Urduca okuma-yazmayı nasıl başariyle öğrendiklerini ispatlamıştır. Bu, müslümanlar arasında büyük sevinçle karşılanmış ve arkasından hemen üç tane daha usûl-i cedid mektebi açılmıştır. Bir yakını, Gaspıralı'nın Hindistan müslümanlarını ziyâretini ve orada yaptıklarını şu satırlarla anlatır:

"Her yerde olduğu gibi, Hindistan'da da kendisine önceleri itimatsızlık duyulmuştu. Fakat, O, buna şaşmıyor, vakit geçirmeden kendisinden usûl-i cedid'i öğrenip muallimlik yapacak adamı buluyor ve buna müslümanların tahsile şiddetle muhtaç olduklarını telkin edip hissiyat-i İslâmiyesini hayli uyandırdıktan sonra usûl-i cedid'i öğretiyor. Muallim bir dereceye kadar böylece te'min edildikten sonra mektep bulunup içerisi tanzim ediliyor, mektep levazımatı alınıyor ve Mart'ın ikinci günü dua ve senalar edilip büyük Hindistan'da usûl-i cedid ile tedris olunan ilk müslüman nümune-i iptidaiyesi, uzaklardan Kırım'dan gelmiş bir Türk tarafından açılıyor... Hindistan'da usûl-i cedid teşebbüsü yalnız mektep ıslahı emelinin değil, daha umum' ve daha esaslı bir fikrin neticesi idi ki, o da, İslâm âlemini harekete getirmek arzusu idi.

"İslâm dünyasının medenî, iktisadî, siyasî perişanlığı hakkında pek çok makaleler yazmış ve konferanslar vermiş ve İslâm âleminde ileriye doğru atılan her adımdan mutlaka bahsetmiştir. O, bunu yalnız Rusya müslümanlarını teşvik gayesiyle yapmıyordu. İslâm Kongresi fikri, Hind'de mekteplerin ıslahı arzusu hep İsmail Bey'in İslâmcılık fikrinin neticeleriydi"[223].

223. Kırımer, ayn. esr., s. 115-116.

b- GASPIRALI İSMAİL BEY VE OSMANLI TÜRKİYESİ

Gaspıralı İsmail Bey, daha gençlik yıllarından itibaren Osmanlı Türkiyesinin dertleri ile yakından ilgileniyordu. Bilindiği gibi, Türk ordusunda subay olmak ümidiyle birkaç defa teşebbüste bulunmuş ve hattâ Girit'i kurtarmak için Osmanlı ordusunda çarpışmak dahi istemişti. O'nun bu teşebbüsleri belki o zamanki gençliğine ve heyecanına atfedilebilir. Fakat, şurası muhakkak ki, İsmail Bey, son müstakil Türk devleti olan Osmanlı Türkiyesinde meydana gelen her gelişme ile yakından ilgilenmiştir. Avrupa'da XIX. asrın ikinci yarısında meydana gelen gelişmeler ve pan-slavizmin gösterdiği düşmanlık ve yayılma hareketlerini yakından tanımış olan İsmail Bey, Osmanlı Türkiyesine karşı dışarıdan yönelen hasmane siyasete de şahit olmuştu. Türkiye'nin istiklâlini koruyabilmesi için dışarıdan tavsiye edilen ıslahat hareketlerinin, ki çoğu hıristiyan ahali için idi, ülkeye bir şey kazandırmayacağını belirtmiştir. İsmail Bey'e göre, Osmanlı devleti yapacağı ıslahat hareketlerinde devletin esas unsuru olan Türk ahaliyi düşünmek mecburiyetinde idi. Zira, bu Rusya'da ve Avrupa devletlerinde hep böyle olmuştu.

İsmail Bey, Türklerin millî şuurlarının uyanması için başta Şemseddin Sami, Mehmed Emin, Ahmet Midhat ve Necip Asım Beyler olmak üzere, o devrin Osmanlı aydınları ile daima yakından temasta bulunmuştur. Sık sık İstanbul'a gelen İsmail Bey, her gelişinde, yalnız bu zevatla değil, diğer ulema ve devlet ricali ile de görüşmüştü. Türklüğün kalkınması için siyasî, iktisadî ve kültürel alanlarda yapılan her teşebbüsü desteklemiştir. Bilhassa 1908'deki II. Meşrutiyet hareketinden sonra, Türkiye'ye göç edip gelen Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Ali Hüseyinzâde, Mehmed Emin Resûlzâde'nin de hızlandırdığı "Genç Türk" hareketi esnasında bütün Türklerin dil ve kültür birliği için gösterilen faaliyetleri heyecanla desteklemiştir. Bu aydınlar ve gençlerin faaliyet merkezleri olarak göze batan "Türk Derneği", "Kırım Talebe Cemiyeti", "Türk Ocağı", "Rusyalı İslâm Talebe Cemiyeti" gibi cemiyetler ile, yine o devirde çıkan "Mizan", "Türk Yurdu", "Halka Doğru" ve "Türk Sözü" dergileri hep İsmail Bey'in alâkasını ve sempatisini kazanmışlardır. Zira, bu cemiyetler ve dergiler Türklerde dil ve kültür birliği için faaliyet göstermişlerdir.

Gaspıralı İsmail Bey'in, Osmanlı Türkiyesinde dikkatle tâkip ettiği önemli iki gelişme daha vardı. Bunlar, eğitim reformu ile İslâm Birliği idi.

Osmanlı devletinde ilk eğitim ıslahatı II. Mahmud devrinde başlamış ve bu Tanzimat'ın ilânı ile biraz daha gelişme göstermiş idi. Fakat, bu gelişme hiç bir zaman istenen seviyeye hele Avrupa seviyesine ulaşamamıştı. Fakat, I. ve II. Meşrûtiyet devirlerinde eğitim sâhasında oldukça köklü ıslahatlar yapılmış ve bunların iyi neticeleri de gözle görülür hale gelmiştir.

Gaspıralı, muhakkak ki, bu gelişmelerden haberdar idi. O'nun Osmanlı Türkiyesindeki bu gelişmelerin ne kadar tesiri altında kaldığını veya ilham aldığını gösteren bir delilimiz maalesef yok. Fakat Gaspıralı'nın usûl-i cedid için verdiği mücadele tedkik edildiği zaman, O'nun Osmanlı Türkiyesindeki eğitim ıslahatından pek ilham almadığı intibaını veriyor. Bu, belki de, Gaspıralı ile Osmanlı devletinin eğitim sâhasında yaptıkları reformun aynı devreye denk gelmesinden ileri geliyordu.

Diğer taraftan, İsmail Bey, İslâm Birliği hareketine büyük sempati duymuştu. Fakat, daha önce de izah edildiği gibi, Gaspıralı ile Osmanlı hükûmetinin düşündükleri İslâm Birliği fikri oldukça farklı idi. Osmanlı devleti İslâm Birliği siyasî bir ideoloji gibi görmüş, Gaspıralı ise, belki de içinde bulunduğu şartlar dolayısiyle, İslâm Birliğini iktisadî ve kültürel yönleriyle istemişti. Neticede, iki tarafın biraraya gelip anlaşmaları mümkün olmamıştır.

Gaspıralı İsmail Bey'in, Osmanlı Türkiyesindeki gelişmelerle ne kadar yakından ilgilendiğini, biz, ancak O'nun bu mevzularda yazdığı makalelerden anlamaktayız. Bu makalelerden bâzıları "Gaspıralı'nın Yazılarından Seçmeler" başlığı altında verilmiştir.

VII - GASPIRALI'NIN SON GÜNLERİ VE ÖLÜMÜ:

Ruslar, İsmail Bey'in sık sık Türkiye'ye gitmesinden hoşlanmıyorlardı. Onlara göre İsmail Bey, Rusya'daki Türkleri Türkiye ile birleştirmek istediği için bu seyahatleri yapıyordu. İsmail Bey'in İstanbul'a son seyahatinin Birinci Dünya Harbi başlangıcına denk gelmesi, müttefikleriyle birlikte Türkiye üzerinde emelleri olan Rus idârecilerini tamamiyle şüphelendirmiş ve bu sebeple onun evini ve matbaasını gayr-i kanuni olarak aramaya tâbi tutmuşlardı. İsmail Bey'in, Rusya'daki Türkler üzerinde büyük nüfûzu olduğunu bilen Rus hükûmeti onu tevkif etmekten çekinmiş ve sadece sıkı bir kontrole almıştır.

Gaspıralı, büyük bir dâva adamı olduğu için Rusların nâçiz şahsına karşı gösterdikleri kabalıklara tahammül edip hiç ses çıkarmamıştı. Fakat, son İstanbul dönüşünde Rus jandarmalarının "Tercüman"ın matbaasını talan edercesine bir aramaya tabi tuttuklarını görünce ilk defa kendini kaybetmiş ve durumu Çar hükûmeti nezdinde şiddetle protesto etmiştir. Milletin dâvasını daima meşrû zeminlerde yürütmüş olan bu büyük insan çok sevdiği "Tercüman" gazetesinin tahribâtına tahammül edememişti.

Rusların, evinde ve matbaasında yaptığı bu aramadan iki ay sonra Gaspıralı'nın sıhhati bozularak yatağa düşmüştür. Pek meşakkatli, yorucu ve sinîr bozucu hâdiselerle geçen mücadele hayatına Gaspıralı'nın sıhhati daha fazla dayanamamıştır. Kırım yakınlarındaki Alman hastanesinde iyice muayene olan Gaspıralı'nın rahatsızlığına doktorlar doğru dürüst bir teşhis koyamamışlardır. Kendisine sâdece kat'î yatak istirahatı tavsiye edilmiştir. Böylece, uzun çalışmaların ve Rusların yere seremediği sırtı artık yataktan kalkmaz olmuştur. O'nun bu ağır durumu kısa zamanda bütün Türk illerinde duyulmuş ve Bahçesaray'daki evi ziyaretçiler ve geçmiş olsun telgrafları ile dolup taşmıştır. Bu, İsmail Bey'in moralini biraz olsun düzeltmiş ve kendisine nisbî bir iyileşme sağlamıştır. 9 Ağustos 1914'den 9 Eylül 1914'e kadar geçen bu devreden sonra, İsmail Bey'in durumu yeniden ağırlaşmıştır. 10 Eylül'de durumu daha ağırlaşan İsmail Bey, yanındakilerden Yasin-i Şerif okumalarını rica etmiş ve kendisi de başucundaki Kur'ân-ı Kerîm'i alarak öpüp yüzüne sürmeye başlamıştır. Bir müddet sonra gözlerini yumarak şu sözleri söylemiştir:

"Büyük Allahım! Altmış üç buçuk sene yaşadım. Bu hayatın otuz beş senesini müslümanların uyanması, terakkisi, tealisi ve tekâmülü uğrunda sarfettim. Milletimin selâmet ve saadeti için elimden her ne geldi ise hepsini yaptım. Yarabbi!..

"Ey Büyük Tanrım! Meydana getirmek istediğim bir çok şeyler daha

vardı... Fakat buna muvaffak olamıyacağım... Artık... Artık ne varsa hepsi senin, her şey senin elindedir. Allahım!..."[224].

11 Eylül 1914 Perşembe sabahı İsmail Bey ebedî olarak hayata gözlerini yummuştur. Bu büyük Türk'ün vefatı kısa zamanda bütün Türk âleminde duyulmuş ve herkesi mâteme boğmuştur. 12 Eylül Cuma günü cenazesi altı bin kişilik bir cemaatin elleri üstünde taşınarak yıllarca hocalığını yaptığı ve bilahâre usûl-i cedid sistemiyle tedrisat yapan bir ilim yuvası haline getirdiği Zincirli Medresesi yanındaki Mengli Giray Han türbesi yanında ebedî istirahatgâhına gömülmüştür. O günleri yaşamış bir müellifin de dediği gibi, "Bahtsız Kırım topraklarına o tarihe kadar hiç bir münasebetle bu kadar göz yaşı dökülmemişti..."[225]. "Tercüman" ile öncülüğünü yaptığı Rusya'daki Türklerin matbuatı nüshalarını O'na tahsis etmiş ve Türk-İslâm dünyasına verdiği hizmetleri belirtmiştir. Aynı şekilde, Türkiye'de de matbuat İsmail Bey'in ölümünü büyük üzüntü ile vermiş, Türklüğe ve İslâma yaptığı hizmetleri dile getirerek kendisini rahmetle yâdetmiştir. Ezcümle, "Türk Yurdu" 12. sayısını Gaspıralı'ya tahsis ederek merhumun mücâdeleleri ve fikirleri hakkında geniş bilgi vermiştir. Diğer taraftan, bütün Türk illerinde olduğu gibi, İstanbul'da da Gaspıralı için Mevlûd-i Şerif okutulmuştur. İstanbul'da Ayasofya Camii Şerifinde okutulan Mevlûd-i Şerif, o zamanki Askerî Müze Müdürü Ahmed Muhtar Paşa önderliğinde, Türk Yurdu, Türk Ocağı, Türk Bilgi Derneği ve İslâm Mecmuası mensuplarının desteği ile olmuş, Mevlûd'den sonra merhumun Türk-İslâm dünyasına yaptığı hizmetler hakkında hutbeler okunmuştur.

Ömrünü bütün Türklerin, yüce dinlerinin gereği olarak, okumaya ve öğrenmeye önem vermelerine hasreden ve bunun için de mektep ve medreseleri ıslah eden, erkek çocuklar kadar kızların da okutulması gerektiğini söyleyen, İslâm dininin ilerlemeye mâni olmadığını ifade ederek medenî cereyanları kuvvetlendirmenin zarûretini belirten, iktisadî ve içtimaî sahalarda bütün müslümanlar arasında tesanüdün sağlanmasını isteyen, Türkiye'nin ve İslâm dünyasının terakkisine yarayacak fikirleri savunan, Türkiye aleyhinde yazılan ve yapılan her harekete cesurca cevap veren, Rusya'da yaşayan Türkler ile bütün dünya müslümanlarının Türkiye'ye olan alâka ve muhabbetlerini kuvvetlendirmeye çalışan, Türklerin tarihteki kudretli devirlerini hatırlatarak millî imanlarını ve millî vicdanlarını kuvvetlendirmeye gayret eden, Rusya Türklerinin siyasî fırkalara girerek parçalanmamalarını bilâkis bir araya gelmelerini ve bir teşkilât etrafında toplanmalarını isteyen bu büyük insanın ânî ölümü bütün Türk-İslâm dünyası için büyük kayıp olmuştur. Fikirleri ile bizlere hâlâ önderlik eden bu büyük insanın, Türk-İslâm âleminin ilerlemesi için yazdığı yazılar ve yaptığı konuşmaların birkaç tanesini, gençlerimize rehber olur ümidiyle olduğu gibi aşağıda veriyoruz.

224. Kırımer, ayn. esr., s. 137-138.
225. Kırımer, ayn. esr., s. 138.

VIII- GASPIRALI'NIN YAZILARINDAN SEÇMELER:

24 Kasım 1896 tarihli "Tercüman"da, İsmail Bey, *"Ahvâl-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye"* başlığı altında yazdığı makalesinde şu hususlara yer vermişti:

"Tercüman"ımız, iki senedenberi memâlik-i Osmaniyede hayli münteşir olup okuyanlara efkârı ve meselelere bakışı malûm olmuştur. Fakat, 15 senelik gazetemizin bundan evvel geçmiş on üç senelik hayatı Osmanlılara malûm olmadığından, iptidaî zuhurunda kabûl ettiği mesleğin hiç tebeddül etmeyip bu saate kadar işlere ve hallere nazarının değişmemiş olduğunu ve bugün yazdıklarını on sene mukaddem yazmış olduğunu söylemek lâzım gelir. Devlet-i Aliyye'de ıslahat ilân olunuyor. Fakat, icrâsız kalıyormuş. Bu ıslahatın ne demek olduğu fikredilsin: İster tarihe, ister evrâk-ı mevkûtaya müracaat edin, şimdiye kadar Avrupa'nın ıslahat dediği yalnız ahâli-i hıristiyaniyeyi gözetmekten ibaret bulunmuştur. Halbuki devletin mayası ve ekser ahalisi ehl-i İslâmdır. Terakki-i ticâret dedikleri ise ecnebi sermayesine ve teşebbüsâtına meydan ve yol verdirmekten ibaret bulunmuştur. Bu halde mahallî ticaretin ve yerli ahalinin terakkisinin cüz'i olacağı elbette tabiîdir.

"İdâre muntazam değilmiş". Evet, nisbeten böyledir ve böyle olmamak da mümkün değildir. Çünkü tâ geçmiş vakitlerden kalma "Kapitülâsyon" bağları ve zincirleri çözülmedikçe intizama meydan kalmıyor.

"Gaflet devrinde aktedilmiş muâhedelerle Türkiye'nin eli ayağı bağlanmış, misafir olarak kabûl olunanlar hâneye sâhiplik hukukunu almışlardır. Avrupa memâlik-i Osmaniyeye "Hasta" namını veriyor. Hayır, hasta değildir, bağlıdır, bir çözülsün de görsün, nasıl güzel yoldaş olur!"[226].

14 Temmuz 1896 tarihli "Tercüman"da yazdığı Girit Meselesine dair *"Hakikat-i Hâl"* makalesinde ise şu hususlara yer vermişti:

"Şark işlerine bîtarafane nazar edenlere kapalı değildir ki şarkın ahali-i hıristiyaniyesi beyninde zuhûr edegelen fesatlar bunların istiklâl arzusiyle hissiyât-ı diniyelerinden istifadeye çalışan dahilî ve hâricî entrikacıların sâyelerinin semeresidir. Ya hissiyât-ı diniye, ya hissiyât-ı kavmiye üzerine kurulan fesat zuhûr ettiğinde gazeteler ve telgraflarla âleme yaygara edildikte, şu mahallii fesatta ikamet eden "Türklerin" ve "mutaassıpların" bundan haberleri bile olmuyor. Bu saf ve sade adamları âlem-i medeniyete birer kanlı vahşî sıfatında gösteren muharrirler büyük alçaklık ediyorlar. Anadolu'da,

226. Kırımer, ayn. esr., s. 146-147.

Rumeli'de Türk vardır. Farzedelim ki bunlar vatandaşları olan hıristiyanlar aleyhinde (değil ya!) bulunsunlar. Fakat Girit işlerinde "Türk fenalığı", "Türk taassubu" nerede görüldü ve kim gördü ki, her yazdıklarını teftiş ve mülâhazaya borçlu olan ehl-i kalem bunları Türklere isnattan geri durmuyor.

"Politika, politika amma, birazcık insaf ve hakikat ta lâzım değil mi ya! Eğer şikâyet Girid'in yerli müslümanlarından ise cüz'i mülâhaza bu şikâyeti reddeder. Çünkü Girid'in müslümanları azdır; idârede, mahkemede nüfuzları yoktur. Maarifte, ticârette Rumlardan geri kalmışlardır ki bunlardan şikâyet etmek kurdun kuzudan ettiği şikâyete benzer. Burasını Girit'in palikaryaları ve politikacıları inkâr edebilirler, fakat ehl-i kalem ve ehl-i insaf inkâr edemez ümidindeyiz.

"Girit fesatçılarının edepsizlikleri ve insaniyetsizliklerinin ne derece taşkın olduğunu yine isnatçı gazetelerin neşriyatından anlıyoruz. Bakın: Hükûmet-i Osmaniye bunca müsaadât verip cümle fesatçıları affetti ve kabûl olunmaz talepleri bütün Avrupa tarafından reddedildiği halde, bunlar, Osmanlı karakol sefinesine ateş edip on adamı telef ettiler. Bu vak'a Kandiya'daki İngiltere konsolosu canibinden Londra'ya iş'ar olundu. Türkler bunun neresinde?.."[227].

1 Ağustos 1908 tarihli "Tercüman"da bir serî olarak neşrettiği ve Türkiye'nin iktisadî dertlerine dair *"Âlet-i İktidar"* başlıklı makalelerinden bâzı bölümler aşağıda verilmiştir:

"Geçen nüshamızda iktidara maya olacak servet-i umumiye ne ile vücut bulacak demiştik. Bu sualin cevabı meseleyi halledebilir zannındayım. Devlet-i Osmaniye olsun, umûmen memâlik-i İslâmiye olsun, bu yakın zamanlarda garp sermayesine karşı sermaye, sanayi ve ticâretine karşı sanayi ve ticâret yetiştirip rekâbet değil, hattâ kendisini iktisaden muhafaza edemiyecek duruma düşmüştür. Ulûm-ı sınaiyenin lâzım derecede intişarı, büyük ve ucuz sermayelerin cem'i bir çok senelere tevakkuf eder. Rusya yüz seneden beri dahilî sanayi ve ticâretini himaye için pek büyük himmet ettiği ve emtia-yı ecnebiyeyi men eder derecede gümrük resimlerini kuvvetlendirdiği halde, bugün gümrük tarifelerini %10 indirse tüccarı müflis, fabrikaları berbat olacaktır. Devlet-i Osmaniye ise imtiyazât-ı ecnebiye ile bağlı ve iktisatta usûl-i serbestiye kabûl etmiş gibi bir halde bulunduğundan, garbın tesirat-ı iktisadiye ve maliyesinden kurtulabilmesi pek çok zamanlar ve himmetler isteyecektir.

"Bununla beraber kazanç ve servet-i umûmiyeyi az vakitte ilerletmek mecburiyeti vardır. Çünkü lâzım akçalar bugün karzan bulunduğu takdirde de yarın bunları ödeyebilmek için millî iktisadı kuvvetlendirmeğe bugünden başlamalıdır. Madem ki elimizde %1 veya %2 faize kani sermaye,

227. Kırımer, ayn. esr., s. 147-148.

yüzlerce politeknik, mühendis; yüzbinlerce sanayide çalışmış amele bulunmuyor, çaremizi başka yoldan aramak lüzumu başgöstermiyor mu? Her bir devletin bütün ihtiyacını kendi memleketi dahilinde istihsal etmesi, her gereğini içerde bulup hârice muhtaç olmaması güzel bir ideal, âli bir hayaldir. Bunca mütemeddin ve müterakki Almanlar, Fransızlar, İngilizler; Arjantin'in, Rusya'nın, Romanya'nın ve Osmanlı'nın buğdaylarına muhtaç bulunuyorlar. Şüphesiz memâlik-i şarkiye de Avrupa'nın mamûlat-ı sınaiyesine ve cem ettiği sermayelerine bir çok zamanlar muhtaç bulunacaktır. Bu halde meyus olacak bir sebep göremiyorum. Ancak "alacağı" karşılık "vereceği" tedarikte gaflet ve tekâsül edilmemelidir.

"Muvazene-i iktisadiyeyi kaybetmemek ve kaybedilmişse zemin-i lâzimeye getirmek için nasıl bir çare bulacağız?

"Zamanımızda Japonya pek modadadır. Japonya'nın sınai terakkisi nümune gösterilip misal olabileceği söylenmektedir. Biz böyle zannetmiyoruz. Japonya'nın ahval-i içtimaiyesi memâlik-i İslâmiyeden başkacadır. Japonlar ve Çinliler, kadimdenberi ehl-i sanattırlar. Ne bizim Türkler ve ne de İranîler bunlarla kıyas edilemez. Japonlar ile Avrupa'nın İtalyanları, Rusları ve İspanyolları dahi rekabet edemez.

"Japonlar şöyle yaptı, biz de yapalım olamaz. Göz yummamalıyız. Medenî bir Türkle bedevî bir Arap arasında ne kadar fark varsa, bir köylü Türkle köylü Japon arasında da o kadar fark vardır. Buna göre iş tutmalıyız.

"Memâlik-i İslâmiyenin terakkisi ve kesb-i iktidarı acelece temin edilmek için en iptida lâzım olan ziraî terakkisidir. Şükürler olsun toprak çok, aşlık ne kadar olursa olsun pazar ve meydan açık.

"İlim ve usûl-i ziraatin intişar ve tatbiki tahsili sanayi gibi ağır değil. Baş sermaye olan toprak mevcut. Bu halde ancak yol ve yollar inşaası iktiza eder ki, bu da çaresiz bir şey değildir.

"Ticâret-i hâriciye nazarından ehemmiyeti sınaiyesi pek az olan Maveraünnehir, hiç sanayii olmayan Mısır'ı bizzat zyaret ederek ziraat sayesinde kara toprakların avuç avuç sarı altına tahvil edildiğini ve intizamsızlığa bakmayıp servet-i umumiyelerinin tezayüdünü müşahede ettik. Doğrudur, ziraata sanayii ve fabrikatörlük de ilâve olunursa daha güzel olurdu. Lâkin bunun için zaman ister. Terakkiyât-ı ziraiye ise az zamanda vücuda getirilebilir.."[228].

Doğu Türkistanlı müslümanların Çin esaretinden kurtulmak için nasıl mücadele edip kan döktükleri herkesin malûmudur. Türklüğün geleceğine sarsılmaz imanla inanan Gaspıralı İsmail Bey, kendisine has uzak görüşlülüğü ile 1895'de yazdığı *"Arslan Kız"* adındaki millî hikâyesini bu Türk elinin istiklâli için yaptığı mücadeleye hasretmişti. 24 Eylül 1895 tarihli "Tercüman"da tefrika edilen bu hikâyeden bâzı bölümleri aşağıda veriyoruz:

228. Kırımer, ayn. esr., s. 157-159.

"...inci senesi yaz ortalarıydı. Mazlûm Kâşgar kıt'asının beldelerinden olan "Üç-Turfan" şehri muhasaraya alındığı 26. gününde idi. Otuz bin kadar Çin askeri ve on bin kadar Kalmuk mecusları "Çiling" nam zalim serdarın kumandasında olarak etraf kariyelerin ahali-yi İslâmiyesini âdet-i vahşiyeleri üzere katliam edip sabi ve sabiyelere (erkek ve kız çocuklar) dahi aman vermeyip şehri kuşatmışlardı. Şeyh İzzet Ata'nın bir tek evlâdı olan 16-17 yaşındaki Gülcemal nam kızı vardı.

"Çiling, on bin yanbo cezayi nakti vermekle 24 saatta teslim olmayanları istiyor. Meclis kuruluyor ve ekseriyet teslime karar veriyor. Bu sırada Gülcemal atılarak:

"— Çin gibi biâman bîinsaf düşmana teslim düşünülüyor. Ey ihvan (Müslümanlar), başımızı, vücudumuzu düşman için hıfzetmektense fedayı can ile şöhret ve rahat kesbetmek daha efdaldır... Ben teslim olacaklardan değilim! Atam mani olmaz inşallah! Çin kuşağından geçip Kâşgar'a ve gerek olsa sair beldelere varıp halimizden haber verip sizlere haber ve belki imdat alıp gelirim.

"Ey benim sevgili babacığım, dünyalara vermez derecede naz ve muhabbetle yetiştirdiğin Gülcemal'in Çin'e çariye olduğunu ister misin?

"Kımız süzüp veyahut rakı ile kadeh doldurup huzur-ı düşmanda hizmeti bîedebanede bulunmaktansa, emanet ve pek olan canımı merdane feda etmek daha efdal değil midir?

"Ey ihvan, teslim olmayınız! Altmış-yetmiş günlük erzak olduğu ve hücumla düşmanın şehre giremiyeceği malûmdur. Gün doğmadan neler doğar... Yetmiş günümüz daha var. Hûda rızasiyle Kâşgar'a malûmat verip gelirim".

"Bu sözleri söyledikten sonra Gülcemal cebinden bıçak çıkarıp ipek gibi nazik ve belden aşağı düşen saçlarını dibinden kesip alarak meclisten çıktı.

"Babası Şeyh İzzet ve cümle meclis kızın gayret ve cesaretinden hayran olup hem ibret alıp şaşıp kaldılar. Alaca Bey en iptida kendisini topladı:

"— Aferin bu kıza. Yer yüzünde bulunan ferişte lerin (meleklerin) biri budur. Bu kız, yok, bu arslan bizi düşmandan halâs edecektir. Düşman sabaha kadar cevap istemiş. Şimdi cevabı "red" olarak verelim. Üç-Turfan'da teslim olacak müslüman yoktur. On defa fedayı can bir defa Çin'e baş eğmekten daha efdaldır" dedikte, cümle:

"— Evet böyle cevap verelim, dediler"[229].

11 Haziran 1895 tarihli Tercüman'da, İsmail Bey, en çok mücadele ettiği mekteplerin ıslahı meselesini *"Şark Meselesi"* adlı aşağıdaki makalesinde şöyle ele almıştı:

229. Kırımer, ayn. esr., s. 143-144.

"Serlevhaya bakıp Gladistonluk, veya Bismarklık iddiasında bulunduğum zannedilmesin; indimde şark meselesi maarif meselesi demektir. İntişar-ı maarif, umum ahaliyi malûmatlı, fehimli, efkârlı edip, kesb-ı rızk yollarında mahir etmektir. Eğer bunun en yengil, en doğru yolu bulunup tezce zamanda icra olunabilirse, yâni dediğim şark meselesi hallolunursa, sair cümle meseleler kendi kendiliğine hal ve terk olunmuş olurlar. İntişarının her bir iklim ve kavmin ahvâl-i hususiyesine muvafık bulunduğu usûl taklit edilirse akvam-ı İslâmiye umumen müstefit olamıyacaktır. Gerçi bilgi ve malûmat heryerde birdir. Cihanın her tarafında iki kere iki dörttür. Lâkin maarifin usûl-i intişarının her bir iklim ve kavmin ahval-i hususiyesine muvafık bulunması kaide ve kanun halindedir.

"Avrupa'da intişar-ı maarif onların ulemâsı makamında bulunan ehl-i kilise sınıfının nüfûzunu kırmakla meydan aldığı halde, memâlik-i şarkiyede İslâm ulemâsının perişan halini tedavi edip ilerlettikçe veya ilertmekle meydan alacaktır. Bunun da hikmeti garbın ehl-i kilisesiyle şarkın ulemâsı beyninde esasen mevcut olan büyük tefavüttedir (farklılıktadır). Tarih-i İslâma bir göz atalım, zamanı saadetten tâ Moğol hücumlarına gelinceye kadar memalik-i şarkiye maarif bahçesiydi. İmamı Basriler, Gazaliler, İbn-i Sinalar, Farabîler, Buharîler, Fahrettin-i Raziler ve saireler hep bu bahçenin meyvalarıdır. Yine şu zamana mahsustur ki, tüccar-ı İslam yelken gemisi ve büyükçe kayıklarla Muhit-i Garbide ve Muhit-i Kebirde dolaşıyorlardı. Müslüman kâşifi Afrika içlerinden tâ Ural dağlarına ve Sibirya'ya kadar sokuluyordu. Bedeviler ve mecusiler arasına girip fedakârca çalışan ulemâlar medenî ve dinî nasihatlarla ömür geçirirlerdi. Meşhur ulemâyı, bu ehl-i gayreti meydana getiren ne idi? Bunlarda görülen zekâyı, hamiyeti, efkârı ve gayreti besleyen ne idi? Maarif... Maarif... Maarif.

"Moğol akıntısından ve yıkıntısından sonra tâ bu zamana kadar âlem-i İslâmın gayretten, gözden, kulaktan düşüp koca gülbahçe miskinhane harabesine çevirip asırlarca terakkiden bibehre kaldığı, büyük ulemâ zuhur etmediği, tüccar yol bulamadığı, kâşif ve nâşirlerin namları dahi unutulduğu nedendir? Maarifsizlikten.

"Eğer böyle ise, eski zamanlarda maarifin nereden ve ne gibi münteşir olduğu araştırılmalıdır. Bu devirde Avrupa'nın darülfünunları ve ahiren memalik-i şarkiyenin bâzı büyük beldelerinde tesis olunmuş cedit mektepler yoktu. Maarifi neşreden medrese-i İslâmiyelerdi. Bunlar şu zamanda birer darülfünun idiler. Hakikat (millî) olduklarından halifeden tâ bedevi çobana varıncaya kadar cümlenin gözünde, fehminde ve muhabbetinde bulunurlardı.

"Şark'tan Moğol vahşiliği, garp'tan İspanyol taassubu işbu fen ve ilim ocaklarını söndürdükten sonra, her ne kadar medreselerin namı ve bazen vücudu dahi kaldıysa da "cetveli tahsil"le güzel meslekler yerini bulamadı ve hâlâ bulamıyor.

"Ocağına göre dumanı, ağacına göre meyvası" fetvasınca İmamı Gazali'yi, Fahrettin-i Razi'yi ve İbn-i Sina'yı çıkarmış ve dünyanın her tarafına kâşifler, nasıhatçılar yaymış medreseler, şimdi, ay tutulduğu zaman ahaliyi ürküten, mahallesi hâricinde dünya bilmeyen ve kesb-i rızk için zekâtla sadakayı meydan addeden adamlar yetiştirmektedirler. Medrese-i İslâmiyeler, ki umum millet indinde hâlâ şerefli ve şöhretlidirler, evvelki paye ve derecelerini buldukları gün ulemâ-yı İslâm taze can bulup milleti umumiyetle terakki ve revaç yoluna bindirebilirler. Fikrimi misalle açayım. Tunus'ta Fransız liseleri tarzında olan "Mekteb-i fünun" vardır. Pek güzel mekteptir. Pek güzel memurlar yetiştirip Tunus idâresinin ihtiyacâtı siyasiyesine güzel hizmet ediyor. Tesis edenden Cenab-ı Hakk razı olsun. Fakat yine Tunus'da mevcut olan kadim (Fâtimiye) medresesi vardır. Bunun proğramına da dikkat buyurulup ulûm-ı diniyeden maada talebe efendilere İbn-i Sinalar, Gazaliler emsal gösterilip kaderü'l-hal hesap, tarih, coğrafya ve saire umûmi fenlerden malûmat verilseydi, bu talebeler bildiklerini ve peyda ettikleri fikirlerini tâ Sahra-yı kebir'in çadırlı bedevilerine kadar alıp giderlerdi, söylediklerini anlatırlar, kabûl ve maktul ettirirlerdi.

"Ulemâmıza yol vermeli, tahsil ve malumatlarını genişletmeli, eski medreselerle yeni mektepler arasında köprü bulundurmalı ki, birinden yetişen ulemâ ile diğerinden yetişen ulemâ lâzımınca refik olabilsinler.

"Medrese-i milliyeler zamanında mütenasip bir hale konulursa mektepler mahir hocalara; mahâlleler, kariyeler kemalâtlı imamlara; kürsüler, tesirli ve ziyâde faydalı vaizlere malik olacağı gibi, heyet-i İslâmiyenin görenek zincirinden, emiş demiş gafletinden, neme lâzım durgunluğundan kurtulacağı kat'î itikadımdır. Ulemâmıza metanet verilirse bunlar da millete metanet verebilirler. Şimdi ne versinler? Her ne ise olduğuna şükür...

"İptidayı halde ulemâmızın ehl-i maarif ve ehl-i kemâl olması lâzımdır. Ulemâ-yı İslâm, hüddam (hadim, hizmet eden) olsun olmasın, fünün ve malûmatla tenvir-i efkâr ederse, umûm millet arasında maarifin terakki edeceğine şüphe edilemez. Mektepte rahle başında, camide kürsü başında ziyâlı ve haberdar ulemâ bulunursa, terakkiyât-ı akliyeye büyük meydan açılmış olur. Binaenaleyh terakki meselesi maarifin terakkisine, maarifin terakkisi de ulemâ ilerlemesine tevakkuf etmektedir.

"Bir kariye, ya ki mahalle farzedin, ahalisi umûmiyet üzere malûmatsız, hattâ İslâmiyeti dahi lâzımınca bilmez. Böyle bir kariyepye çiçek aşılamak için çiçekçi, umûr-ı sıhhiye memuru, faideli nasihatla ziraat memuru gelirler, ahaliyi cem ederler, söyleyeceklerini söyler giderler. Bunların arkasından ahali ne diyecektir? "Babalarımızın gününde böyle şeyler yoktu. Şimdi ne lâzım. Çiçek aşılamak ne lâzım. Başına yazılmışsa görür. Toprağı şöyle sürsen aşlık (hububat) iyi oluyormuş, böyle sürsen daha iyi oluyor-

muş. Bu şeyler frenk itikatlarıdır" yolunda sözler söyleyip hanelerine dağılır giderler.

"Lâkin mezkûr kariyenin imam efendisi, yahut muallim efendisi ziyâlı, malûmatlı ulemâdan ise ahali bu gibi şeylerin hikmetini ve gerekliliğini anlamış olurdu. Anlayamadıklarını sordukları zaman ilmen, fennen ikna edilirlerdi. Kemalâtlı ulemâ ahalinin efkârına, sayü (çalışma) gayretine revnak (parlak-güzel) verebilirlerdi. Umûr-ı tedris ve umûr-ı maişet ileri sürülürdü. İslâmiyet bir hikmettir ki, maneviyatı ile maddiyâtı arasında hudud çekilemez. Bunun için ziyâlı ulemânın ahalice lüzumu ziyâdesiyle hissolunmaktadır. Lâkin ahaliden fazla bilgi ve malûmatlı olmayan molla ahaliye ne fikir versin, ne yol göstersin? Binaenaleyh, ulemâmızı yetiştirmekte olan medreselerin ıslah ve intizamına bakmak neşr-i maarif yolunda en mühim işlerden biri olacaktır. Tekrar ediyoruz ki, aklen, fikren, ilerleyen ulemâ zümresi bütün ahaliyi ilerletecektir. Ancak, medreselerin programlarını ve idâresini lâzım dereceye çıkarmalıdır. Cava, Gengibar, Kâşgar, Fas gibi İslâm vilâyetlerinin perişan halleri malûmdur. Halbuki, vaktiyle bu kıtalarda ehl-i maarif ve bilgili, kemalâtlı ulemâ bulunmuş olsaydı, bugün de buraları hoşça halde görebilirdik. Buralarda mevcut ve programları gayr-i muntazam medreselerden yetişen adamların işleri ve hareketleri görülmekte olandan daha ziyâde olamayacağı açıktır, olamaz, umumen maarife yapışmak mecburiyetindeyiz..."[230].

"Türk Yurdu" Mecmuasının çıkışını kutlamak maksadiyle 1911'de kaleme aldığı "Türk Yurducularına" başlıklı yazısında millî mekteb ile maarif meselesinin Türk Dünyası için ehemmiyetini şöyle belirtiyordu:

"Türk Yurdu'nun birinci sayısını okuduğumda beş-on satır yazıp kutlamak istemiştim. Fakat ne yazayım? Yurdu yaraşdıracak şair ve edib değilim. Dışı süslü içi boş lâflarla bu güzel sayfaları karalamaya gönlüm varmıyor. Bari dedim, oldukça bildiğim ve herşeyden daha ziyâde sevdiğim millî mektebden biraz bahsedeyim.

"Türk Yurdu'nun en şiddetli ihtiyacı mekteb ve maarifdir. Türk Yurdunun geleceği mekteb ve maarife bağlıdır. Hâkim bir milletin mahkûm düşmesi, mahkûm bir milletin yok olması mektebsizlikten ileri gelir. İşbu malûmları ilâmdan muradım — zaman bizi beklemiyor, hiç durmadan gidiyor, acele davranalım, demektir. Bundan onbeş, yirmi sene sonra Türk Yurdunda okuyup yazmak bilmeyen bir Türk oğlu, bir Türk kızı kalmama(sı) lâzımdır... Lâkin acaba bu mümkün müdür? Kat'iyyen imân ederim ki bu mümkündür.

Eski Türkler kan içişip kardeş olurlardı. Asya'da ata binip Avrupa'da inerlerdi. Bugün Yurdcular, söz verişip, kardeş olup okumak ve okutmak yo-

230. Kırımer, ayn. esr., s. 166-169.

luna bel bağlasalar, büyük atalarımızın çapul ve akın ordusundan daha faideli daha şerefli bir "maarif ordusu" yapabilirler. Bu ordunun neferleri ve gâzileri "Milli Muallimler" başbuğları da okutmayı, öğretmeyi kolaylatan Usûl-i tedris mütehassısları olacaktır.

Bu başbuğlardan, bu mütehassıslardan birisini geçen gün ziyâret ettim. Eli altındaki "Darülmuallimîn"i gördüm. Tesis ettiği cennet köşesi usûl-i savtiyye'yi ihtida izinde nurlu bir rahat duydum. Yâni mini mini yurt çocuklarının iki ayda okuyup yazmak öğrendiklerini ve cehalete karşı kazandıkları bu galebeden ruhları ateşlenip bilgi deryasının ilerilerine can atmaya hazır bulunduklarını gördüm.

Bütün Türk Yurduna yüksek sesle bağırıyorum. İstanbul Darülmuallimîn müdürü Sâti Beyefendi'nin yurda gösterdiği usûl-i savtiyye'ye kulak ver... göz sal... Atalarımızın okları ve süngüleri önünde dağ geçitleri kale kapıları açıldığı gibi usûl-i savtiyye (usûl-i cedid?) sayesinde güçler kolaya, yıllar aya çevrilip ulûm ve fünûn kapıları Yurd ehline açılacaktır. Eski Türkler atlandıkları zaman başbuğların "Ur ha..." nidasiyle karşılamalıdır.

Evet: Çalış, çalışalım ve çalıştıralım. Amma nasıl çalışalım?

Türkler büyüktür. Yükselmek ve ilerlemek isterler ancak "su görmeden pabuç çıkarmayı" sevmezler. Buna göre çalışmanın tertibini kuralım. İbtidâi tahsile ve elif ba'cılığa dair uzunca tecrübelerle ettiğim bilgimi müteşebbis ve çalışkan Sâti Bey şerefine arz edeceğim.

İbtidâiyye mekteblerinden, ibtidâiyye tahsilinden başlıca iki şey matlûbdur: biri çoluk çocuğa okumak yazmakla beraber, dinen mükellef olduğu basit şeyleri bildirmek; gündelik hayatına kifayet edecek derecede hesab öğretmek ve azıcık fennî ve edebî malûmat verib çocukda dikkat ve mütâlaaya heves uyandırmakdır. Eğer ibtidâiyye mektebi buna muvaffak olursa pek büyük hizmet etmiş olur.

İkincisi mükemmel ibtidâi tahsildir ki bundan maksat şagirtlerin fikrini hayli tenvir etmek, onları fünunun mukaddemâtı ile âşinalaştırmak bazı iş ve sanatlara da alıştırmaktır. İbtidâiyyelerin programları maksatlarına göre tertib olunur. Fakat maksat mevcut veya bulunacak para ile çok rabıtalıdır.

Sâde programlı bir ibtidâiyye bir muallim ile idâre olunur, mükemmel programlı bir ibtidâiyye üç-dört muallim ister. Bu muallimler de ya darülmualliminden mezun yahud idâdi tahsili gördükten sonra nazarî ve amelî usul-i tedrisi öğrenmiş kimseler olmak lâzımdır. Basit ibtidaiyyeler senevî elli-altmış lira ile idâre olunabildikleri halde mükemmel bir ibtidâiyyenin idâresi senevî dört yüz liralık bir bütçeye bakar. Bu cihetle iktisadî ahvâli müsaid olmayan cemaatler, malî ahvâli parlak olmayan hükûmetler bir muallimle ve mahdut programlı millî ibtidâi mektebleri tesis etmek zaruretindedirler. Meselâ Ruslar böyle yapıyorlar; amma İngilizler, Amerikalılar başka

türlü yapıyorlar, mükemmel ibtidâiyyeler tesis ediyorlarmış. Onların paraları çok... bazı yerlerden ibtidâi tahsilde sanayi öğretmek de iltizam olunur. Lâkin ben makalemi çatallaştırmamak için işin bu cihetinden bahsetmiyeceğim.

Tahsil-i umumiyyeyi gaye tutarak bütün ahaliyi okur yazar etmek için orta hesaptan beher 60 eve yahud 30 nüfusa bir mekteb lâzımdır. Bizim köylerin bir çoğunda altmış ev bulunmadığından mekteblerin adedi daha ziyâde olmak iktiza ediyor. Gündeliği beş kuruşu geçmeyen Türklerin gündeliği otuz-kırk kuruşa çıkan Avrupalılar, Amerikalılar gibi üç-dört muallimli İbtidaiyyeler tesis edemiyecekleri meydandadır. Binaenaleyh maarifin ilk intişarı devresinde hal ve mekâna göre iş tutmak zaruridir. Bu kaidenin hâricine çıkılırsa teşebbüs zarf-ı taklit semeresi olarak bir oyuncak veyahut ismi var cismi yok şeylerden bir şey olup kalmaya mahkûmdur. Bizim Rusya'da sâkin Türklerin hal ve muhite muvafık tarz-ı hareketi şöyle olmuştur:

Milâdi 1881 senesinde topladığım malûmata nazaran Rusya'da 16 milyon müslüman vardı. Bunların Çerkeslerden maadası, hep Türk oğlu Türk idi. Bu Türklerin 16 bin ve küsur mahalle mektebleri (İptidâileri) ve ikiyüz on dört medrese-i arabiyyeleri mevcut idi. Vasati olarak her mektebte otuz çocuğun bulunduğu hesap edilirse, yarım milyon Türk yavrusunun İbtidâilerde, Medreselerde okuduğu anlaşılıyordu... Fakat heyhât! bu hoş görünüşün, bu ümitli halin aldatıcı bir hayalden ibaret olduğu dikkatli bakanların gözüne çabuk çarpıyordu: Onaltı bin mektebte yarım milyon Türk çocuğunun beşer sene ömürleri çürüdülüb, onlara Türkçe beş satır okuyup yazmak bile öğretilemiyordu. Her yıl çocuklarımızın beşyüzbin senelik hayatı israf olunuyordu. Binaenaleyh mevcut köhne mahalle mekteblerimizin medreselerimizin ıslâhı farz idi.

Bu mektebler, Rusya hükûmeti nazarında sırf "Dini-Confessionnelle" addolunduklarından resmen idâre-i şerriyyelerin nezareti altında bulunuyorlardı. Hakikatde ise hiç kimsenin teftiş ve nezareti altında bulunmuyorlardı. Bu mektebler "Boş" fakat aynı zamanda "Hür" idi. Efkâr-ı umumiye harekete gelse, mekteb umûruna sevk ve imale olunsa, hayli iş görmek mümkün olacağı anlaşılıyordu.

Halk indinde "mekteb", "okumak", "tahsil", "ilim" ve "ders" gibi lâfızların hakiki manâları meçhul olduğu halde bu lâfızlara karşı besledikleri muhabbet ve hürmet bana hayli ümidler verdiğinden halkın nazar ve hissiyatını "sermaye"den addetmiştim. Binaenaleyh efkâr-ı umumiyeyi uyandırıp celb etmek, ıslah edilecek mekteblere muallim yetiştirmek ve bunların maaşlarını te'min etmek ile beraber ahalinin cehl ve taassubunu kuşkulandırmamak üzere işe başlamak lâzım idi.

Bu maksada binaen 1883 senesi Bahçesaray'da "Tercüman" gazetesi tesis edildi.

"Tercüman" ile efkâr-ı umumiye hayli tahrik ve yeni usûl ile kırk gün zarfında mübtedî çocuğa Türkçe okuyup yazmak öğretmek mümkün olduğu ilân olunarak Bahçesaray'ın "Kaytmaz Ağa" mahallesinin harabe mekteb binası biraz tamir ettirildi. Ve talebeden Bekir Efendi emekdar dâvet olunarak usûl-i savtiyye ve didaktik ile pedagojinin en elzem cihetleri bu efendiye tâlim ettirilip "Birinci Muallim" tedarik olundu. Böylece tertip ettiğim proğram üzere 1884'de "Birinci Mekteb-i Cedidi" açmış oldum. Okunacak elifba yazdığım "Hıvace-i Sıbyân" idi. Müddet-i tahsil üç sene; program — Türkçe okuyup yazmak, kıra'et-i Kur'an, İlm-i hâl, hüsn-i hat, sarf-ı türkî, zihnî hesab, imâl-i erbaa, tarih-i islâm ile coğrafya'dan, tarihden ve hıfz-ı sıhhatten pek sâde pek muhtasar malûmat vermekten ibaret idi.

Ders meccanen okutulacak, hattâ kitab ve kâğıd da mektebden verilecekti. Bununla beraber, yeni mektebe itimatsızlıktan ancak 12 mübtedî çocuk kayd olunmuş idi. Şu on iki kayd ile defter kapatılıp derse başlandı. Günde dört saat (ziyâde değil) devam edilmek üzre kırk-beş gün çalışıldı. Kırk altıncı günü birinci imtihan ilân ile şehrin mûteberânı dâvet edildi. İki yüz dâvetliden ancak otuz âdem teşrif buyurdular. Sairleri "olmayacak bir şey" diye kulak vermediler. İmtihana gelenler kırk günlük derslerin neticesi olarak cümle Sıbyanın Türkçe okuyup yazdıklarını, Kur'an'ın her sahifesini yavaş yavaş okuyabildiklerini gördüler. Bu gördüklerinin hiss-i tesiri olarak hazır bulunanlardan çoğusunun elde mendil, ağladıkları görüldü ki, hayırlı gözyaşları bu yaşlar idi. Islah-ı tedris mümkün olacağına delil yine bu yaşlar idi.

İmtihan günü mektebe kırk çocuk daha kaydedildi; mekteb mektebe benzedi. Muallimin maaşı "ebeveyn boynuna" yüklendi. Çocuk başına her ay on-iki kuruş (bir ruble) ve odun kömür parası bir kuruş alınacağı şart edildi.

Ayda iki kuruş muallim hakkı vermeğe alışmış babaların ayda on-iki kuruş vermeğe razı olmaları bana bir kat daha kuvvet verdi. Böylece muallim efendiye ayda altı yüz kuruş temin edildi. Bu hâl aç Mollaların dikkat nazarını celb etti ve usûl-i savtiyye'ye heveslerini uyandırdı. Bu muvaffakiyet sayesinde ikinci bir yeni mekteb daha açıldı.

Yeni usûlün kuvvetlenmesi kökleşmesi üzerine eski fikirliler daha ziyâde harekete gelip, mektebi ve usûlü halkın nazarından düşürmeye çabaladılar; yeni mektebe her taraftan hücum ettiler: çabuk öğrenilen ilim çabuk unutulurmuş. Dini mektebler bozulacak, Rus işkolasına dönecek imiş... Bu hücumlara karşı Bağçesaray pazarında bir kahvehanede "Akşam Mektebi" açdım; yirmi kadar hammal ve bakkal delikanlıları dâvet ettim. Kırk akşam bunları bizzat okudarak "hepsini okur yazar" ettim. Bu dinç şakirtlerimin her birisi yeni usûlün gür sesli müdafi'leri oldular.

"Tercüman"ın tesiri ile usûl-ü savtiyye muallimliği öğrenmek için Kafkasya'dan ve Rusya içlerinden Bahçesaray'a talebe ve molla gelmeye başladı. Birinci numûne mektebi, hem mekteb, hem de bir dereceye kadar "Da-

rü'l-Muallimîn" vazifesini ifa ediyordu. Gelen mollalar bir iki ay mektebde misafir kalarak, muallimlik şehadetnamesi alıyor ve memleketlerine dönüyorlardı. Böylece maarif ve teceddüd kıvılcımları öteye beriye sıçrıyordu.

Numûne mektebine misafir gelip, usûl-i savtiyye'yi tahsil eden molla ve muallimler bu bedava derse karşılık olmak üzere iki adama öğrendiklerini öğretmeye, usûl-i savtiyye'yi göstermeye kendi mekteblerinden maada iki mektebin daha ıslahına çalışmaya söz veriyorlar, yani vicdanen borçlu ediliyorlar idi. Böylece birbirinden öğrenmek usûlü ile muallim yetiştirmek çaresi bulunmuş idi. Kafkasya ve Asya ve Rusya'nın her tarafından İslâm tüccarın çok toplandığı Mekariye panayırı Nijni Novgrod şehrinde Temmuz onbeşinden Ağustosun yirmibeşine kadar devam eder. Ben her sene bu panayıra gidiyorum. Beş on gün propaganda ediyor idim. 1887'de Bahçesaray numûne mektebi muallimi Bekir Efendi emektar Rezan Vilayeti Han Kerman beldesine gönderilmiş ve orada "İkinci numûne mektebi" tesis edilmiş idi. Nijni Novgrod, Tambuf ve Penja Vilâyetlerinin müslümanları arasında usûl-i savtiyye'yi ve ıslah-ı tedrisiyye'yi öğrenmek ve neşretmek bu muallime sipariş edilmiş idi.

İş bu beldede açılan mektebde okuyan çocukların pederleri daim mezkûr panayıra geldiklerinden bilistifade meclislerde bunları şâhit ederek söylettiriyor ve böylece gözü açık tâcirleri mekteb ıslahına teşvik ediyor idim.

Bu davetlerin semeresi olarak seksen kadar molla ve softa Bahçesaray'a gelip usûl-i cedide tahsil ederek ve idâre tertipleri öğrenerek mütalaa edecekleri fennî kitapları da alıp gitmişler. Ve verdikleri vaadlerine binaen beş altı sene zarfında Rusya'nın her vilâyetinde ikişer üçer mahalle mektebini ıslah etmişler idi. Lâkin Asya-yı Vustadan ses çıkmıyor, hareket işidilmiyor idi. 1893'de Asya-yı Vusta'ya yollandım. Orta Asya'da lisan-ı Farisi mu'teber tutulup Türkçe'ye rağbet edilmediğini gördüm. Semerkand'da da Türkçe okutulmak üzere gayr-ı resmî surette Orenburg'lu tâcir Abdulgani Bay hanesinde usûl-i savtiyye "Üçüncü numûne mektebini" te'sis ettim. Muallimliği Bakûlu Abdülmecid Beğ kabûl etmiş idi. Bu mekteb üç ay kadar devam edip hükûmet tarafından kapatıldı. Fakat Orta Asya'lılar arasında "Makinalı Mekteb" namı ile şöhret almış. Bu mekteb, usûl-i savtiyye'nin suhûletini ahaliye gösterip efkâr-ı umumiyeyi celb ve tahrik etti. Bundan itibaren Asya-yı Vusta dahi teceddüd yoluna girdi. Usûl-i savtiyye mektebleri farisiyye mahall-i münasib bırakmak ile beraber millî olan Türkçeyi ileri sürdüler.

Böylece milletin tahsil hevesi uyandığından muallim bulmak hayli müşkil idi. Hayatın bu suâline cevaben 1901'de şimdi "Vakit" gazetesinin muharriri Mehmed Fatih Efendi Orenburg'da gayr-i resmî olarak "Muallimîn Dershanesi" açıp Ural ve Sibirya için hayli muallim hazırladı. İki yaz devamdan sonra bu "Dersler" mahallî hükûmetçe men edildi.

Bununla beraber Kazan'da ulema-yı münevvere sergerdelerinden müderris Âlimcan Barudi Efendi medresesini ıslah ve programına fünûn tahsili idhal ve bir de "Muallimîn Şubesi" te'sis etmiş idi. Bu şubeden hayli muallîm yetişip etraf ve eknafa dağıtıldı. Bu medresenin ve şubenin fennî cihetinde muharrirlerimizden Akçuraoğlu Yusuf Beğin hayli hizmeti görülmüştür.

1884 senesinde başlanmış teceddüd ve ıslahat, 1906'da Bahçesaray'dan tâ Kâşgar'a kadar yayılmış ve Türklerin ciddiyeti sayesinde görenlere, taassuba, emniyetsizliğe tamamen galebe çalınmış idi. Bu büyük işe ne Rusya Devleti'nin hazinesinden ve ne de ecdadımızın vakf ve definesinden beş para alınmadı; yalnız Türklerin necat ve hayat arzularından nebeân edip akın akın gelen akçalarla beş bini mütecâviz Türk mektebi te'sis ve ıslah edildi.

Bakû'lu Hacı Zeynelâbidin Tagiyef, Orenburg'lu Hüseyinoğlu, Sibirya'lı Hacı Nimetullah gibi yüz ikiyüz mektebin masrafına para vermişlerden sarfınazar Akçuraoğulları, Apanamioğulları, Abdülmennanoğulları gibi onar, onbeşer mekteb te'sis eden Türkler az değildir. Mahalle ve köy cemaatlerinden bilittifak mekteblerini zamana muvafık tâmir veya bina ettirip, senevi dört beşyüz ruble (beş altı bin kuruş) tahsis ile, maarif-i milleyeye körü körüne değil, bilerek, isteyerek hizmet eden cemaatler de yüzlerce görülmüştür...

Şu yazdıklarımızdan görülüyor, anlaşılıyor ki millî maarifin ilerlemesi, intişarı, yalnız "Nezâret"e mahsus değildir; bu iş herkesin ve cümlenin hayat borcudur. Nezâret, nezâret eder. Bakar, tahsil eder, muâvenet eder; fakat çalışmak kendini bilen her bir Türk'ün vazifesidir.

Rusya'da sakin Türkler, bu hususta semereli faaliyet gösterdiler; eminim ki Osmanlı Türkleri daha ileri giderler. Bu kavî ümid ile şahsî ve ictimaî — beğlik ve resmî değil — bir faaliyete başlangıç olmak üzere büyük yurd ehline usûl-ı savtiyye dersleri açmak istiyorum.

Usûl-i Savtiyye'nin verdiği kolaylıkla kırk elli gün zarfında çocuklarının "Okur-yazar" olduklarını görmek gibi bir saadet Osmanlı mahalle ve köy cemaatlerini mektebe ve tahsile ciddî bir sûrette heves ettireceğine, yardımlarını celb edeceğine imanım var. Bunun için savtî usûlü istek edenlere bizzat göstereceğim.

Müracattan lâzım gelen müsaadeyi alarak İstanbul'da "Usûl-i Savtiyye ve Tatbikatı Dersleri" vereceğim. Dersler kısa bir müddet devam edecek ve meccanen verilecektir; bu müddette Usûl-i Savtiyye ile elifba ve kıraat tedrisi öğretilecektir. Vilâyetten gelip İstanbul'da tahsil ile meşgul "Talebe-i ulûm"un derslerimizde bulunması, bilhassa matlubdur.

Derslere seyahatimden avdette, yâni ilkbaharda başlayabileceğimi tasavvur ediyorum; mamafih derse başlanacağı gün, vakit ve zamaniyle İstanbul mecmua ve ceridelerinde ilân olunacaktır. Derslerde bulunmak isteyenler şimdiden isim ve adreslerini, Ayasofya civarında, Kabasakal Çeşme Sokağında 28 numaralı "Türk Yurdu" idârehanesine tahriren haber vermelidirler. Talebe ders dinlemeye adreslerini ihbar ve kayd ettirdikleri sıra ile kabûl edilecektir"[231].

27 Haziran 1914 tarihli "İkdam" gazetesinde Gaspıralı İsmail Bey ile yapılan ve "İbret Alınacak Sözler" başlığını taşıyan mülâkatta, O'nun, İslâm âleminin kurtuluşu hakkında şu fikirleri ileri sürdüğünü görmekteyiz:

"Türkiye'nin hakikî bir terakkiye doğru hatve (adım) atmak azminde bulunduğunu görmekle sevindim. Fakat, buna muvaffak olmak için en ziyâde sulh-ü sukûna ihtiyacımız var, lâkin otuz sene huzur ve rahatla çalışmalı, hakkiyle çalışmalısınız. Şimdi Türkiye'nin toptan, tüfekten, baruttan ve intikam almağa kalkışmaktan ziyâde, ziraatı ileri götürmeğe, iktisadî teşebbüslere girmeğe, maarifi hakkiyle tamim ve tesise, vesait-i nakliyeyi ikmale ve pek ziyâde zengin olmağa ihtiyacı var. Bunun için Türkiye ziraat memleketi olmalıdır. Buğdayını, hububatını, pamuğunu, yün ve yapağısını, yağını, balını, yumurtasını satıp zengin olmalıdır. Bunun için de gayet büyük himmetler ister, hususiyle maarifi pek ileriye götürmek lâzımdır.

"Ben öyle görüyorum ki, Türkiye'de maarifin temin ve inkişafı her memleketten kolay olacaktır; çünkü Anadolu ahalisinin maarife, mektebe, tahsile büyük ve gayet tabii ve hakikî bir aşkı vardır. Hattâ Türklerin, Avrupalılardan ziyâde tahsile heveskâr olduğunu itiraf etmemek, onlar hakkında iftira etmek demek olur. Faraza bir köye gidilsin de "vatandaşlar, burada bir mekteb açacağız, bir de muallim getireceğiz, bu muallim sizin oğullarınıza ve kızlarınıza altı, yedi ayda okumak ve yazmak öğretecek, çocuklarınız hem Kur'an'ı Kerim'i, hem de eline geçen kitabı veya gazeteyi güldür güldür ve hatasızca okuyacak. Fakat sizde bu mektebi vücuda getirmek, bu muallimi getirebilmek için elden gelen fedakârlığı yapacaksınız" denilsin, bakınız, o köyün ahalisi nasıl kolları sıvayarak elden geleni yapacak, çocuklarını okutacak ve muallime ne kadar hürmet edecektir. Türklerde çocuğun tahsile başladığı gün bir bayram sayılır, bu hangi millette var?

"Şimdi, Rusya'da gazetelerin ahali-yi islâmiyyeye maarifin, tahsilin lüzumundan bahis eden makaleler yazmalarına artık hacet kalmamıştır. Çünkü iki kere iki dört eder derecesinde âşikâr olan bu hakikatı orada takdir etmeyen hiç bir müslüman yoktur. Gazeteler artık onları iktisadiyata teşvik edecek makaleler yazıyorlar. Şirketler, bankalar tesisini tavsiye ediyorlar.

231. İsmail Gaspıralı, "Türk Yurdularına", **Türk Yurdu**, Sayı: 7. s. 190-195, Sayı: 8, s. 236-240, (1911).

Rusya'daki müslümanlarda iktisadiyat hususunda pek ciddî bir terakki eseri görülmeğe başlanmıştır.

"Eğer Türkler lisanlarını biraz daha sadeleştirmiş, kıraat ve imlâyı teshil edecek surette hurûf-u savtiyyeyi istimal etmeğe başlamış olsalardı, beş altı seneye kadar Rusya müslümanlarıyla lisanları suret-i kat'iyyede birleşmiş olurdu. Bundan husule gelecek faydaları izaha hacet yoktur sanırım"[232].

232. Kırımer, ayn. esr., s. 164-165.

IX- GASPIRALI HAKKINDA YAZILANLAR:

Bütün Türk dünyası için son derece faydalı neşriyatı ile tanınan ve zaman zaman Gaspıralı İsmail Bey'in de yazdığı "Türk Yurdu" mecmuası, O'na ithaf ettiği 12. özel sayısında (yıl: 1330 - 1914) merhumun bütün mücadelelerini ve fikirlerini çeşitli makalelerde yeniden herkese duyurmuştu. Türk Yurdu'nda yazılan makalelerin birkaç tanesini aşağıda veriyoruz. Akçoraoğlu Yusuf Bey'in *"Muallime Dair"* makalesinde Gaspıralı için şunları söylediğini görüyoruz:

"İsmail Bey iyi bir muallim, mahir bir gazeteci, mümtaz bir muharrir, içtimaî ve siyasî bir mütefekkir ve faal bir cemaat hadimiydi. Lâkin bütün bu sıfatlar İsmail Bey'i tanıtamaz. Türk ve İslâm âleminin son yarım asırlık âleminde, saydığımız evsafı haiz olabilecek yirmi-otuz kişi sayılabilir, fakat İsmail Bey tekdir. Onun bir eşini daha değil yalnız geçen elli yılın içinden, hattâ birkaç asırlık İslâm ve Türk hayatından bulup çıkarmak zordur. Bence İsmail Bey'i hakkiyle tarif edebilecek bir sıfat vardır ki, o da ulemayı nasaranın Hazret-i İsa'dan bahsederken kullandıkları "Muallim" tabiridir. İsmail Bey "Muallim"di; O, bir kısım beşeriyetin dünyaya ve hayata nazarlarını değiştirmeye muvaffak oldu. Şimâl Türklerinin hayat-ı fikriye ve içtimaiyelerinde azîm bir inkılâbın husûlüne fikri menba, İsmail Gaspıralı'nın dimağı olmuştu. Bu nokta-i nazardan İsmail Bey, bir "İnkılâpçı" ve medeniyet-i garbiyenin "reformatör" kelimesine ithal ettiği mefhum murat olunmak üzere, bir "müceddid"tir.

"Şark-ı İslâmide ötedenberi büyük-küçük bir hayli inkılâpçı ve müceddidler zuhur edegelmiştir. Bütün bu zevatın zemin-i faaliyetleri saha-i din idi; efkâr-ı esasiyelerinin mihveri din oluyordu; şarkta sırf dünyevî (lâik) muallim ve müceddidleri hiç hatırlayamıyorum. İsmail Bey bu hususta bir istisna teşkil eder. İsmail Bey'in içtimaî ve siyasî fikirleri dünyevidir; mafevkattabiiyata bağlanmaksızın da cemaata nafi efradın mevcut olabileceğine inanır. Mafevkattabiiyatı ferdin ihtiyacat-ı ruhiyesine hasretmekten cemaatın mutazırrır olmayıcağını zanneder. İsmail Bey'in içtimaî ve siyasî fikirleri istikraatı hayatiyeye müstenittir. Hattâ tecârüb-i hayattan çıkan netâyici, bazan, esasatı mekşüfe ile telifden de müstağni görünür. Bu cür'et-i fikriye, melekât-ı dimağiyesinin en kuvvetli zamanlarında, şerâit-i muhitiyesini hesaba katmamış zannolunacak kadar barizdir. Esasat-ı mekşüfeyi, efkâr-ı esasi-

yesinin intişarına bir vasıta olmak üzere kullanmaktan çekinmez; hattâ bu vasıtaya kesretle müracaat eder; lâkin bu tabiye, mütefekkirin nazar-ı hakikisini setredemiyecek derecede sade ve şeffaftır...

"İsmail Bey, hayatla meşbu ve meşguldü; yazıları bile hayattır. Otuz kırk büyük cilt dolduran yazılarında, efkâr-ı esasiyesinin kendi kalemiyle telhiş olunmuş muciz ve sarih bir ifadesine tesadüf olunamaz. O bildiğini, yaşadığını, bildiği ve yaşadığı gibi yazar; onları sıkıp bir nevi yazı murabbası yapmaya lüzum görmez. Efkâr-ı esasiyesine dair mütalâatımız, kendi tariflerinden ziyâde bizim istihraçlarımızdır. Biz, hiç korkmadan, İsmail Bey'i, Ruslarca maruf bir tabiri tercüme ederek, bir "Garpçı" diyebiliriz. Gaspıralı İsmail Bey, beşeriyeti hazıraya nisbî saadetin haddi azamisini kazandırabilen medeniyet-i garbiye olduğuna kanî idi. O, Türklerin, müslümanların şahsiyet-i milliye ve diniyelerinden büsbütün tecerrüt etmeksizin garplılaşmalarını ister; sözlerinde ve işlerinde bu gaye kolaylıkla seçilir; her türlü mesaisini, milletinin garp âlemi medenisine dahil olabilmesi için sarfetmiştir.

"Zaten şimâl Türklüğünün duyan ve anlıyan kısmı Gaspıralı'nın mahiyet-i fikriyesini, gaye-i makasidini tâyinde gecikmemiş ve yanılmamıştır. Elifbanın suret-i talimi meselesinden neş'et etmiş gibi görünen "Usûl-i Cedid" nizaı azîm umranisi, haddi zatında, şimal Türklüğünün garpçıları ile şarkçılarının, muhafazakârları ile terakkiperverlerinin müsademe-i tarihiyeleridir. XIX. asrın sonlarından itibaren, şimal Türkleri fikir, umran ve içtima nokta-i nazarlarından iki büyük fırkaya "Usûl-i Cedid" ve "Usûl-i Kadîm" fırkalarına ayrılarak bu iki fırkanın çekişmesi sayesinde terakiî hazırına ermiştir. Terbiye-i etfâl, tarz-ı maişet, gaye-i hayat ve içtima gibi en mühim mesaili hayatiyede "Cedid"lerle "Kadîm"lerin meb'deleri tesadüf ediyordu. Bugün "Cedid"ler hemen her sahada muvaffakiyetlerini temin etmiş gibidirler. "Cedid"lerin, yâni terakkiyi garbın tâkip ve temsilinde görenler cümlece müsellem ve musaddak reisi, İsmail Bey Gaspıralı idi. İsmail Bey bu cereyan-ı fikrî ve içtimaînin yalnız reisi değil, muhaddis ve halikıdır.

"Tab'an şâir olmakla beraber, tefekkürâtında daima müsbet ve maddî kalan İsmail Bey'in garb medeniyetine, hattâ mücerret bir surette terakkiyi ideal bir mahiyet tanıyıp tanımadığını kestiremiyorum. Ancak hayatının son sekiz on senesinde terakkiperverliğini, garpçılığını âdeta ikmal eden, tâbir-i diğerle bu makasid-i maddiyeye hulûl ederek onları canlandıran bir ruh vardır: Milliyet. Vakıâ milliyet fikri, lisana, ırka, tarihe müstenit milliyet fikri, İsmail Bey'in daha evvelki yazılarında ve işlerinde de göze çarpar; fakat İsmail Bey'de fikr-i millînin, Türklük ve bütün Türklük fikrinin *"Dilde, Fikirde, İşde Birlik"* şıariyle ifade olunacak surette tavazzaha, sekiz on seneden daha akdem denilemez. Ruh-ı millînin vuzûh ve kat'iyetle tecellisi İsmail Bey'in manzûme-i fikriyesini itmam etmiş oldu. Mâveray-ı akl-ı beşerde uçan diğer idealleri yalnız bir vasıta telâkki eden İsmail Bey, fikr-i millînin

zamanımız hayat-ı içtimaiyesinde bir gaye olduğuna iman etmiştir, zannediyorum.

"İsmail Bey merhum vefat ettiği zaman kurmaya uğraştığı binanın artık çatısının örtülmeye başlandığını gördüğü gibi teferruatı ikmale kifayet edecek kadar amele yetiştirmiş olduğuna da emin idi. Ölmeden evvel, kudret-i fatıranın kendisine büyük bir ihsanı olan dehânın sahiplerine tahmil ettiği vazâifi ifâ edebilmeden mütevellit hazz-ı ruhaniyi tatmıştı. Bu cihetle şüphe yok ki, müşahhas hayat-ı dünyeviyesi hitâma ererken duyduğu hiss-i elem ve ızdırap değil, zevk ve saadet olmuştur..."[233].

Gaspıralı'nın Türk dünyasına tesirini ise "Türk Yurdu"nun aynı sayısında *"Ben Onu Gördüm"* başlıklı makalesinde Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey veciz bir şekilde şöyle tasvir etmiştir:

"Rumeli muharebesinden sonra bizi görmeğe şimâlden, erkek, kadın, kalpleri sevgi ve acı ile dolu bir çok kardeşler geldi. Bunlar bir taraftan bizi tâziyet etmek, bundan daha ziyâde ümitlerini yenilemek, kendi mübarek büyük dileklerine yaşayabilmek, sürebilmek için burada ne kadar dayanılacak bir arka kaldı bunu görmek anlamak istiyorlardı. Ocakta (Türk Ocağı), bir Cuma günü toplantısından sonra Kazan'lı Bağ Bestan Hanım Türk kız kardeşlerine, alçak gönüllü, iddiasız, son derece temiz, içinde gizlenememiş bir yerinme duyulan sesiyle: "Kazan'dan buraya Osmanlı kardeşlerimize geçen muharebede gördükleri felâket bize de nasıl vurdu, bizi nasıl dertli etti, onu söylemeğe, size tâziyetlerimizi vermeğe geldik, sizi iş başında çalışıyor görmekten çok sevindik, ümitlerimizi yeniden tazeledik" demişti. Ocakta her Perşembe akşamı toplanmalarında Kafkasya'dan, Orenburg'dan, Kırım'dan, Taşkent'den, Türk dünyasının muhtelif köşelerinden gelmiş kız ve erkek kardeşlerimiz bulunur, ruhlarını buradaki Türk gençlerinin ümitle dolu havası içinde yıkar ve sağlar, bizim millî bir âyin kıymetinde olan o toplanmalarımızda, yıkılan şeyler arasında Türk ruhunun yıkılmadığını açık ve derin bir surette anlıyarak başları doğrulur, çıkar giderlerdi. Bir gün, Türklerin unutmaması icap eden büyük bir günde, 20 Haziran 1330'da, şimâlden biri daha geldi ve ben onu gördüm, gözünün mânasını kalbime, yüzünün gıranit bir kaya gibi kesimi, biçimi sert ve sağlam olan çizgilerini beynime, ölü, sağır bir âlem ortasında uyandıran, ürperten ve kaldıran bir sur tesirleri yapmış olan sesinin büyük temkinini ve karar ve inanç duygularını veren perdesini, ezgisini ruhuma kazdım ve nakşettim. İsmini senelerdenberi öğrenmiştim, o ismin her söylenişinde, gözlerimi göğe kaldırdığım dakikalarda, deniz kıyılarında sonu gelmiyen o mai meydanı dalarak seyrettiğim saatlerde gördüğüm genişlik, duyduğum derinlik gibi genişlikler derinlikler duyardım. Onun ismi öyle bir isimdi ki, arkasında kafalar vardı ve içinde en küçük sesleri büyülte

233. Y. Akçuraoğlu, "Muâllime Dair", **Türk Yurdu**, Sayı: 12 (1914), s. 363-366.

büyülte velveleler haline koyan, uzatan, genişleten, tekrar eden mabet kubbeleri gibi onun ismi de millî dileklerimizi, mahzun yakarışlarımızı kendi derinliğinde, Türk âleminin ayrı ayrı köşelerinde gizli gizli yükselen kımıldanma, uyanma seslerini bağrında büyülte büyülte engin bir velvele, fırtınalarla dolu bir uğultu halinde saklamıştı. İlk defa limana giren Rus vapurunun güvertesinde gözleriyle gözlerimin karşılaştığı bakışlarımızın karıştığı saniyelerde, Karadeniz sularının arkasındaki güzel Türk toprağının uğurlu müjdeli bir günde dünyaya getirdiği bu ayrı adamın pek yakında çekileceğini düşündüren maverai hiç bir şey yoktu. Gözlerinde pek seyrek tecelli eden eşsiz büyük ruhları haber veren öyle temiz bir derin kımıldanış vardı ki, seyrettiği ufukların bizim seyrettiğimiz ufuklardan yüz kerre daha geniş olduğunu karşısındakine istemeksizin ezerek, ufaltarak duyuruyordu. Yolcular çıkarken bir söz arasında İstanbul'a baktı ve durdu. Bilmiyorum İstanbul'un önündeki mai yollardan asırlardan beri gelip geçen yüzbinlerce milyonlarca seyyahlar arasında, onun camilerine, minarelerine bunun kadar derin seven, bu kadar bağlı ve vurgun bir kalb ile bakan bir kimse daha görünmüş mü idi? Çocukluğunda Moskova'da küçük bir mektepli iken Girit isyanını öğrenmiş ve Türklere yardım için evinden kaçmış Volga üstünde bir sala binerek İstanbul yollarına çıkmıştı. Küçücük genç ruhunun Türk'e yardım için bu atılışı bütün ömründe en son nefesine kadar devam etti. Türk tarihinin duvarında İsmail Bey Gaspıralı'nın, kurtarmağa giden bu genç şekli ebedî kalacaktır. Yarın Turan şâirleri millî beyitlerinde bu yolculuğu öğünerek yırlayacaklar; ressamlarımız, mekteplerde okuyan çocuklarımız için, baba ocaklarında gözlerini açan yavrularımız için onun resmini yapacaklar, yarınki genç analar çocuklarına bu yolculuğun hikâyesini ilâhî kudsî seslerile anlatacaklardır.

"Kırım topraklarında asırların aşındıramıyacağı yeni bir ehram kuruldu; onun baş ucunda istekten, dilekten, inançtan, karardan dökülmüş manevî koskoca bir ebülhevl var. Nil'in kenarında yükselen çölleri ve geçmişleri seyrediyor; Kırım'daki ise Kıpçaklara, isteplere dalmış duruyor ve bekliyor. Kosova'daki tarihî meşhedimiz gibi yarınki Türk nesillerini kendine çağıracak mübarek bir meşhet daha var ki, Kırım yalılarında Türk âleminin ayak seslerini dinleyerek yatıyor. Bütün ömründe Türk'ü kurtarmak için yürüyen kahramana, Kırım'ın şimdi her zamandan daha sevgili olan topraklarındaki millî kahramanımıza yarın fakir iken zengin, zayıf iken güçlü, bedbaht iken kutlu olacak Türk nesilleri Türk bayrağını götürüp lahdine serecekler ve onun başının üstünde Türk dehasının yaratacağı yeni bir tacımahal yükselecektir"[234].

"Türk Yurdu"nun aynı nüshasında "İsmail Bey Gaspıralı" adı altında yazdığı makalesinde ise Ağaoğlu Ahmed Bey şunları söylüyordu:

234. H. Suphi (Tanrıöver), "Ben Onu Gördüm", **Türk Yurdu**, Sayı: 12 (1914), s. 356-358.

"Otuz senelik meviza ve nasihatlarına, rehberliğine, irşatlarına alışmış olan bir mürşidin, bir üstadın ve dostun vefatından sonra ondan bahsetmek, kendisi ebediyen kaybolarak gittiğinden yalnız eserlerini tahattur eylemek ne kadar elîm ve feci bir vaziyettir. Ben İsmail Bey'in vefat ettiğine hâlâ da alışamıyorum! Çünkü O, o kadar diri ve zinde idi, hayat onda o kadar taşkın idi ki, benim hayalimde İsmail Bey'le hayat ebedî, daimi bir faaliyet birleşerek İsmail Bey namına ölümü asla yaklaştıramıyordum! Hattâ vefatından birkaç ay evvel İstanbul'a geldiği ve heyhat! Son geldiği zaman ben o muhterem üstadı yirmi beş sene evvelki gibi gördüm. Ne o sevimli çehresinde, ne o yüksek ruhunda aslâ tebeddül görmedim. Dostlardan bâzıları mariz olduğunu söylediler. Fakat ben inanamadım. Çünkü İsmail Bey hep o tanıdığım, hürmet ettiğim, sevdiğim otuz sene evvelki İsmail Bey'di.

"Fakat gaddar ölüm — o muhterem üstadı gözlüyormuş, pususunda durmuş tarassut ediyormuş! Bu mülâkatımız sonuncu oldu. Artık o gür ve mert sesi işitemiyeceğiz; artık o metin tavır ve vaziyeti göremiyeceğiz; artık o asil çehreden ebediyyen mahrum olduk...

"Fakat İsmail Bey'in ruhu, kalbi, hülâsa manevi İsmail Bey öldü mü? Hayır! Hayır! O daima zinde, daima berhayattır ve ben onu şimdi görüyorum, kendisiyle şu satırları yazarken sohbet ediyorum! Dünyada Türk ve Türkçülük kaldıkça — İsmail Bey de berhayattır, yâni İsmail Bey ebedî ve cavidânîdir.

"İsmail Bey el'ân da yaşıyor, yetiştirmiş olduğu yüzlerce şakirtlerinde, terbiye etmiş olduğu binlerce ruhlarda yaşıyor.

"Bütün büyük adamlar gibi, İsmail Bey'i bihakkın takdir etmek için O'nu faaliyete başlamış olduğu muhit ve zaman içinde (ele) alıp mütalâa etmelidir.

"Bugün elhamdülillah gerek Osmanlılıkta ve gerek Rusya Müslümanları arasında bir çok muharrirler, mütefekkirler yetişmiş ve Türklüğe âid bütün mes'eleler etraflıca tedkik ve mütalâa olunmaktadır. Halbuki İsmail Bey'in faaliyete koyulduğu zaman, hele Rusya Müslümanları ve Türkleri derin bir uykuya dalıp âlemden tamamen bihaber idiler. Kendilerini bilmeye, tanımaya gelince bundan eser ve iz bile yoktu. Bunlar derin bir cehâlet, ucu görünmez bir bataet (tenbellik) ve kesalet içinde boğuluyorlardı. Meydanda en yüksek zekâları işgal eden mes'eleler yine hurâfâta aiddi. Milliyet, millet hislerine bigâne olan şu muhit içinde mekteb ve terbiye kaygusu vardı, ne de içtimaî, iktisadî, ahlâkî mes'eleler düşünülüyordu. İbtidaî ve gafletle âlûde bir hayat otuz milyonluk Türk âlemini boğup gidiyordu. Bu hâletin tabiî neticesi olarak Rusya Türklerinin ne kendilerinden, ne yekdiğerinden ve ne de Osmanlı Türklerinden haberi vardı!

"İşte İsmail Bey'in doğup büyümüş olduğu muhit!

"Zahiren İsmail Bey de bütün o zamanki Türk asilzâde gençlerinin taliine mahkum idi. Yâni sathî ve ekseriya askerî mekteblerde alınan bir Rus tâliminden sonra mektebin bahşettiği tantanalı apoletler, şeritler, kordonlar altında millet ve milliyet hislerini daha ziyâde unutmak!

"Fakat muhitin ve mektebin şu zincirleri — İsmail Bey'in o yüksek ruhunu o necib kalbini kıramadı.

"İsmail Bey ne muazzam bir deha, ve ne de derin bir âlimdi. İsmail Bey kelimenin bütün mânasiyle bir Türk'dü. Necib bir kalb, itidal ve bilhassa sebat, azim, devam — işte İsmail Bey!

"Avrupa'ya bir sefer, o selim akla Avrupa milletlerinin nasıl işlediklerini, bu milletlerin nasıl yükseldiklerini idrak ettirdi. İsmail Bey'in necib kalbi ise — cehâlet, zulmet, atâlet içinde boğulan milletine karşı başkalarında olduğu gibi bir hiss-i hakaret değil, azim bir rikkat, o millete karşı bir his ve vazife telkin etti. O andan itibaren İsmail Bey milletini cehâlet, zulmet, atâlet pençesinden halâs etmek için bir Avrupalı gibi çalışmaya karar verdi. İsmail Bey'in mütehalli bulunduğu azîm ve sebat işte bu kararı sonuna kadar tatbik ettirmeye sevk eyledi.

"Hiç bir şey merhumu bundan sonra şu kararından inhirafa icbar edemedi. Ne muhitin cehâleti, lâkaydi ve atâleti, ne ahmakların istihzası, ne bigâne ve bedhah hükûmetin türlü türlü mümanaâtları ve ne de hatta fakr ve ihtiyaç merhumu yolundan çeviremedi. Bilâkis manialar tezâyüd (çoğalma) ve terâküm (birikme) ettikçe — İsmail Bey'de şevk-i mübareze, heves; faaliyet-i tezâyüd ediyordu!

"İsmail Bey Türklüğe âit faaliyeti için şu düsturu ittihaz etmişti: Fikir, lisan ve his birliği. Tâbir-i âhırla İsmail Bey'in tâkib ettiği gaye — Türklere kendilerini tanıttırarak, şuûr-ı milliyelerini inkişaf ettirerek onlara bir olduklarını telkin etmekten ibaretti. Fikir, lisan ve his birliğini duymuş olan bir kavim — zaten şuur-ı milliyeti ve hiddet-i mâneviyesini duymuş demektir.

"Ve işte bu gayeye vâsıl olmak için — en evvel Türkleri her yerde boğan, yekdiğerinden ayıran, şuûr-ı milliyeden mahrum eden cehâletle mübarezeye girişti. Ve bunun için de en müessir âmil olarak — matbuatla mektebe müracâat etti. Mekteb ve matbuat— işte Türklüğü kurtaracak iki silâh! Ve merhum bütün hayatını Türkleri silâhla mücehhez etmeye vakfeyledi. İsmail Bey'in Bahçesaray'da te'sis etmiş olduğu "Tercüman" gazetesi— Rusya'da ilk Türkçe muntazam bir gazetedir. Vesaitin fıkdânından (yokluğundan) dolayı şu gazete evvelce iki haftada bir çıkardı. O zaman Rusya Türkleri içinden ne okuyucu, ne yazıcı, ne de dizici vardı. İsmail Bey âilesi ile hem muharrir, hem mürettib ve hem de müezzilik (bayilik) vazifelerini ifa ediyordu. Gazeteyi okutturmak için İsmail Bey müteaddid kereler Kırım'dan Kafkasya, Türkistan, Buhâra, Kazan ve Orenburg'a kadar sefer ederek kapı kapı

dolaşmak mecburiyetinde idi! Bu dolaşmalar esnasında câhil, gâfil, milliyet hislerinden mahrum, mücâhidlerini takdir edemeyen muhit tarafından İsmail Bey'in mâ'ruz kaldığı maddî ve manevî tazyikatı, icâzatı tasavvur ediniz! Fakat İsmail Bey, her şeye tahammül etti. O âli ve necib kalb, önünde yalnız bu gayeyi görüyordu. O gayenin etrafında mâ'ruz kaldığı müşkilâtı, tahkirleri his bile etmiyordu! Tercüman damla damla akıyordu ve her damlası her yerde yavaş yavaş taze, güzel çiçekler yetiştiriyordu. Merhum bu çiçekleri görmekle mes'uddu. Zahmetlerini, mâ'ruz kaldığı hakaretleri unutuyor, yeni ve tükenmez bir faaliyetle işine devam ediyordu.

"Tercüman'ın lisanı Kazan'dan Kafkasya'ya, Kırım'dan Türkistan'a kadar anlaşılıyordu. Bu, azîm bir maharetti. Bununla merhum, düsturunun birinci şıkkını icrâ etmiş oluyordu. Türkler her yerde anlaşmaya başlamışlardı"[235].

"Tercüman'ın saçdığı fikirler ve hisler de bütün Rusya Türklerinin kalblerinde birer birer yerleşiyordu. Fikirler — ilme, terbiyeye doğru yürümek, hurafâtı terk eylemek, hisler ise — Türklüğü sevmek, Türklüğe sarılmakdan ibaretti! Fakat ilim, terakki mekteble olur, Türklüğü öğrenmek, bilmek, duymak da tâlim ile olur. Halbuki eski mekteplerimiz, eski usûl tedrisimiz buna muvafık değildi. Merhumun ikinci büyük mücâdelesi işte şu eski usûl tâ'lime karşı yapılmıştır. Bu yolda her şeyden müessir âmil fiilen tecrübedir. Merhum yeni tâlimin, yeni usûl tedrisin mercii olduğunu fiilen göstermek niyeti ile Kırım'da bir mekteb açtı. Ve bizzat orada tedris etti. Az bir zamanda bu mekteblerin fiilen isbat edilmiş olan rüçhâniyeti bütün Rusya Müslümanlarınca kabûl olundu ve o günden itibaren Rusya Müslümanları arasında hakikî ve azîm bir inkılâb vuku' buldu; millî mektebler aded ve keyfiyet itibariyle hayretbahş bir surette tezâyüd etmeye başladı.

"Bir de mektebde tedris olunacak kitablar lâzımdı. Merhum bu noksanı da kapattı!

"Tabiidir ki İsmail Bey'in eski mekteblere ve eski usûl tedrise ilân-ı harb etmesi— bütün eski kafaları, eski zihniyetleri ve milleti hurafât içinde tutanları kendi aleyhine sevk etti. İsmail Bey bunlar nazarında yeni kıyametin deccali oldu— ve bu hurafatperverler İsmail Bey'e azîm bir hiddet ve şiddetle hücum ettiler. Fakat büyük bir itidâl sahibi olan İsmail Bey bunlara câhil olduklarını, anlamadıklarını ve binaenaleyh hiddetten ziyâde hürmete şâyan bulundularını gayet leyyin (yumuşak) bir lisan ile beyân ediyordu.

"Artık bütün Rusya Müslümanları İsmail Bey'e doğru yürüyordu. Hakikat tezâhür etmişti ve hurafât devri kat'i bir mağlûbiyete uğramıştı. Kazan'dan Bakû'ya, Bahçesaray'dan Gulça'ya kadar her yerde İsmail Bey'in Usûlü, mektebi nümune olarak taklit olunuyordu. Garibdir ki evvelce pek az

235. A. Ağaoğlu, "İsmail Bey Gaspirinski", **Türk Yurdu**, Sayı: 12 (1914), s. 359-363.

olan, rağbet-i umûmiyeyi hiç de celb etmeyen Türk mektebleri bu kere sanki sihirkâr bir tesirle çoğaldı ve herkesin rağbetini kazandı. Tabiidir ki bu mektebler merhumun Türkçülük için ittihaz etmiş olduğu "Lisan, Fikir ve His Birliği" düstûrunun intişar ve tatbiki için birer birer vasıta oldular. Kimsenin beklemediği ve tahmin edemediği bir zamanda sanki kendi kendine o vasi şark ve Türk âleminin muhtelif cihetlerinde Türk matbuatı, Türk edebiyatı Türk mektebi doğdu...

"İsmail Bey herşeyden az siyasiyâtla politika ile iştigal ederdi. Zira, kanaatince Türklüğü kurtaracak, Türklüğe kan verecek siyasiyât değil, ilim ve irfan, mekteb ve san'attı. Binaenaleyh bütün hayatını, bütün faaliyetini ilim ve irfanın, mekteb ve san'atın Türkler arasında intişarına sarf eyledi. Türklük kendini yalnız terbiye, tâlim, mekteb ve müstakil bir hayat-ı iktisadiye sayesinde öğrenecek, anlayacak ve o günden yâni Türklük kendi vicdanını bulduğu ve o vicdanın ihtiva ettiği azîm kuvvetlerden istifade etmek yolunu temin edebildiği andan itibaren kurtarılmış addolunacaktır.

"İsmail Bey'in bir zamanlar saçmış olduğu şu fikirler elyevm hayata tebeddül etmiş ve hakikat şeklini almış oldukları için âti için biz elbette ki başkalarını arayacağız ve daha yükseklere doğru yürümek isteyeceğiz. Fakat daha pek uzun ve pek dikenli olan Türklük yolu üzerinde o necib ve yüksek simâ bizim için daima bir timsal-i azm, sebat ve muhabbet olacak ve yorulanlarımızı daima ileriye doğru sevk edecektir!"[236].

Profesör Köprülüzade Mehmed Fuad Bey'in 7 Mart 1928 tarihli Cmuhuriyet gazetesinde yazdığı "İsmail Bey Gaspıralı" makalesinden:

"Tercüman" yalnız Kırım'da değil, Kazan'da, Kafkasya'da, Türkistan'da, Şarkî Türkistan'da, Sibirya'da, Romanya'da, Bulgaristan'da ve Osmanlı İmparatorluğunun her yerinde, hulâsa bütün Türk memleketlerinde büyük bir tesir yaptı: Türklerin ve bilhassa Rusya Türklerinin millî intibahında mühim bir âmil oldu, her tarafta İsmail Bey'in bir çok takdirkârları muakkipleri yetişti.

"İsmail Bey, Türk-İslâm dünyasında "kadın"ın mevkiini yükseltmek için de çok çalıştı. Maarifi kadınlar arasına yaymak, onları umumî hayata sokmak Türk cemiyetini canlandırmak için zarurî bir şeydi. O'nun bu hususta yazdığı bir çok yazılar tesirsiz kalmamıştır, az zamanda büyük neticeler vermiş, Rusya Türkleri arasında kadının içtimaî vaziyeti eskisine nisbetle çok yükselmiştir. Onun lisan meselesi hakkındaki nokta-i nazarı da çok şayan-ı dikkattir. Tercüman'ın şiârı "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" düstûrile hulâsa ediliyordu... Osmanlı edebî lehçesinin sadeleştirilmiş bir şekliyle gazetesini çıkaran İsmail Bey, muhtelif tekellüm şivelerine malik olan, muhtelif Türk şubeleri arasında bir "umûmi edebî dil" olmasını, Türklüğün medenî terakkisi için

236. A. Ağaoğlu, "İsmail Bey Gaspirinski", **Türk Yurdu,** C. 7, Sayı: 1 (1330-1915), s. 370-372.

en büyük vasıta addediyordu. O, bu çok doğru fikrini tamamile kabul ettiremedi, lâkin bu fikrin galebesi için elinden geldiği kadar çalıştı.

"Bütün hayatını Türklüğün yükselmesine sarfeden bu büyük adam, Türk milletinin ebedî şükranına lâyıktır!..."[237].

1914'de Ayaz İshakî tarafından Petersburg'da çıkarılan Tatarca "İL" gazetesinde Selime Yakub Hanım'ın "Müslüman Kadın ve Kızların Hâmisi İsmail Bey Gaspıralı" adlı makalesi:

"İsmail Bey, müslüman kadın-kızlarının mensup bulundukları milleti bin yıllık uzak uykusundan uyattı (uyandırdı). Erkeklerin kalın kafalarına: Kadın-kızların hicaptan, esaretten kurtulmaları, onların da okumaları lâzımgeldiği, kadın-kızın esir, lüzumsuz bir şey, o câhil, hukuk-ı insaniyesi itiraf edilmemiş, o medenileşmemiş kaldıkça müslümanların terakkileri hakkında ağız açmanın bile doğru olmadığına dair fikir verdi.

"Halkın medeni, iktisadî ve içtimaî cihetten ileriye gidebilmesi kadın-kızın esirlikten kurtulmasiyle tahakkuk edebilir. İsmail Bey bunu kendisinin yüksek sesile her yerde sarsılmadan, sebatla ilân etti. Bu hakikat ona efsanevî Bahçesaray'daki güneşli açık gün kadar malûmdu. Kadın-kız kendisine ait meseleyi anladı ve onu tahakkuk ettirmek için uğraşmaya başladı. Müslüman kadın-kızları İsmail Bey'in maksadını meydana çıkararak kıymetli yolbaşçının unutulmayacak kabri üzerine en güzel ve en metin heykeli kuracaktır"[238].

1914'de "Yıldız" gazetesinden naklen "Tercüman"da neşredilen "Emeller Üstadı" başlıklı yazısında Sadri Maksudî Bey şunları yazmıştı:

"İsmail Bey'in vefatile hissettiğim ağır teessürlerimi, derin infialimi, şedit feryadımı dışarı çıkarmak istiyordum, fakat kalbimden manevî yaşlar aktığı zamanda bu kabil olamıyor. Hazırda en mukaddes ve en aziz bir şeyini kaybetmiş bir çocuk gibi ağlamaktan başka elimden bir şey gelmiyor! Fakat bu kâfi değil, bir samimî fikir, açık sözler ifade etmek istiyorum.

"Lâkin ne söylesem de her söz, her cümle İsmail Bey'in nazarımdaki büyüklüğüne, tarihî mevkiinin ulviyetine, kendisine olan nihayetsiz ihtiramatıma kıyasen pek küçük, pek renksiz hattâ hiç kalıyor! Gaspıralı kimdir? O, dünyada ne işler yaptı? İşte eğer söz ile bunu bildirmek, bunu anlatmak mümkün olaydı, ben suallere cevap verirdim. Bu hususta şimdilik yalnız şunu diyebileceğim:

"Gaspıralı, hepimizin fikrinde, kalplerimizde en büyük bir mahalli işgal eden bir kişidir. Hepimizin ufk-ı millîsinde en nuranî bir noktadır. Her birimizin tevessüü fikri tarihinde en malûm bir âlimdir. Bilâihtiyar her biri-

237. Kırımer, ayn. esr., s. 215.

238. Kırımer, ayn. esr., s. 204-205.

mizin samimî ihtirâmlarını celbeden, ismi zikrolundukta hepimizin ağzına "Büyük" kelimesini getiren şey ise onun işleridir.

"Dikkatle düşününüz! Asırlardan beri Türk-Tatar kavimleri medeniyetten ırak, maarifsiz, ziyâsız, gönülsüz bir hayat yaşadılar. Ormanlarda, çöllerde, sahralarda, Türkler nursuz, şadlıksız, ölmüş bir hayat içinde asırlar geçirdiler... Mazi unutulmuş, hal sevinçsiz, istikbâl meçhul idi. Önde bir hedef, sevindirecek bir maksat yoktu. Hulâsa: Rusya Türkleri çok zamanlar ruhsuz, şadlıksız yaşadılar, çünkü emelsiz, idealsiz idiler.

"İşte Türklerin hayatlarının bu devrine nihayet verip, yeni bir devre girmesine sebep olan zat İsmail Bey Gaspıralı'dır. Onun minber-i talimi olan "Tercüman" manâsız hayatımıza manâ vermiş, maksatsız yaşayışımıza emeller icat etmiş, sönmüş maişetimize ümitler doğurmuştur...

"Büyük bir kavmin hayatında yalnız başına yeni bir devir açan; ümitsiz maksatsız ömür geçiren bir millette ümit doğduran, asırlarca ümitsizliğe alışmış bir millete idealler, gayeler veren, manen ölmekte olan bir kavma hayat nefheden bir zatın ehemmiyetini yazmak mümkün değildir. Gaspıralı gibi adamların hizmetlerini, mevkiini hissetmek, takdir etmek kabil olamıyor. Bunun için bundan vaz geçiyorum"[239].

Orenburg'da çıkan ve Şimal Türklerinin en muteber gazetelerinden biri olan "Vakit" gazetesi 12 Eylül 1914 tarihli nüshasında Fatih Kerimî Efendi imzasile "Büyük Millî Matem" makalesini neşretti:

"Bütün ömrünü, din ve kan kardaşları faydasına hasretmiş büyük bir zat bugün aramızdan ayrıldı. Milletin saadetini her şeyden ileri tutmuş, insaniyet ve temeddün yolundaki içtihadile bütün dost ve düşmanlarının tahsinlerini celbetmiş âlicenap bir kalb bugün hareketten durdu. Bugün büyük Türk-Tatar dünyasının yolbaşçısı olan en parlak yıldızı söndü. Bu yıldızın sönmesi Türk-Tatar dünyasının şarkından garbına, şimâlinden cenubuna kadar görülecek ve her yerde özünün dehşetli tesirini icra edip hassas kalpleri titretecektir. İsmail Bey'in hayatı Rusya müslümanları için özbaşına müstakil bir devir, özbaşına müstakil bir tarihtir. Bu devirde Rusya müslümanları yeniden dünyaya geldiler. Bu devirde dilli ve edebiyatlı oldular. Millî matbuata, temeddün ve insaniyet fikrine girmeleri de bu devirdedir. Başka milletler gibi okuma-yazma bilmeğe fikir yürütüp düşünebilmeye başlamayı da bu devrede öğrendiler. Usûl-i cedid'e, cemiyet-i hayriye'ye, teavün cemiyetleri, iktisadî teşebbüsler, kadın-kızlarımızın talim, terbiye ve hukuk meseleleri de hep bu devirde meydana çıktılar.

"Hulâsa: Rusya islâmları arasında maarif-i cedide ve medeniyet yayılmasının başı mutlaka Gaspıralı İsmail Bey'e varıp dayanmakta ve Rusya müslümanları arasında millet ve cemaat hizmetinde bulunan ne kadar zatlar

239. Kırımer, ayn. esr., s. 190-192.

varsa bunların her biri İsmail Bey'i bir cihetten özlerine üstat tanımakta ve onun şakirdi olmakla iftihar etmektedirler.

"İsmail Bey öldü... Lâkin yalnız cesedi aramızdan ayrıldı. Onun ruhu, onun fikri ve maksatları ebediyen bâki kalıp, gittikçe anlaşılacak, gittikçe taammüm edip taraftarları artacaktır. İsmail Bey'in mübarek ismi, mukaddes fikirleri Türk-Tatar tarihinin en parlak, en şanlı sahifelerini işgal edecektir. Türk-Tatar evlâdı indinde onun ismi ebediyen mukaddes olup ağızdan ağıza söylenecek, onun resmi bizim millî hayatımızın ölmez bir nişanı olarak ruhumuzu takviye edecek, ağır günlerinde bize tesellî verecek, meyus kalplerimize ümit girdirecektir.

"20-30 milyon şakirt bırakıp ölen bir üstad, 20-30 milyon manevî evlât terketip vefat eden bir baba bahtiyardır. Bundan artık, bunun fevkinde bir bahtiyarlık tasavvur etmek akıllara sığmıyor. Şiddetli bir nehir cereyanını başka bir tarafa akıtmak ne kadar müşkül bir işse, gaflet ve taassup deryasına batmış bir milletin fikrini ikinci bir tarafa çevirip işletmek ondan daha müşkül bir iştir. İsmail Bey merhum işte böyle bir işi işledi. Hiç şüphesiz o büyük adamdır. Onun âli ruhû huzurunda diz çöküp tazim ediyoruz. Hüdâ'nın ebedî rahmetinde olsun"[240].

Yine 1914 tarihinde "İkdam" gazetesinden naklen "Tercüman"da "Büyük ve tarihî Millî Matem" başlığı ile S. İbrahim(of) Bey şu makaleyi yazmıştı:

"İsmail Bey kimdi?

"Bu suâlin cevabını biz değil; Rusya'da, Türkiye'de, Mısır'da, Arabistan'da, Hindistan'da, Afganistan'da, İran'da ve Turan'da her müslüman diyarında onun namını perestiş edercesine tekrimü tazimle zikreyleyen milyonlarca milletin kalbi ve vicdanı vermiştir. Onlarca milyonluk milletin "ba'sü'l-ba'de'l-mevt" ve "neşetülicra"sı da verecektir. İsmail Bey her şeydir, herkestir, hepimizdir, bütün millettir. Bugünkü dilimiz, kalbimiz, yazımız, yazanlarımız, okuyanlarımız, matbuat ve edebiyatımız mektep ve medreselerimiz, şakirtler ve talebelerimizi, hasılı kâffemiz İsmail Bey'in muhassala-yı vicdan ve dehasıdır.

"İsmail Bey vesile-i kemâl olacak kâffe-i evsaf ve hasayis-i mezkûreyi haiz olmakla beraber müslümanların bütün tarihleri müddetinde ne olduğunu bilmedikleri diğer bir hassa-yı mukaddeseyi yaratmak şerefine de herkesten evvel nail olmuştur ki, bu hassa da: müşterek, umûmi bir vicdan-ı millî'dir.

240. Kırımer, ayn. esr., s. 184-185.

"Her milletin öz dili, öz duygusu, öz dileği, öz diriliği olmadan yaşayamıyacağını, çürük ve mevhum olacağını ve böyle çürük unsurlardan teşekkül eden bir "bina"nın payıdar ve berkarar olamıyacağını herkesten evvel İsmail Bey derkeylemiştir. Merhum, her milletin millî dile, milli edebiyata ve maarife, millî hayata malik bulunmalarını bütün ömrü müddetince telkin eylemiş ve binaenaleyh milliyeti bu mâna-yi âlisile derketmiştir. Kendisi ırkan Türk olduğundan bittabi Türk milletperverliğini meydana sürmüş ve Türklere "bir dil, bir fikir, bir iş" gerekliliğini bir gaye ittihaz ederek bu gayeyi kaya gibi sebat ve metanetle terviç ve müdafaa eylemiştir ki, millete bahşettiği: Millî vicdan, dünyevî iman budur.

"İşte ona büyüklüğün daha yüksek manâsını verdiren şahsiyet-i mahsusa bu olmuştur. Bugün millet onu ne kadar anlıyorsa, yarın daha ziyade anlar. Milletin şahsiyet ve sima-yı millîsi inkişaf ettikçe İsmail Bey'in bu baptaki azamet ve ulviyeti de o nisbette yükselerek tecelli edecektir.

"Büyük" namını kazananlar şöyle bir şahsiyet-i mahsusaya malik olup, kendi başlarına bir cihan, kendi başlarına bir kâinat teşkil edenlerdir. Bugünden sonra mağfur ve merhum diye yadedeceğimiz İsmail Bey ise bütün Rusya islâmlarının ve belki umum müslümanların en büyük bir kâinatı idi ki, bugün tabakat-ı maddiyesinden açılarak safahat-ı maneviyesine intikal etti. Biz de onun bu nüshay-ı kübray-ı maneviyatı huzurunda topraklara kapanarak, için için dağlanıp yüreklerden kan sızıyor, matemlere dalıyoruz, ağlıyoruz..."[241].

Rahmetli Gaspıralı'nın İstanbul'u son ziyaretinde "İkdam" gazetesi kendisiyle uzun bir mülâkat yapmıştı. Bu mülakatta İsmail Bey'in Türk dünyasının özellikle Türkiye'nin meseleleri hakkında söylediklerini daha önce vermiştik. Şimdi aynı gazetenin (27 Haziran 1914, Nr. 6245) İsmail Bey'i okuyucularına "İbret Alınacak Sözler" başlığı ile takdim ettiği kısmı aşağıda veriyoruz:

"Kırım'da Bahçesaray şehrinde çıkan "Tercüman" gazetesinin müessisi ve başmuharriri İsmail Bey Gaspıralı karilerimiz için tanınan bir simadır zannederiz. Çünkü bu fazıl-ı muhterem, Rusya müslümanları arasında maarifin tesis ve inkişafına ve bugünkü terakkisine muvaffak olduğu gibi, Türk âlemine de pek büyük ve unutulmaz hizmetler edebilmiştir.

"Tarih-i İslâm, İsmail Bey'in namını büyük bir hürmetle yadedecektir. Eğer ehl-i İslâm arasında onun gibi muktim, faal, azmi kavi ve mekârim-i ahlâkiye sâhibi, âlim ve fazıl zatların vücudu, maalesef ender olmasaydı, bugün müslümanlar pek mühim terakkiyata nailiyetle mübahi bulunacaklar ve kendi mevcudiyetlerini Avrupa'ya hakikile tanıtacaklardı.

241. Kırımer, ayn. esr., s. 186-187.

"İsmail Bey bundan 32 sene evvel "Tercüman"ı çıkardığı esnada Rusya'daki müslümanlar arasında maarif hemen mefkut, addedilecek bir mertebede idi. Kâr-ı kadim mekteplerden hiç istifade edilemiyordu, mektep kitapları yoktu. Müslümanlar arasında muntazam bir lisan vücude getirmek teşebbüsü kimsenin hatırından geçmiyordu. Halk cehalet içinde, haklarını müdafaadan âciz ve ne yapacağını bilmez halde idi. Hiç kimsede mütalea hevesi mevcut değildi. Bir de Rusya'daki müslümanların dünyanın diğer taraflarında meskûn ahali-yi islâmiyeden, hattâ kendi kardeşleri olan Türklerden bile, haberleri yoktu. Çünkü hiç bir gazete ve risale neşredilmiyordu. İsmail Bey'in Rusya müslümanları için gayet mühim ve icrası gayet müşkül tasavvuratı vardı. Fakat bu fazıl-ı muhterem her maniaya göğüs gererek meramına nâil olmağa çalışacak kadar kendinde azın ve kudret hisseylediği için yorulmadan, hususile hiç bir şeyden müteessir olmadan çalışıyor, uğraşıyordu. İşte tam 32 sene çalıştı ve elyevm Rusya müslümanları arasında 20 kadar gazete ve muntazam mecmua neşredilmekte ve bunların müvezziler vasıtasiyle satışlarından başka yalnız aboneleri 7.000'e baliğ olmaktadır. Derin bir teessüf ve teessürle ilâve edelim ki, bu kadar milyon ahaliye malik olan bu koca Türkiye'de bütün Türkçe gazetelerin abone ve satışlarının miktarı bu yekûnden henüz pek aşağıdadır. Hattâ gazetelerin adedi onlardan pek dûn bir mertebededir. İsmail Bey, Rusya müslümanları arasında matbuatı ve mütalâa hevesini bu derece yüksetmek için pek ağır, fakat daima sağlam hatveler atmış; her işi memleketin tahammülüne göre müdebbirane ve basiretkârane yapmağa muvaffak olmuştu. Bir taraftan gazeteler, risaleler bu mertebeye vasıl olduğu ve "Tercüman" artık muntazam ve yevmî bir gazete şeklinde tab ve neşredildiği halde İsmail Bey diğer taraftan da maarifin intişar ve inkişafına çalışmıştır. Burada (çalışmış) kelimesi onun gösterdiği gayret ve faaliyet-i harikulâdeyi tasvire kâfi değildir. İsmail Bey feda-yı can edercesine, fakat âlimane, vakıfane ve memleketin ihtiyaçlariyle mütenasip bir tarzda uğraşarak buna muvaffak olmuştu.

"Rusya müslümanları arasında maarifin Ruslardan ziyâde teessüs ve terakki eylediğini söyleyerek ne mübalâğa etmiş, ne de haksız bir hüküm vermiş oluruz. Rusya'da inas ve zükûr bütün müslümanlar arasında okuyup yazmayı bilmiyenler gayet azalmıştır.

"Şûra-yı devlet tanzimat dairesi reisi Mahmut Esat Efendi'nin seyahat vesilesiyle icrâ ettikleri tetkikatı müteakip gazete muharrirlerine vuku bulan beyânatından da anlaşıldı ki Rusya'da kadın, erkek bütün müslümanlar arasında şayanı hayret derecede âsâr-ı terakki husule gelmiştir. Bunu tesis ve ihyaya hizmet edenlere ilk ders-i intibaı "Tercüman" vermiştir. "Tercüman"ın başında şu cümle yazılıdır:

(Dilde, Fikirde, İşte Birlik)

"Bizim de buna ne kadar ihtiyacımız var...

"Hiç bir muavenet-i resmiyeye muhtaç olmadan sırf şahsî bir teşebbüs ve gayet metin bir azm ve sebat sayesinde bunca muvaffakiyeti kuvveden fiile çıkarmış olan İsmail Bey bir kaç günden beri şehrimizde bulunmaktadır. Bu fırsattan istifade ederek dün kendisiyle mülâkat eden muharririmize ne şayan-ı dikkat ve ibret sözler söylemiştir. Kalbinin bütün samimiyeti meveddetperveranesiyle sevdiği Türkler hakkındaki mutalâat ve tetkikatı pek kıymetlidir. Çünkü onun bizi, bizden daha iyi göreceğine ve halimizi anlayacağına hiç şüphe yoktur"[242].

Türkiye'de maarifin tamim ve inkişafının her memleketten ziyâde kolay olacağına ve burada da lisanın biraz daha sadeleştirilmesiyle beş altı sene zarfında Rusya Türkleri ile lisan cihetinden suret-i kat'iyede birleşmiş olacaklarına dair mütalâatta bulunan ve bundan husule gelecek faydaları izaha hacet yoktur; dedikten sonra, kendisinin Hindistan seyahatı hakkında da malûmat veren İsmail Bey, mülâkatında Türkiye'nin siyasî vaziyetine ve iktisadiyatına dair çok mühim ve hakikaten ibret alınacak sözler söylemişti.

Bu mülâkatı neşreden "İkdam" yazısını aşağıdaki şu cümlelerle bitirmektedir:

"İsmail Bey'in âlimane sohbetine doymak kabil olamadığı için uzun müddet görüştük. Şu neşreylediğimiz sözler bunun ancak bir kısmıdır. Zannederiz ki, bu kıymetli sözler bizim için bir ders-i intibah teşkil edecek mahiyettedir"[243].

Türk dünyasının önde gelen âlimleri ve fikir adamları kadar, şâir ve edipleri de rahmetli Gaspıralı İsmail Bey'in hâtırasına yazılar ve şiirler yazmışlardı. 27 Kasım 1914 tarihli "Türk Yurdu" mecmuasında millî şâirlerimizden Mehmed Emin (Yurdakul) Bey'in şu şiiri İsmail Bey'e ithaf edilerek yayınlanmıştı:

İSMAİL GASPIRALI'YA

Ey ulu Türk! Sen Kırım'ın karlarile yoğrulmuş,
Vahşilere esir olmuş, zalim tahtlar kurulmuş
Şerefleri unutulmuş bir toprağı üstünde...
Onun seni kan ağlatan kara bahtı önünde
Felâketli milletine: "Uyan!" diye haykırdın;
Bu ilâhi feryadınla onu nura çağırdın.

242. Kırımer, ayn. esr., s. 179-182.
243. Kırımer, ayn. esr., s. 182.

İstedin ki, medeniyet güneşi
Zekâlara çeliğini akıtsın;
Milliyetin diriltici ateşi
Vicdanları alevile ısıtsın.
Ta ki Fatih Cengizlerin evlâdı
İslavlığın pençesinden kurtulsun;
Onun mazlûm, sefil olan hayatı
Hür ve mes'ut bir talile can bulsun.

Sen bu aziz, büyük işe tek başına kalkıştın;
Buna asil Zühren ile gece, gündüz çalıştın.
Yıllar geçti... Türk azmine ne Sibirin dehşeti,
Ne de ömrün azgın yüzü bir zayıflık vermedi;
Sen arzunu kervan göçmez bozkırlara götürdün.
Bu uğurda katlandığın zahmetleri Türklüğün
Ümit dolu ufukları nurlarile okşadı;
Resûllerin rüyaları sende dahi yaşadı.

Sen kabrinde rahat uyu! Yakında
Bu sonuncu felâket de bitecek;
Yarın senin hür bakışlı ırkın da
Altın devri terennümler edecek.
Zira senin bıraktığın izlerde
Kadın, erkek bir genç neslin yürüyor.
İman ile aşk sunduğun her yerde
İnkılâbın fikri hüküm sürüyor.

Bizden senin pak ruhuna fatihalar, rahmetler,
Unutulmaz hâtırana, kalp dolusu hürmetler!.."[244].

"Türk Yurdu"nun aynı sayısında Celâl Sahir (Erozan) Bey ise yazdığı şiirinde şu hususları terennüm etmişti:

244. M. Emin (Yurdakul), "İsmail Gaspirinskiye", **Türk Yurdu,** Sayı: 12 (1914), s. 353-354.

İSMAİL GASPIRALI'NIN RUHUNA

Kılıç göz açar, fakat zihinleri açamaz;
Kalelere giren gülle gönüllere giremez;
Yalnız silâh kuvvetile, en azminde yorulmaz
Milletler de, büyük, millî dileğine eremez...
Ne galipler, ellerinde düşmanı kanı sızarak
Girdikleri ülkelerde benliğini hisseden
Mağlûplara yenildiler! Yıllar geçti, o parlak,
Millî irfan güneşinin sıcak nuru sönmeden.
Büyük adam! Asırların gafletile paslanan
Silâhların eğilerek çekildiği yurdumuz
Karanlıktı, sen orada bu güneşi yarattın;
Şaşkınlaşan bir kütleye varlığını arattın
Ve buldurdun. Şimdi artık o kuvvete yaslanan
Millet ölmez!...

Fakat niçin bugün senden mahrumuz?."[245].

Kırımlı Türkçü fikir adamlarından Cafer Seydahmet Kırımer, Gaspıralı'yı son yıllarında yakından tanımak fırsatını bulan ve bilâhare de merhum hakkında yegane kitab yazan bir insandı. O'nun kitabının son kısmında "Bahtiyar İsmail Bey" başlığı ile yazdığı bölümde ileri sürdüğü fikirler, aynı zamanda o günlerin Türk aydınlarının Gaspıralı hakkındaki düşüncelerine de tercüman olduğu kanaati ile aşağıda aynen yer veriyoruz:

"Bahtiyar İsmail Bey;

"Milletimizin saygı ve takdirle anılacak evlâtlarından birisi olan Ahmed Midhat Efendi merhum, 19 Temmuz 1909'da "Rusyalı İslâm Talebe Cemiyeti" tarafından Şehzâdebaşında Fevziye kıraathanesi salonunda tertip edilen konferansta, İsmail Beyi takdim ederken:

"İsmail Bey Gaspıralı... İçinizden pek çoğunuz bu büyük ismi işitmişsinizdir" cümlesile söze başlamıştı.

Tedrisat-ı umûmiye hakkında vereceği konferansa başlamadan evvel, İsmail Bey merhum, "Ben, büyük değilim, fakat bahtiyarım... Benim bahtiyarlığım pek sevdiğim millete ve müslüman kardeşlerime hizmet etmekliğimdir. Milletimin doğru sözü kabûl ve icradaki istidadı fevkalâdesi beni pek bahtiyar ediyor..." demişti.

245. C. Sahir (Erozan), "İsmail Gaspirinski'nin Ruhuna", **Türk Yurdu,** Sayı: 12 (1914), s. 355.

İsmail Bey bahtiyardı... Çünkü, millî benliklerini unutan milletlerin çökmeğe, başkalarının kulluğuna düşmeğe ve eriyip gitmeğe mahkûm olduklarını o, herkesten iyi anlıyarak, bütün hayatını Türklüğün kendisini bulmasını temin edecek esasları hazırlamağa vakfetti... Türklüğün her gün millî, medenî yükselmesine şahit oldu... Türk birliğine inananların ve çalışanların arttığını gördü.

Şimal Türklerinde "Cedid"çiler yalnız mektep, medrese, kadınlık meselelerinde değil, bütün millî işlerde ve hayata bakışta "Kadim"cileri yenmişlerdi.

Asırlardan beri kanaatle, tevekkülle, mukadderatına boyun eğerek içtimaî kudretini kullanamamış olan şimâl Türklüğünde canlanan millî cereyanın kuvveti, artık yalnız dahildeki kara kuvvete boyun büktürmekle kalmıyor; medenî, iktisadî işlerin her sahasında büyük neticeler ve muvaffakiyetler elde ediyordu. Mekteplerin, matbuatın artmasındaki; edebiyatın, tiyatronun kuvvetlenmesindeki; kadın erkek Darülfünun talebelerinin sayısının yüzleri geçmesindeki sür'at ümitlerin çok üstünde idi. Artık, etraflarını göremeyen Türkler yerine, istikbale ümitle, cesaretle, azimle bakan bir millet canlanmıştı...

Bu mücadelenin en tarihî ve en büyük âmili olan İsmail Bey'in, o büyük zaferin neş'e ve ümidile bahtiyar olması elbette, en büyük hakkı idi...

Milletlerin hayatında her şeyden ziyâde imana kıymet veren o büyük insan Türkiye'deki iyiye doğru yapılan gelişmeleri de gördü. Türkiye hakkında sarsılmaz bir imanı vardı. Bu yüzden Trablus, Balkan facialarına rağmen, burada yaşayan Türkçülük fikrinin, Türk tarihinin yeni bir başlangıcı olacağına inandı. Bütün yaralarına rağmen Türkiye'nin istiklâlini korumak endişesiyle Harb-i Umûmiye girmiş olmasını da, o, millî imanın kudretine bir delil telâkki ederek müteselli oldu ve Türkiye'nin geleceği hakkındaki sarsılmaz imanını kaybetmedi...

Türklüğün geleceğine olan imanı sarsılmadan hayata gözlerini kapamış olan İsmail Bey merhum, bahtiyardı... Çünkü kendisini de, Türk tarihine, her şeyden evvel "iman" getirmişti. Bütün Türk âleminde canlanan millî imanın da ergeç bütün Türkleri birleştirerek şerefle tarihlerinin başına geçireceğini, o, kendi zaferini gördüğü gibi görüyordu...

Şimâl Türklerinin geçirmekte oldukları bin bir faciaya rağmen İsmail Bey'in ruhu yine de bahtiyardır... Çünkü onlar için artık her ızdırap bir mekteptir. Her facia imanlarını çelikleştiren bir âmildir. Kendi benliğini bulmuş olan Türk âlemi, artık kavîden rahmet, zalimden şefkat, taliden medet umma devrinden çıkmış; her tarafta, kendi varlığını korumak, yükseltmek ve kurtarmak yolunda, canla, başla savaşa atılmıştır...

Mücadele... İsmail Bey merhumun bütün hayatı mücadele ile geçmedi mi? Türk tarihinin, Türk yurdunun en büyük vasfı, hayatın, şerefin iadesi

olan cidal değil midir? Her milletten ziyade, Türkler, ancak mücadele kudretlerini kaybettikleri zaman ezilmeğe, çiğnenmeye mahkûm olmamışlar mıdır? Millî iman yolunda yapılan mücadele her milleti muhakkak zafere götürmüşse, dünyanın en meşru davası için Türklerin girişiği millî mücadele neden ve nasıl mağlûbiyetle neticelenebilir?

Türk tarihinin en vâsıf bir kudreti de harekettir. İsmail Bey merhumun da bütün hayatı her tarafa giderek millî emellerini canlandırmağa uğraşmakla geçti... Bugün bütün dünya Türkleri, hattâ en beklenilmeyen Şarkî Türkistan Türkleri de, harekete geçmiş bulunuyorlar. Bütün bu hareketlerinde de temel, Türkçülük, Türk milliyetçiliği ve mukaddes gaye, millî kurtuluştur. Şarkî Türkistan Türkleri bile, artık yeşil değil, gök bayrağı yükseltiyorlar ve "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" düstûrile Türk milliyetçiliğine sarılıyorlar.

Hayatında herkesten daha ziyâde "Tarihimize bakalım" cümlesini tekrarlamış olan İsmail Bey merhumun ruhu elbette bu tahmin ettiği neticelerin tahakkukunu duyarak bahtiyardır...

İmanın kuvvet olduğunu da bütün cihana anlatmak için Türklüğün en facialı bir devrinde tarihimizin başına geçmiş olan Ulu Gazi'nin dehasile Türkiye'nin yalnız adı değil, özü de, canı da Türkün olmadı mı? Bir zamanlar kendi yurdunda boynu bükük bir öksüz vaziyetinde bulunan Türk, bugün bütün cihan önünde hakkını, şerefini koruyan bir varlık değil midir? Millet cereyanı dünyanın hangi bucağında bu kadar az bir zamanda bu kadar temelli, şümullü ve cezrî bir zafer kazanmıştır?

Ey Türkçülüğün büyük ve bahtiyar babası!

Her tarihî hamlesi bugün dünya milletlerinin büyüklerini hayrete düşüren ve tarihlerindeki kahramanlarını bile kıskandıran Ulu Gazi'nin yarattığı bu temel, yalnız Türklüğe değil, bütün Şark'a ve bütün dünyanın mazlum milletlerine örnek oluyor...

Yarının bütün imanlı Türk çocukları, Türk tarihinde, Türklerin karanlıktan nura çıkmalarını, kendilerini ve birbirlerini bulmalarını, millî imanla silâhlanarak varlıklarını kurtarmalarını ve medeniyetin ön safında tarihlerine yakışan şerefli bir mevkie yükselmelerini okurlarken, Türkçülüğün harsî, siyasî, cidalinde imanla çalışanları ve bu mukaddes gaye uğrunda kurban düşenleri rahmetle anacaklar ve Türkçülüğün temel taşına ilâhi bir elle kazılan şu kelimeleri görerek onları, yalnız kafa ve yüreklerine değil, vicdanlarına da hâkim kılacaklardır:

"DİLDE, FİKİRDE, İŞTE BİRLİK..."[246].

157. Kırımer, ayn. esr., s. 244-248.

EKLER

RUSYA MÜSLÜMANLARININ İTTİFAK HALK PARTİSİ PROGRAMI:

SİYASÎ VE ASIL MATLAPLAR:

1) "İttifak"ın matlabı: Zamanın, ahvalin iktizâlarına hem de şu programın maddelerine muvafık surette, siyasî, iktisadî, içtimaî, dinî işleri ıslah etmek için hemfikir Rusya müslümanlarını emel-i içtihatta birleştirmektir.

2) Siyasi medenî hayatların nizamlarını hürriyet, hakkaniyet ve insaniyet esaslarına göre tesis etmek için, halkın hemmesine, müslümanlara da, medenîlik, insanlık hukuklarını vermek, hem de devletin idare usûllerini kanun esası üzerine bina etmek, yâni teşrii, idâre, hüküm vazifeleri (mahkeme) ve halk vekilleri elinde olmak lâzımdır.

AHALİ HUKUKU:

3) Hemme ahali erlik (erkeklik) hatunluk, din, kabile, kavmiyet fark kılınmayıp, kanun kaşında (karşısında) beraberdir.

4) Sınıf imtiyazları, dinlere cinsiyetlere nisbetle kanun tehditleri, istisnaları hemmesi fesh kılınır.

5) Her bir adamın şahsı masundur, kanun hududunda hürdür. Hâkimin devlet kanunlarına muvafık hükmü bulunmadıkça, hiç bir adam hapis kılınmaz, tevkif kılınmaz, mahkûm olmaz, cezalanmaz. Bir farz bir adam hapis kılınsa, şehirlerde mahkemesi var, böyle yerlerde yirmi dört saat içinde, amma başka yerlerde iki tavlet (gün) içinde elbette azad kılınır, yahut mahkeme ihtiyarına teslim kılınır. Nizamda mukadder müddetten ziyade, yahut aslı yok şüphe töhmeti ile hapis kılınmış adam hapis etücüleri mes'ul etmek hem de bu hapis yüzünden vukua gelen zararların bedellerini devlet hazinesinden talep etmek haklarına malik olur.

6) Her bir adamın meskeni emindir. Hususi meskenlere izinsiz girmek, eşyaları teftiş edip aramak, mektupları açmak yalnız kanunda tayin kılınmış suretlerde, yalnız mahkeme kararıyle caiz olur.

7) Her adamın mülkü mukaddestir. Umûmi ihtiyaç yahut umûmî hayır bulunmadıkça, hemde adilâne değeri önceden verilmedikçe, hiç bir adamın hiç bir cemaatin meşru mülkü elinden alınamaz.

8) İkamet yeri seçmekte, memleketin dahilinde, hâricine sefer etmek hususlarında her bir adam muhtar olur. Pasaport nizamı tamamiyle atılır, tebaalık (tabiiyet) mecburiyeti ref kılınır.

9) Kanun hududunda, her bir emel, ticaret, sanat ile iştigal hür olur.

10) Hemme adamlara kanun kaşında selahiyetlerine göre mülkî, askerî memuriyetler, devlet yahut cemaat hizmetleri, istisnasız bilafark açık olur.

11) Her bir insanın vicdanı, dini, ibadetleri hürdür, muhteremdir, kanun himayesiyle temin kılınır.

12) Dinin vicdanın hürriyeti muhterem olduğu kadar, her bir insanın fikri de sözü de — lisanda, yazıda, başında — hür olur. Matbuata nezaret usullerinin her nevi kökünden feshedilir. Sözde, yazıda ve matbuatta (basında) kanun hududlarından çıkmış adamlar yalnız mahkeme huzurunda mes'ul olabilir.

13) Her yerde, açık meydanlarda, evlerde toplanmak içtima davet ihtiyarına her bir adam maliktir.

14) Her bir adam, izin almadan, ittifak, şirket akteder.

15) Her bir cemaat, her bir şirket, her bir adam her bir hususta dilekçe vermek, arize takdim etmek hukukuna malik olur.

16) Şu fasılda mezkur hukuku mülkiye devletin "Esas Kanun"larında tesbit kılınıp mahkeme himayesiyle temin olunur.

DEVLET ŞEKLİ:

17) Rusya'da şu günkü ahval iktizasına en münasip şekli (Devlet) — "İttifak"ın reyine göre— Kanun hem parlament esaslarına temin kılınacak monarşidir. Böyle monarşide monarhın hem hukukî hem iktidarı "Kanun Esası" ile tahdit kılınıp en büyük kuvvet: Devlet Duması'nın koyduğu kanun esası etrafında döner ve onunla amel olunur. Monarhın kendisi de hem vekiller elinde olur.

18) Halk vekilleri — Rusya'da var olan bütün halkın olmak şartiyle— devlet duması yahut Rusya parlamenti isminde olacak, yalnız bir meclis olmak üzere teşkil kılınacak, vekiller umûmî, gizli, müsavi ve bilavasıta usûl ile seçilecektir, müslümanların vekilleri (genel nüfus) sayılarına mütenasip olur.

Kayıt: Hatunlarında iştirakleri mümkün olmak için, seçim kanunları bu hususu göz önünde tutarak hazırlanacaktır.

19) Vekiller kanunları koyarlar, devletin gelir ve giderlerini tertip ederler, büyük küçük idârelerin hizmetlerinin kanunlara, meslehetlere uygunluklarına nezaret ederler.

20) Vekiller kanun vazettirmek hukukuna maliktirler.

21) Karar, tasarruf, emir, ferman gibi işlerin hiç biri, kimseden sadır olursa olsun, her ne ad konursa konsun, vekiller heyetince kabûl kılınmadıkça kanun kuvvetinde olmaz.

22) Vergiler, gümrükler, devlet ihtiyaçları için alınacak istikrazlar nazırlar heyeti rızası olmadıkça alınamaz.

23) Devletin bütçe hesapları, bir yıldan ziyade olmamak şartiyle, nazırlar heyeti rızası ile tâyin olunur. Her gelir ve her bir gider, istisnasız, divan-ı muhasebede kaydolunur.

24) Vekiller heyeti arasından seçilerek monarh tarafından kabûl ve tasdik kılınacak nazırların her biri uhdelerine düşen işler için vekiller heyeti huzurunda mes'uldür. Vekiller gerekirse ministirlerinden (bakanlardan) izahat ve açıklama isteyebilirler.

DİNÎ NİZAMLAR:

25) Hemme dinlen, hemme mezhepler hür, kanun karşısına müsavi, hükûmet nezaretinde âzad olur. Her din muhteremdir. Dinler itikatlar içinde hiç bir surette takibat yapılamaz. Ceza kanunlarına muhalif değilse, ibadetleri eda etmek vazifelerinde, hem mezhep talimlerin neşir hususlarında her insan hür olur.

26) Her bir dini cemaatin, dinlerine münasip dahilî nizamları, özlerinin ihtiyarında olur, hükûmet müdahale etmez.

27) Rusya müslümanlarının özlerinin ihtiyarlarında bulunan hak ve hukukları:

a) Bir kişiden veya bir heyetten ibaret tesisat-ı ruhaniye inşa etmek.

b) Bütün ruhanileri cemaat arzusu ile ya muvakkat veya kaydı hayat şartiyle seçebilmek.

c) Ruhanilerin, dinî müesseselerin, hemme işlerine nezaret hakkı cemaatin kendi elinde olmak.

d) Mescitlerin mektep ve medreselerin, hayrat yurtlarının, türbelerin, vakıfları, mülkleri müslümanların özlerine iade kılınıp, bunların bütün tasarrufları müslümanların elinde bulunması.

MAHALLÎ MUHTARİYET:

28) Devletin hemme yerinde, erlik (erkeklik) hatunluk, din, cinsiyet, kemiyet fark kılınmayıp, umumî müsavî gizli ve vasıtasız seçimle küçük muhtariyetler tesis olunur.

29) Bir kaç ufak muhtariyetler toplanıp, nufusun sayısına yerlerinin genişliğine göre orta muhtariyetler teşkil ederler. Orta muhtariyet üyelerinden vilâyet meclisi kurulur. Vilâyet meclisleri ya muvakkat veya daimî ittifak yapabilirler.

30) Mahalli muhtariyetin hemme işleri, hatta emniyet asayiş zabıtası da, muhtariyet idarelerinin elinde olur. Meğer şu günkü ahvalin iktizası olarak merkez elinde toplanması gereken işler istisna kılınır. Devletin umumî gelirlerinden bir kısmı mahallî muhtariyet idârelerinin faidesine teslim kılınır.

31) Fakirlere iane etmek, kimsesiz çocuklara, âcizlere, onalmaz hastalara bakmak, zayıf ihtiyarları gözetmek, hususî hayatlara nezaret etmek işi mahallî muhtariyet uhdesinde olur.

32) Hükûmet-i merkeziye tarafından tâyin kılınan mahallî memurların vazifeleri: Mahalli muhtariyet hizmetlerinin devlet kanunlarına muvaffakiyetleri cihetlerine nezaret etmekten ibaret olur. Şu hususta iki taraf arasında çıkabilecek ihtilaflar adlî mahkemeler tarafından halli fesholunur.

33) Vilâyet meclisi âzaları vilâyet mahalli meslehetlerine ait meselelerde kânun koymak hakkına malik olur.

34) Bir vilâyete ait meselelerin hemmesi, umûru maliyesi, mahallî muhtariyet idarelerinin selâhiyetlerine iktidarlarına göre, vilâyet meclislerinde müzakere kılınıp, hem hal kılınıp, devletin kuvvey-i icraiyesiyle infaz olunur.

35) Bir vilâyette nüfusça çoğunlukta olan etnik kavmin lisanı, devlet lisanı gibi, şu vilâyetin hemme idarelerinde umûmî lisan olur. Rus lisanı, umûmî devlet lisanı olmak sıfatiyle, merkez idarelerinin, deniz ve kara kuvvetleri askerî idarenin lisanı olur.

36) Hemme halkın medenî siyasî hukuklarda her cihetle beraberlikleri üstüne, devletin esas kanunları halkın hemmesine kültürel hukukları da temin eder. Yâni her dili ve her mahallî ağzı kullanmak, mektep ve medreseler inşa etmek, çocukları terbiye etmek, dil ve edebiyat cemiyetleri, müesseseleri kurmak hususlarında milletlerin her birine kâmil hürriyetleri verilir.

MAHKEME:

37) Şimdiye kadar mevcut olan ve halkı sınıflara ayırarak imtiyazlı şahıslara göre kurulmuş olan bütün umûmî ve olağanüstü mahkemeler fesholunur ve kaldırılır. Memleketin her yerinde, 1864 Kasım 20 tarihli kanunlara göre, sulh ve adliye mahkemeleri kurulur.

38) Mahkemelerin her birinde şu esaslara riayet olunması gerekir: a) Hüküm infaz edilmekle tamamlanmış olur. b) Kanun karşısında bütün halk beraber olur. c) Ehliyetli (yetkili) hâkimin mahkeme kanunlarına göre uygun hükmü bulunmadıkça hiç bir adam cezalanmaz. d) Hâkim azlolunmaz, müstakil olur, her bir müdahaleden azad olur, adliye nezareti de hiç bir suretle müdahale etmez. Hatıra göre hareket etmek mecburiyetinden azad olmak için, hediye almak, rütbe kabûl etmek hâkimlere yasak olur. Hâkimlerin ço-

ğunluğu tarafından seçilmedikçe hiç kimse hâkimlik vazifesine tâyin edilemez. e) Mahkemelerde hüküm açık olur. f) Ceza tâyin etmek yetkisi yalnız hâkimlere ait olur. İdare tarafından nakdi ceza vermek hapis ve sürmek gibi yetkiler kaldırılır ve fesholunur. g) Kazai vazife görenlerin hepsi genel esaslara uyacakları meselesinde bir birlerine kefil olurlar.

39) Seçilmiş sulh hâkimleri, seçilmiş adliye encümeni müesseseleri memleketin hemme vilâyetlerinde kurulur. Mahkemede hâkimlik ve adliye encümeninde üyelik için malî duruma bakılmaz (yâni zenginlik aranmaz).

40) Adliye encümeninin iktidarı ve nüfuzu genişletilir, cinayetlerin cinsi ile değil, belki cezaların mikdarı itibariyle her iş adliye encümeni (bölgesi) mahkemesine teslim kılınır. Umum devlete ait yahut basına ait suçların hepsi adlî mahkemelerin yetkisine tabidir.

41) Mahkemelere mahsus zabıta teşkilatı kurulur.

42) Elbette icra kılınacak nizamlar: Birinci derecede himaye müdahalesi, ikinci derecede Heyet-i ittihamiyede müdafaa esası, 3— İbret olsun diye tecilli hükümler, 4— Mahkûmiyet müddeti bitmeden iyi ahlâk dolayısiyle salıverme, 5— Cezalarını çekmiş ve bitirmiş olan kimselere tahliyeden sonra şerefli ve hür yaşayabilmeleri için iş imkânları yaratma, 6— Ceza evlerini ıslah ederek, terbiye ve ahlakî yön doğrultusunda islah usûlünü yenileme, 7— Hür ve müstakil barolar teşkili, 8— Temyiz mahkemesinin birlik kaidesi.

43) Medenî ve siyasî hürriyet esaslarını temin etmek maksadiyle hukukî bütün kanunları ve bu arada ceza kanunlarının ivedilikle gözden geçirilerek yeniden tanzimi lâzımdır.

44) Müslümanların âile hukuku nikah, talak, miras, nafaka gibi meselelerin hemmesi mahkemeyi şeriyelerde ahkâmı şeriye ile hal ve fesholunur.

45) Halk için en yakın mahkemelerin yâni sulh mahkemelerinin lisanı etnik çoğunluğun lisanı olur. Buna göre birinci derecede kazai mahkemelerin hâkimleri bu dilen hâkimlerden seçilir.

MAARİF:

46) Mutlaka ve geciktirmeden memleketin her yerinde ana dilinde ilk okullar öğrenimi balaların (çocukların) hepsine mecburi olur ve parasız yapılır.

47) İlk okul öğrenim işlerinin hemmesi şu saat (hemen) mahallî muhtariyet idâresine teslim kılınır. Her yerde ilk okul terbiyesi ana dilinde ve millî harflerle olur.

48) Sınıf geçme işlerini kolaylaştırmak için bütün okulların sınıfları arasında özüne uygun irtibat kurulur.

49) Mektepler ve medreseler tesis etmek, talim ile iştigal etmek her halde her yerde umumiyetle hür olur.

50) Sanayi mekteplerini her yerde mümkün olduğu kadar arttırmak vazifelerine özellikle dikkat etmek elbette zaruridir. Sanayi de elbette meccanen talim kılınır. Orta derecede mekteplerden gereği kadar her yerde artırmak, mümkün olduğu kadar az ücretle talim etmek lâzımdır. Talim terbiye işlerinin tertiplerine, yollarına mahallî idâreler her cihetle müdahale edebilirler.

51) Külliyeler, yüksek mektepler dahilî nizamlarında tedris işlerinde tamamen hür olur. Sayıları gereği kadar çoğaltılarak, ders ücretleri mümkün olduğu kadar azaltılır. Halkın çoğunluğu yüksek okullardan faydalansın, onun için, bu okulların binaları geniş tutulur. Öğrencilerin cemiyetleri hür olur.

52) Yaşlılar mektebi, ilk okullar, il okuma odaları, il kütüphaneleri, il üniversiteleri gibi ilmî müesseseleler kurmak binaları inşa etmek hususlarında mahallî muhtariyet idâresi mutlaka hür olur.

53) Yaşlılar için, sanayi mektebi ve din mekteplerinin bütün derecelerinde, hem de yukarıki maddede sayıldığı gibi ilmî müesseseleler kurmak, ister ana dilinde, ister şark dillerinde talim ve tedrisat yapmak, yabancı devlet tebalarından muallimlik ve müderrislik vazifelerine ehliyetli olanları dâvet edebilmek,millî hurûfat ile hür bir dilde gazeteler, dergiler yayınlayabilmek terceme edilen veya telif kılınan kitaplar ve risaleler neşretmek, kezalik bunların ticaretini yapmak işlerinde Rusya müslümanları tamamen hür olur.

MALÎ İŞLER:

54) Devletin iktisadî ve malî siyaseti temelinden değiştirilecek. Lüzumsuz israfları kaldırıp, halk ihtiyacına özellikle ilim ve maarif yollarına devlet hazineleri önemli tahsisat ayırarak devlet bütçesinde köklü inceleme ve değişiklik yapılacak.

55) Umumi hazine emlakinde tasarruf hakkı, bir merkeze bırakılmayıp mahallî muhtariyet idareleri arasında tevzi olunacak.

56) Genellikle vergileri indirmek, halkın zaruri ihtiyacı olan mallardan vergi almayı en az dereceye indirmek, ticarette himaye nizamlarını kaldırmak ve feshetmek lâzımdır.

57) Doğru vergi nizamları ıslah olunur, gelir arttıkça, vergi arttırılır usulü yüksek kazançlar ve miras vergisine kaydırılır.

TOPRAK MESELESİ:

58) Öz emeği ile toprak hizmetlerini çalışan köylülerin hemmesine, hayvan yardımıyla günlük işini gören çiftçilere kesilme yerlerden, saray yer-

lerinden, mirî yerlerden ihtiyacı kadarınca toprak verilmesi, hemde kıymeti âdilesi devlet hazinesinden ödenmek suretiyle özel mülk olan toprakların alınarak ihtiyacı olan köylülere paylaştırılması lâzımdır. Ancak, özel mülkler idare âmirleri ve memurlara hediye yolu ile veya bir meşru sebep olmadan verilmişse bedelsiz alınarak tevzi edilir.

59) Toprakla uğraşanları her cihetçe temin etmek, her bir vilâyetin topraklarını o vilâyetin muhtaç çiftçileri arasında paylaştırmak esası kabul olunur. Toprakla uğraşan çiftçilerin ürün verme güçlerini arttırmak için ve her türlü işlerini intizamla görmek için, mahallî muhtar idâreler her türlü tedbiri alır. Bu esasların gereği gibi tatbik edilebilmesi için (Rus) göçürme işi durdurulur ve eski sahiplerinden gasbedilerek alınan topraklar sahiplerine geri verilir.

60) Devlet hem de mahallî muhtariyet idâreleri, bütün imkânları ile toprak meselesi ve hayvan yetiştiriciliğini teşvik ve himaye eder. Tarım okulları açmak, Tarım Kredi bankaları kurmak, çiftçilere kredi vermek, tarım şirketlerine, birliklerine müsaade eder nizamnameler çıkarmak, bütün tedbirleri almak ve tarım işlerine nezaret etmek için gereken kurulları yapmaları lâzımdır.

61) Çiftçiler toprakla olan münasebetleri yönünden toprak ağalığının tahakkümünden kurtarılır. Toprak işlerini himaye etmek için bugünkü nizamlar değiştirilir. Amele kanunları, sınai işçi hakları, tarım işçilerine de teşmil edilir.

62) Çiftçilere tevzi edilen topraklara sınır tâyin edilir ve mikdarı belirlenir. Göçmez (taşınmaz) mallar için rehin edilerek kredi alma işi bir nizama salınır. Toprağın icar bedeli belirlenerek tâyin edilir. Borç için yâni karşılığında köylülere iş gördürmek usûlü tamamiyle feshedilir.

63) Sulama işleri ıslah olunur ve teftişe tabi tutulur.

AMELE MESELELERİ:

64) Amelelerin ittifaklarına, cemiyetlerine, grevlerine tam hürriyet verilir.

65) Olağan iş gününün haddini tâyin etmek.

66) Müddetten fazla çalışmayı, zaruret olmadıkça gece çalışmasını yasak etmek.

67) Kadınların ve çocukların iş gücünü korumak vazifesine dikkat etmek, sağlığa zararlı işlerde erkeklerin de iş gücünü himaye eder tedbirler almak.

68) Amelenin her birinin hastalığı, kazalarda doğan tedavileri ve hizmet ettiği işten ileri gelen hastalıkların tedavisi devlet kuvvetiyle iş verenler tarafından temin edilir.

69) Öz gücüyle hayatını temin eden her bir adamın yaşlılık, âcizlik halları devlet hesabına temin kılınır.

70) İş gücünü himaye etmek için cezai müeyyideler tâyin kılınır.

71) Amele kanunları ile gözeltilmeyen işlemlerde işçilerle iş verenler arasında çıkacak ihtilâflar için adilâne halledebilecek yarışı işçi temsilcilerinden yarısı sermaye sahiplerinden olmak üzre kurulacak Sulh Hâkemleri lâzımdır.

72) Amele kanunlarını tatbik ve işçilerin güçlerini himaye etmek için müstakil müfettişler görevlendirilir. İşçi menfaatlerini himaye edecek müfettişler heyetine işçi mümessilleri de dahil olur"[247].

Rusya Müslümanlarının İttifak Halk Partisi'nin bu maddelerine Gaspıralı İsmail Bey, "Böyle maddeler Rusya'da hiç bir vakit mümkün olamaz. Hattâ bugün en hürriyetli ülke olan İngiltere'de bile böyle otonomi yoktur" diye takdirlerini ifade etmişti.

247. İttifak Halk Partisi'nin bu programının tam metni H. Baykara'nın Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi, İstanbul, 1975 adlı eserinin 163-171. sayfalarından alınmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Adıvar, A., **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul, 1943.

Ağaoğlu, A., "İsmail Bey Gaspirinski", **Türk Yurdu**, Sayı: 12 (1914), s. 359-363.

Akçuraoğlu, Y., "Muallime Dair", **Türk Yurdu**, Sayı: 12 (1914), s. 363-366.

Akçuraoğlu, Yusuf., **Türkçülük ve Dış Türkler**, İstanbul, 1990.

Akçuraoğlu, Yusuf., "Ahmet Mithat Efendi", **Türk Yurdu**, C.3.

Allworth, E. (Ed.), **Central Asia: 120 Years of Russian Rule**,, London, 1989.

Alptekin, İ.Y., **Esir Doğu Türkistan İçin: İ.Y. Alptekin'in Hâtıraları**, İstanbul, 1985.

Atatürkçülük: Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri, I. Kitap, Ankara, 1993.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, İstanbul, 1945.

Bala, Mirza, "Rusya İhtilalinde Türkler", **Dergi**, No: 9 (1957) Münih.

Bala, Mirza, "Sovyetler Birliğinde Türkoloji, Türk Dilleri ve Türk Milletleri", **Dergi**, No: 8 (1957).

Baltacı, C., **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul, 1976.

Barthold, V., **Four Studies on the History of Central Asia**, İng. terc. V. ve T. Minorsky, Leiden, 1963, 3 Cilt.

Barthold, V., **Mir İslâm**, Petersburg. 1912.

Baskakov, N.A., **The Turkic Peoples of the USSR–The Dev elopment of their Languages and Writings**, Moskova, 1952.

Baykara, Hüseyin, **Azerbaycan İstiklâl Mücadeleleri Tarihi**, İstanbul, 1975.

Bayraklı, B., **İslâmda Eğitim. Batı Eğitim Sistemleri ile Mukayeseli**, İstanbul, 1980.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C.3/4. Kısım, Ankara, 1983.

Becker, S., **Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1925**, Cambridge Mass., 1968.

Bolşaya Sovetskaya Antsiklopediya, Moskova, 1945/57, s.1629.

Braker, H., **Die muslimische Erneuerungsbewegung in Russland. Russlands Aufbruch ins 20. Jahrhundert** Walter-Verlag, Olten 1970.

Bennigsen, A. ve Lemercier-Quelquejay, C., **Islam in the Soviet Union**, London-New York, 1967.

Bennigsen, A. ve Wimbush, S.E., **Muslims of the Soviet Empire**, London, 1986.

Bilge, M., **İlk Osmanlı Medreseleri**, İstanbul, 1984

Bouvat, L., "Şahruh Mirza" madd., **İ.A.**, XII/1.

Brown, C.S., **Eugene Schuyler: Observer of Russia. His Years as a diplomat in Russia 1867-1876**, Ph. D., Tenessee, 1971, basılmamış.

Brunot, L., "Mekteb" madd., **İ.A.**, C. III.

Caferoğlu, A., "Sovyet Türkolojisi", **Dergi**, No: 65 (1971).

Caferoğlu, A., "Sovyetler Birliği Türkolojisi Araştırmalarındaki Rus Kültür Üstünlüğü Davası", **Dergi**, No: 66 (1971).

Caferoğlu, A., **İsmail Gaspıralı. Ölümünün 50. Yıldönümü Münasebetiyle Bir Etüd**, İstanbul, 1964.

Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, İstanbul, 1317.

Correspondence, from 1864 to 1881, respecting the movements o Russia in Central Asia and her relations wtih Afghanistan, F.O. 65/1150, London, vesikalar kolleksiyonu.

Cumhuriyet Gazetesi, "Üçüncü Türk Dil Kurultayı", 1 Eylül 1936.

Davletşin, T., "Kırgızistan'da Milliyetçilik", **Dergi**, No: 4, (1965).

Deiz, E., "Mescid", madd. **İ.A.**, VIII.

Devlet, N., **1905-1917 Yılları Arasında Rusya Türklerinin Millî Mücâdele Tarihi**, Ankara, 1985.

Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler, Ankara 1991.

Donnelly, A.S., **The Russian Conquest of Bashkiria 1552-1740**, London, 1968.

Donnelly, A.S., "Peter the Great and Central Asia", **Canadian Slavonic Papers**, XVII/2-3 (1975).

Efirov, A.F., **Nerusskie Shkoly Povolzh'ia, Priuralıa i Sibiri**, Moskova, 1948.

Emin, M. (Yurdakul), "İsmail Gaspirinskiye", **Türk Yurdu**, Sayı: 12 (1914).

Ercilasun, A.B., **Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri**, Ankara, 1989.

Ergin, O., **Türk Maarif Tarihi**, İstanbul, 1977, 4 cilt.

Fahrettin, R., **Til Yarışı**, Orenburg, 1910.

Ferhad Şarkılı, A., **Ne İçin Arap Harfleri Türk Diline Yaramıyor?**, Bakü, 1922.

Gaspıralı İsmail Bey, "Can Yani Dil Meselesi", **Tercüman**, 22 Ocak 1908, No: 5 ve 25 Ocak 1908, No: 26.

Gaspıralı İsmail Bey, "Can ve Hayat Meselesi", **Tercüman**, No: 50, 11 Aralık 1909.

Gaspıralı İsmail Bey, "Lisan ve Mes'uliyet", **Tercüman**, No: 13, 13 Mart 1909.

Gaspıralı İsmail Bey, "Milli Lisan ve Tedris", **Tercüman**, No: 47, 20 Kasım 1909.

Gaspıralı İsmail Bey, "Tevhid-i Lisan Geliyor", **Tercüman**, No: 47, 20 Kasım 1909.

Gaspıralı İsmail Bey, "İmla Bahsi", **Tercüman**, No: 49, 22 Recep 1314 (1896).

Gillard, D., **The Struggle for Asia 1828-1914**, London, 1977.

Gladstone, W.E., **Bulgarian Horrors and Russia in Turkestan**, Leipzig, 1876.

Gökalp, Z., **Türkçülüğün Esasları**, İstanbul, 1970 baskısı.

Gökalp, Ziya, "Rusya'daki Türkler Ne Yapmalı?", **Yeni Mecmua**, No: 38 (1918).

Günyol, V., "Mekteb", madd., İ.A. VIII.

Hayıt, B., **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, İstanbul, 1975.

Henze, P.B., "İç Asya'da Siyaset ve Yazı", **Dergi**, No: 5 (1956).

Heyd, U., **Language Reform in Modern Turkey**, Kudüs, 1954.

Hostler, C.W., **Turkism and the Soviets**, London, 1957.

Hüseyin Kazım Kadri, "Türk Lisanlarının Tevhidi", **İçtihad,** No: 31, 1 Eylül 1909.

Ilgar, İ., (Neşr) **Rusya Müslümanları Kongresi. Tutanaklar,** İstanbul, 1988.

İnan, Afet, "Atatürk'ün Tarih Tezi", **Belleten,** III/10 (1939).

İnan, Afet, **Kemal Atatürk'ü Anarken, Atatürk'ten Hatıralar,** Ankara, 1955.

Kansu, M.M., **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber,** Ankara, 1966.

Kâtib Çelebi, **Tuhfetü'l-Kibar**, İstanbul, 1339.

Kırımer, C.S., **Gaspıralı İsmail Bey**, İstanbul, 1934.

Kırımal, E., "Sovyet Türkmenistanında Milliyetçilik", **Dergi,** No: 41 (1965).

Klimoviç, L., **İslam v Tsarskoy Rosii,** Moskova, 1936.

Kolarz, W., **Russia and Her Colonies,** London, 1953.

Kohn, H., **Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği**, Türk. terc., A.O. Güner, İstanbul, 1983.

Kreindler, I.T., **Educational Policies Toward the Eastern Nationalities in Tsarist Russia: A Study of İl'minskii's System**, Colombia Univ., Ph. D., 1969 basılmamış tez.

Krichinskii, A., **K İstorii bor'by s prosviçcheniem i kulturoi Krymskikh Tatar**, Petersburg, 1940.

Kütükoğlu, M.S., "Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medresesi", **İslâm Tedkikleri Enstitüsü Dergisi**, VII/1-2 (1978).

Lazzerini, E.J., "From Bakhchesarai to Bukhara in 1893: İsmail Bey Gasprinskii's Journey to Central Asia", **Central Asian Survey**, Vol. 3, No. 4, 77-88.

Lazzerini, E.J., **İsmail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia, 1878-1914**, Univ. of Washington, Ph. D. (1973) basılmamış tez.

Maurach, R., "Sovyetlerde Millî Hakların Kırkıncı Yıldönümü", **Dergi,** No: 10 (1957).

Mende, G. Von, **Der Nationale Kampf der Russlandtürken**, Berlin, 1936.

Musabay, V., "İdil-Ural Türkleri Dil ve Yazılarının Sovyetleştirilmesi ve Ruslaştırılması", **Dergi,** No: 15 (1959).

Palen, K.K., **Otchet po revizii Turkestanskago kraya, proizvedennoy po vysochayshemu poveleniyu senatorum, Gomeystero Gragom K.K. Palenom**, Petersburg, 1910-1911, 19 Cilt.

Pierce, R.A., **Russian Central Asia (1867-1917): A Study in Colonial Rule**, University of California Press, 1960.

Rawlinson, H.C., **England and Russia in the East**, London, 1875.

Resulzade, Mehmed Emin, "Harf İnkılabı Muvacehesinde", **Azerî Türk,** Sayı: 18 (1928).

Riçkov, P.I., **Istorya Orenburgskaya**, Orenburg, 1896.

Rıza, B., "Kazakistan'da Milliyetçilik", **Dergi,** No: 41 (1965).

Roemer, H.R., "Timurlular" madd., **İ.A.**, XII/1.

Sahir, C. (Erozan), "İsmail Gaspirinski'nin Ruhuna", **Türk Yurdu**, Sayı: 12, (1914), s. 355.

Saray, M., **Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması**, İstanbul, 1975.

Saray, M., "Balkanlarda Rus Yayılması, Plevne ve Gazi Osman Paşa" **Tarih Enstitüsü Dergisi, Prof. Dr. İ. Kafesoğlu Özel Sayısı: XIII** (1987), s. 551-576.

Saray, M., "Türk Dünyasını Uyandıran Adam: Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)", **Emel**, Sayı: 135 (1983), 114-133.

Saray, M., **Türkistan Türkleri**, İstanbul, 1984.

Saray, M., "Rusya'nın Asya'da Yayılması", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 10-11 (1981), 279-302.

Saray, M., **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)**, İstanbul, 1984.

Saray, M., "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti", **Tarih Dergisi**, M.C.Ş. Tekindağ Özel Sayısı: 34 (1984), 397-416.

Saray, Mehmet, "Atatürk ve Türk Tarihi", **Türk Kültürü**, No: 249 (1984).

Saray, Mehmet, **The Turkmens in the Age of Imperialism**, TTK basımı, Ankara, 1989.

Saray, Mehmet, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, İstanbul, 1990.

Saray, Mehmet, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, İstanbul, 1993.

Saray, Mehmet, **Kazak Türkleri Tarihi**, İstanbul, 1993.

Saray, Mehmet, **Kırgız Türkleri Tarihi**, İstanbul, 1993.

Saray, Mehmet, **Özbek Türkleri Tarihi**, İstanbul, 1993.

Saray, Mehmet, **Türkmen Tarihi**, İstanbul, 1993.

Sadri Maksudi, **Türk Dili İçin: Geçmişteki, Bugünkü ve Gelecekteki Yazı Dilimiz Üzerinde Düşünceler**, Ankara, 1930.

Schuyler, E., **Turkestan: Notes of a Journey in Russian Turkestan, Khokand, Bukhara and Kuldja**, London, 1876, 2 Cilt.

Suphi H. (Tannöver), "Ben Onu Gördüm", **Türk Yurdu**, Sayı: 12 (1914), s. 356-358.

Şeref, B., **Gani Bay**, Orenburg, 1913.

Şemseddin Sami Bey, **Kamus-ı Türkî**, İstanbul, 1317.

Şeşen, R., **Salâhaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti (1174-1193)**, İst., 1983.

Taymas, A.B., **Kazan Türkleri**, Ankara, 1966.

Tekiner, S., "Özbekistan'da Milliyetçilik", **Dergi**, No: 41 (1965).

Tekiner, S., "Azerbaycan Sovyet Edebiyatında Mukavemet Hareketinin Millî Karakteri", **Dergi**, No: 33 (1963).

Tekiner, S., "Sovyetler Birliği Türklerinin Alfabelerinde Birleşme Eğilimi", **Dergi**, No: 61 (1970).

Temir, A., "Hüseyinoğulları", **Türk Ansiklopedisi, XI**.

Temir, A., "Kursavî, Abdünnasîr", **Türk Ansiklopedisi, XXII**.

Tillet, L., **The Great Friendship**, Univ. of N. Carolina Press, 1969.

Togan, A.Z.V., **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, İstanbul, 1942-1947.

Türk Dili, Sayı: 20 (1936), "III. Türk Dil Kurultayınca Kabul Edilen Türk Dil Kurumu Ana Tüzüğü ve Çalışma Programı".

T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, Ankara, 1980.

Togan, A.Z.V., **Hatıralar,** 1969.

Togay, M.F., **Yusuf Akçura'nın Hayatı,** İstanbul, 1944.

Urban, P., "Türkistan Sovyet Cumhuriyetlerinde Millî İdeolojik Eğilimler", **Dergi,** No: 23/24 (1961).

Urban, P., "Sovyet Millî Siyasetinin Bugünkü Eğilimleri", **Dergi,** No: 35/36 (1964).

Ülküsal, M., **Kırım Türk - Tatarları,** İstanbul, 1980.

Validov, Dzh, **Ocherk İstorii obrazovannosti i literatury Tatar (do revoliutsii 1917 g.)** Moscow, 1923.

Vambery, **Western Culture in Eastern Lands,** New Yorrk, 1906.

Yarkın, İ., "Türkistan'da Yeni Usûl Öğretimin kurucusu ve milliyetçi Münevver Kâri", **Türk Kültürünü Araştırma Dergisi,** sayı: 1-2 (1965).

Zeki Velidi, A., Halfinler (Said, İshak, İbrahim). "(Şura Mecmuasının 3. sayısından başlar), Orenburg, 1913.

Zenkovsky, S.A. **Pan-Turkism and Islâm in Russia,** Cambridge Mass, 1960.

İNDEKS

-A-

Rus(lar), Rusya, Türk(ler), Osmanlı(lar), Osmanlı İmparatorluğu gibi hemen her sayfada birkaç defa geçen umumi kelimeler dahil edilmemiştir.
Abdul-Ahad (Buhara Emiri, 1885-1910), 36-38.
Abdülhamid II. (Sultan), 119.
Abdulgani Bey, 137.
Abdulmecid Bey, 137.
Abdurrahmanov, G.S. 99.
Abdürreşid Kadı, 61.
Abidhan, 63.
Aden, 121.
Afganistan, 14, 151.
Ahmed Cevdet Paşa, 48.
Ağaoğlu, Ahmed, 70-71, 84, 114, 123, 144, 147-148.
Ahmed Hafız Bey, 118.
Ahmed Mithat Efendi, 46, 48, 123, 156.
Ahmet Muhtar Paşa, 126.
Ahmet Vefik Paşa, 47-48.
Ahundov (Azerbaycan K.P. Birinci Sekreteri), 106.
Ahundzade (Mirza Feth Ali), 77.
Ahundzade (Abdüsselam Efendi), 57.
Akçura, Yusuf, 47-48, 57, 69-71, 84, 114, 123, 138, 141, 143.
Akhbar al-İslam (Gazete), 122.
Akmescid, 7, 22, 86.
Aleksander (II, 1855-1881), 15, 27.
Alimcan Barudî Medresesi, 138.
Ali Yusuf (Şeyh), 115, 118.
Allworth, E, 32, 92.
Alpamış (destan), 109.
Altay, 63, 95, 97.
Altın Orda, 11-12.
Amerika, 116-117.

Amirov, Alim, 102, 104.
Anadolu, 47.
Annanepesov, M. (Türkmen Tarihçi), 105.
Apanay Medresesi (Kazan), 40.
Arab(istan), 117, 151.
Aral Gölü, 14.
Aras, Mehmet, 103.
Arjantin, 129.
Arsal, Sadri Maksudî, 57, 84, 86-88.
Asadullayev, S.G., 99.
Astrahan, 10-12, 22, 41.
Asya, 12-13, 15-16.
Atacanov, Ata, 105.
Atatürk, Mustafa Kemal, 68-69, 71-73, 82, 84, 111-112.
Avcıköy, 7.
Avrupa, 9, 15, 116.
Avusturya, 13-14, 63.
Aytmatov, Cengiz, 104.
Azâm, Muhammed, 122.
Azerbaycan, 10, 14, 32, 43, 51, 58, 65, 67, 69-70, 76-78, 81-82, 85-86, 89, 92-93, 97, 102, 104-106, 108, 111.
Azerbaycan Yazarlar Birliği, 106.
Azeri(ler), 63, 77, 91, 93, 109-110, 120.
Azeri Türk Dergisi, 85.
Azimiye Medresesi (Kazan), 40.
Azimov, Peygan (Türkmen Dilci), 99, 104.
Azizyan, A.K., 93.

-B-

Babür Mirza, 63.
Bacon, E.E., 83.
Bahçesaray, 8, 21, 25-26, 34-38, 41, 43-44, 49, 56, 59, 125, 135, 138, 146-147, 149, 152.
Bakü, 22, 36, 41, 56, 82, 91, 116, 147.
Bala, Mirza, 76, 81-82, 89-92.
Balkanlar, 19.
Balkar, 97.
Baltacı, Cahit, 32.
Baltık, 57.
Bakri, (Muhammed Tevfik al-), 118.

Barthold, V.V., 28, 98.
Baskakov, N.A., 85, 90, 99, 109.
Başkırt(lar), 10, 13, 77-78, 95, 97, 105.
Başri, (Salim al-), 118.
Batı Sibirya, 17.
Baykara, H., 57, 166.
Bayur, Y.H., 66, 68.
Becker, 5, 17, 44.
Behbudî, Mahmud Hoca, 44.
Bekir Efendi, 34-35, 137.
Bennigsen, A., 31-32.
Berlin, 16.
Beyanül-Hak, 57, 61.
Birunî, 101.
Bombay, 121.
Borovkov, A.K., 96.
Bubi, 43.
Buchholz, (Albay İvan), 13.
Budiler, 116.
Buhara, 17, 33, 36-38, 40, 44-45, 86, 104, 146.
Buharî, 131.
Bulgar(lar), 47, 116.
Bulgaristan, 16, 148.
Büyük Göç (destan), 109.
Büyük Sovyet Ansiklopedisi, 78-79.

-C-

Cefer Bey (Türkiye'nin Bombay Konsolosu), 122.
Ceferoğlu, A., 51, 98-100.
Candildin, N. (Kazakistan K.P. Birinci Sekreteri), 106.
Cava, 116, 133.
Cumabay, Magcan, 104.
Cumhuriyet (Gazetesi), 95.
Cungar, 14.
Çağatay, 63.
Çanakkale, 60.
Çanyarov, Berşim (Türkmen dilci), 105.
Çekoslovakya, 108.
Çerkezler, 135.
Çerkovski, (Prens Aleksander Bekoviç), 14.

Çemyayev, General (Türkistan Genel Valisi), 19.
Çin(liler), 11, 12, 47, 59, 72, 101, 129-130.
Çin Türkistanı, 63.
Çolpan, Abdulhamit, 104.
Çuvaş(lar), 40, 63, 74, 95, 97.
Çuvaşça, 62.

-D-

Dadaşzade, M.S., 99.
Davletşin, T., 104.
Dede Korkut (destan), 109.
Dereköy, 8.
Devlet, Nadir, 36.
Divân-ı Lügati't-Türk, 11.
Doğu Avrupa, 15.
Doğu Türkistan, 129.
Don-Volga, 13.
Duhovskiy, General, 28.

-E-

Ebûlgazi Bahadır Han, 47.
Edebiyat (Gazetesi), 91.
Edebiyat ve İnce Sanat (Gazetesi), 106.
Efirov, A.F., 75.
Ejderhan, 48.
Elbek (Özbek Şairi), 105.
Enver Paşa, 70-71.
Ercilasun, A.B., 97.
Ermeni(ler), 14, 65, 96, 116.
Ermenistan, 69.
Erozan, Celal Sahir, 156.

-F-

Farabî, 101, 131.
Fars(lar), 116-117.

Fahreddinof, Rızaeddin Efendi, 57.
Fahrettin, R., 50.
Fas, 133.
Fatih Kerimi Bey, 26, 51.
Fergana, 17, 20, 47.
Ferit Paşa (Sadrazam), 119.
Feyizhani, Hüseyin, 40.
Feyizhanof, 57.
Finlandiyalılar, 117.
Fransa(lar), 14-15, 60.
Fransız İhtilâli, 46.
Fuzulî, 56, 59.
Fuzeyi, Kazak, 45.
Füyuzat, 44-51.

-G-

Gafur Gulan (Özbek Şair), 104.
Gagavuz, 97.
Galib (Musa), 118.
Galiye Medresesi (Ufa), 40.
Ganizade, Mecid Bey, 57.
Gaspıra, 7.
Gazali, 131-132.
Gazi İsmail Efendi, 122.
Genç Buharalılar, 44.
Genç Hiveliler, 44.
Genç Türkler, 44, 67.
Giers (Rus Hariciye Vekili Yard.), 19.
Gilman Kerim Bey (Kazan Ulemasından), 26.
Girit, 8, 123, 128, 144.
Gladstone (W.E.), 16-17.
Gorçakov, Prens (Rus Hariciye Vekili), 16.
Gökalp, Ziya, 50, 63, 65-66, 68, 70-71.
Grigorev, V.V., 29.
Gulça, 147.
Güleyev, Nazar (Türkmen Şair), 105.
Güner, A.O., 8.
Güney Asya, 12.
Gürcü(ler), 14, 65, 96.

-H-

Hacı İsmail Efendi, 7.
Hacı Nimetullah (Sibiryalı), 138.
Hakas Alfabesi, 97.
Halgin İbrahim, 40.
Halil Bey Han Mehmedof, 54-55.
Halil Efendi, 9.
Halil Rıza (Azeri Şair), 102, 106.
Halka Doğru, 123.
Handan, Refikzeka, 103.
Hanî, Hasan Hoca, 45.
Hanî, İşan Hoca, 45.
Harezmi, 101.
Hasan Bey Melikof, 57.
Hasruf, Kayyum Efendi, 57.
Hayit, Baymirza, 28-29.
Hazar Denizi, 12.
Hazar Ötesi (Türkmen eli), 17, 19, 21.
Henze, P.B., 81, 90.
Heyd, U., 85.
Hilbavi, İbrahim al-, 118.
Hind, 12, 116-117.
Hindistan, 44, 47, 101, 121-122, 151, 154.
Hindu, 116.
Hive, 14-15, 17, 44-45.
Hokand, 15, 17, 45.
Horasan, 58.
Hostler, C.W., 31.
Hüsameddin Molla (Akciki tüfek), 57.
Hüseyin Kâzım Kadri Bey, 63-65.
Hüseyin, Muhammed, 118.
Hüseyinof, Abdul-Gani Bay, 37.
Hüseyin Vasıf, 118.
Hüsseyinzade, Ali Turan, 70, 114, 123.
Hüseyniye Medresesi (Orenburg), 40.

-I-

Ilgar, İ., 60.

-İ-

İbn-i Sina, 101, 131-132.
İbrahimof, Abdürreşid Efendi, 57.
İbrahimof, S., 151.
İçtihad, 63, 65.
İdil-Ural, 57, 61, 65, 76, 81, 137.
İgnatiyev (Rus Sefiri), 9, 19.
İkdan, 58, 139, 151-152, 154.
İl (Gazetesi), 149.
İl'minskiy, Nikolay, 27-31, 33, 35-36, 74, 79.
İmeni, 33.
İnan, A. Afet, 84, 94.
İngiliz(ler), 12, 16, 60.
İngiltere, 14-16.
İran(lılar), 11-12, 15, 44, 47, 101, 116-117, 151.
İrtiş, 14.
İshakî, Ayaz, 76, 149.
İskitler, 93.
İslâm Mecmuası, 126.
İstanbul, 8-9, 12, 16, 19, 30, 46, 49, 115, 118-119, 121, 123, 144.
İsveç, 11.
İşbubiye Medresesi (Bubi), 40.
İttifak Partisi, 114.
İvanov (General), 20.
İzmir, 58.

-J-

Japonya, 129.

-K-

Kadı Muhammed Ali, 122.
Kafkaslar, 14, 15, 48, 58.
Kafkasya, 10, 13, 56, 76, 143, 146, 147, 148.
Kafkasya Federasyonu, 65.
Kahire, 115, 121.
Kalmuk, 13, 14.

Kansu, M. Müfit, 84.
Karaçay Alfabesi, 97.
Karagas, 63.
Karahanlılar, 10, 11.
Karakapak, 82, 97.
Kâri Münevver, 44, 45.
Kâri semi, 45.
Karriyev A. (Türkmen Tarihçi), 105.
Kaşgar, 47, 130, 133, 138; –lılar, 67.
Katip Çelebi, 13.
Katkov (Profesör), 8.
Kaufman (General), 17, 18, 19, 28, 29.
Kayyum, Ramazan, 45.
Kazak, 78, 82, 95, 104, 106, 109, –lehçesi, 91,–alfabesi, 97.
Kazakistan, 14, 77, 79, 103, 106, 107, 108, 111.
Kazaklar, 13, 14, 74, 76, 77.
Kazan, 10, 11, 12, 14, 22, 27, 29, 31, 32, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 47, 48, 50, 51, 59, 62, 70, 86, 95, 105, 116, 143, 147, 148.
Kazan Şivesi, 61.
Kazan Üniversitesi, 40, 41.
Kefe, 13.
Kenesbaev, 99.
Kerbabayev, Berdi Muradoviç Özbek Edebiyatçısı), 104.
Kerîmi Fatih, 150.
Khruşçov (Sovyet lideri), 105.
Kıpçaklar, 144.
Kırgız, 47, 63, 78, 82, 95, 104, 107, 109; –alfabesi, 97; –lehçesi, 91, 103.
Kırgızistan, 77, 79, 103, 104, 107, 108.
Kırgızlar, 67, 76, 77, 110.
Kırım, 7, 10, 11, 13, 14, 15, 22, 23, 24, 25, 32, 36, 39, 43, 45, 48, 58, 62, 67, 68, 70, 76, 86, 97, 105, 118, 119, 121, 125, 143, 144, 146, 147, 148, 151.
Kırım Talebe Cemiyeti, 123.
Kırım Harbi (1853-1856), 15.
Kırımal, 105.
Kırımer, 9, 23, 24, 26, 59, 118, 119, 126, 127, 128, 129, 130, 133, 140, 149, 150, 151, 152, 154, 158.
Kohn, H, 8.
Kolarj W, 82.
Kononov, 99, 109.
Korkmaz, Zeynep (Profesör), 112.
Koybal, 63.
Köprülü M. Fuad, 148.

Köroğlu H, (Türkmen Şarkiyatçı), 105.
Kreindler İ, T, 28, 29, 30, 31, 74, 75, 76, 78, 79.
Krichinskii, A., 121.
Kubatov; 96, 99.
Kuman, 47.
Kumuk Alfabesi, 97.
Kurbanenesov, Kerim (Türkmen Yazar); 105.
Kursavi, Abdünnasır, 33, 40.
Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti, 76.
Laybniç (Leibniz), 66.
Lazaryev Enstitüsü, 41.
Lazzerini, E.J., 34-38, 41-43, 113-114, 118, 120-121.
Leh (Polonya), 14.
Lehçe-i Osmani, 47.
Lehistan, 11, 14, 57.
Lenin, 93, 104, 106.
Lemercier–Quelqueljay, C, 31-32.
Litva Tatarları, 25.
Londra, 16.
Lugat-ı Çağatay, 48.
Lukyanov, 52.
Lütfi, 63.

-M-

Macaristan, 47.
Macarlar, 117.
Mağrib, 116.
Mahbub-ü'l-Kulub, 47.
Mahmud, Sultan II., 124.
Mahmud Nedim Paşa (Sadrazam), 9.
Makurya, 54.
Malûmat, 58.
Manas (destan), 109.
Maurach, R., 77-78.
Maveraünnehir, 129.
Mavera-yı Kafkas Federasyonu, 78.
McGahaz, 18.
Mecmua-i Ebüzziya, 58.
Mehmet Fatih Efendi, 137.

Mende, Von. G., 40, 43.
Mengli Giray Han Türbesi, 126.
Mercanî, Ş, 31, 33, 40.
Mercanî Medresesi (Kazan), 40.
Mısır, 116, 118, 120, 129, 151.
Milliyet (Gazete), 85.
Mir'at-ı Cedid (Mecmua), 25.
Mir Haydar, 63.
Mişçenko, P.I. General, 21.
Mizan (Gazete), 123.
Moğol, 13.
Molla Nasreddin (dergi), 44, 120.
Moskova, 76, 78, 105-109, 144.
Muhammediye Medresesi (Kazan), 40.
Musabay, V., 81.
Musayev, K.M. 97, 99.
Mustafa Ağa, 7.
Mustafa Celalettin Paşa, 47-48.
Mustafa Kâmil Paşa, 120.
Mustafa Mirza (Davidoviç), 8.
Mustafa Necati, 94.
Muzaffereddin, (Buhara Emiri), 33.
Münevver Kari, 62.

-N-

Nâbî, 59.
Nadir Şah, 14.
Nakşibendilik, 32.
Nalivkin, V.P., 35.
Necip Asım, 46, 49, 123.
Nevaî, Ali Şîr, 11, 50, 56, 63, 101, 104.
Nijini–Novgorod, 51, 137.
Nikola, Çar I. (1796-1855), 15.
Nil, 144.
Nogay Alfabesi, 97.
Nuha (Şeki), 41.
Nur (Gazete).

-O-

Odesa, 8.
Or (nehir), 14.
Orenburg, 14, 17, 22, 26, 37, 41, 43-44, 56, 143, 146, 150.
Orhun Abideleri, 94, 99, 109.
Orta Asya, 11-14, 16-17, 28, 73, 78, 84, 109.
Orta Doğu, 15.
Osmaniye Medreseleri (Ufa), 40.
Ostrovmov, N.P., 36-37.
Ovezberdiyev, Sefermurat, (Türkmen Şair), 105.

-Ö-

Özbek(ler), 67, 76-78, 82, 91, 93, 97, 104-105, 107-110.
Özbekistan, 77, 79, 104, 108, 111.
Ömer Lütfi, 118.

-P-

Palen, (Pahlen) Kart K.K., 20-21.
Pakistan, 121.
Pan-İslamizm, 30.
Pan-Slavist, 19.
Pan-Slavizm, 7, 41.
Pan-Türkizm, 30.
Paris, 8, 16.
Petersburg, 15, 18, 20, 26, 40, 56-57, 149.
Petro (Deli), Rus Çarı (1682-1725), 12-13.
Pierce, R.A., 18-21.
Pobedonostsev, K.P., 30-31, 35.
Ponomaryov, B.N., 93.
Portekizli, 12.
Pravda Vostoka (Gazete), 104.
Prusya(cılık), 66-67.
Prut, 13.

-R-

Radloff, W., 95, 98.
Rafki, Hasan, 118.
Rahimî, Sabircan, 45.
Ramiz Rıskulov (Kırgız Şairi), 104.
Raşid Rida, 120.
Razî, Fahrettin, 131-132.
Resuliye Medresesi (Troyskiy), 40.
Resûlzade, M. Emin, 81, 84-86, 114, 123.
Reşidov, Ş. (Özbekistan K.P. Merkez Komitesi Birinci Sekreteri), 107-108.
Rezzakov, I. R., (Kırgızistan K.P. Birinci Sekreteri), 107.
Rıza, B., 103.
Rıza Kadı, 61.
Ribat (Sehir), 116.
Romanya, 129, 148.
Rosenbach, Gen., 19, 28, 35.
Rum(lar), 116.
Rus–Japon Harbi, 20.
Rusya Federasyonu, 111.
Rusyalı İslâm Talebe Cemiyeti, 123, 156.
Rüstemhanlı, Sabir, 103.

-S-

Sadık, Yusuf, 118.
Sagir-i İlmihal, 48.
Samogonev, Bayılda (Kırgız Şairi), 104.
Samakin, 61.
Samayloviç, A.N., 98, 109.
Saratof, 61.
Saray, Mehmet, 9, 12-13, 15, 33, 73, 75, 94.
Sarf-ı Turkî, 48.
Sartlar, 67.
Schuyler, Dr. Eugene (Petersburg'da Amerikan Konsolosu), 18-19.
Seferov, M. (Türkmen dilci), 105.
Seidov, İ.S., 99.
Selim, II. (1566-1574), 13.
Selime Yakup Hanım, 149.
Semerkand, 17, 22, 36-37, 41, 44, 104, 117, 137.

Sevortyan, E.V., 99.
Seytakov, (Türkmen Yazarlar Birliği Üyesi), 108.
Sır-Derya, 17.
Sibir, 11.
Sibirya, 12, 59, 77, 137, 148.
Simber, 61.
Sivastapol (Akyar), Muharebesi, 7.
Sogdlar, 93.
Stolipin (Başvekil), 52.
Sultan Hüseyin Baykara, 63.
Suriye, 47.
Sovyetler Birliği, 76, 78, 82, 98, 108.
Soysallıoğlu, İsmail Suphi, 69.
Stalin, 98, 101.
Süleyman, Kanûnî Sultan (1520-1566), 13.
Süleyman Efendi, (Buharalı Özbek Şeyhi), 48.
Süleyman, Olcas, 103.
Süleyman Paşa, 48.

-Ş-

Şah İsmail, 11.
Şarkî Türkistan, 49-50, 148, 158.
Şarklı, A. Ferhad, 81.
Şecere-i Türkî, 47.
Şehr-i Sebz, 37.
Şemseddin Sami, 46, 49, 58, 59, 123.
Şinasi Efendi, 46, 48.
Şiraliev, M.S., 99.
Şura Dergisi (Kazan), 44, 61.

-T-

Tagıyef, Hacı Zeynelabidin, 138.
Tanrıöver, H. Suphi, 70, 143-144.
Tanzimat, 46, 123.
Taşkent, 22, 37, 41, 45, 62, 77, 86, 104.
Tatar(lar), 13, 74, 77, 109-110.
Tataristan, 47-48, 79, 111.
Tavrida Gazetesi, (Genç Molla), 22, 121.

Taymas, Abdullah Battal, 120.
Tebriz, 58-59.
Tekiner, Süleyman, 96-97, 102-103, 105.
Tenir, Ahmet, 33, 37.
Tenişev, E.R., 99.
Tercüman Gazetesi, 9, 25-26, 30, 35, 38, 42, 44, 50, 52, 55, 57-59, 61-62, 113, 115, 121, 125-128, 135-136, 146-148, 151-153.
The Times, 115.
Tiflis, 59.
Til (dil) Yarışı, 50.
Tillehanoğlu, Selimhan, 45.
Tillet, L., 93.
Togan, A.Z. V., 33, 45. 69.
Togay, M.F., 69.
Tonguç Mecmuası, 25.
Topçubaşı, Ali Merdan Bey, 51, 114.
Tolstov, D.A. (Rus Eğitim Bakanı), 27, 28, 29.
Tunus, 132.
Türk Bilgi Derneği, 126.
Türkçülük, 68, 70, 72, 148, 158.
Türk Dili Tedkik Cemiyeti, 84.
Türkistan, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 27, 32, 33, 36, 37, 38, 43, 44, 47, 56, 70, 76, 77, 81, 82, 84, 85, 146, 147, 148, 158.
Türkistan Birliği, 65.
Türkistan Birlik Kongresi, 77.
T.B.M.M. (Türkiye Büyük Millet Meclisi), 69, 72.
T.C. (Türkiye Cumhuriyeti), 71, 72.
Türkmen(ler), 17, 20, 67, 77, 78, 82, 93, 97, 104, 109, 110.
Türkmenistan, 21, 77, 79, 105, 108, 111.
Türk Ocakları, 70, 71, 72, 123, 126, 143.
Türk Sözü, 123.
Türk Tarihi Tedkik Cemiyeti, 84.
Türk Yurdu, 70, 71, 123, 126, 133, 139, 141, 143, 144, 154.

-U-

Ufa, 22, 40, 41, 43.
Uluğ Bey, 11, 101.
Ural, 14.
Urban, P. 101, 102, 105, 107, 108.
Uygur, 63, 64.

-Ü-

Ülküsal, M. 22.

-V-

Vahabzade, Bahtiyar, 103.
Vaidyanath, R., 77.
Vakit Gazetesi, (İstanbul), 57, 61., 137.
Vakit Gazetesi (Orenburg), 26, 44.
Validov, Dzh., 37.
Vambery, A., 29, 115.
Vasiliyev, 99.
Viyana, 13, 16.
Volga, 12, 39, 57, 144.
Vrevskii, Gen. Kont, 20.
Vronej, 7.

-Y-

Yahudi(ler), 116.
Yakut, 95, 97.
Yalta, 8.
Yarkın, İbrahim, 45.
Yeni Mecmua, 65, 66.
Yeni Kıra'at, 61.
Yulduz Gazetesi (Kazan), 44, 57, 61.
Yurdakul, Mehmed Emin, 46, 49, 59, 70, 154.

-Z-

Zenkovskiy, S.A., 37, 44, 45.
Zerafşan (Semirechie), 17, 19.
Zincirli Medresesi (Bahçesaray), 8, 40, 126.
Ziya Paşa, 46, 47, 48.
Zühre Hanım (Gaspıralı'nın eşi), 25.

Prof. Dr. Mehmet SARAY,

1942'de Afyon'da doğdu. 1966'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü bitirdi. 1968-1978 yılları arasında doktora çalışmaları için bulunduğu İngiltere'de "The Turkmens in the Age of İmperialism" adlı teziyle doktor oldu. 1978'de mezun olduğu üniversitede öğretim üyeliğine başlayan Prof. Saray, "Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasında Siyasî Münasebetler (1775-1875)" adlı teziyle 1983'de doçent, "Afganistan ve Türkler" adlı eseriyle 1988'de profesör oldu.

İngilizce ve Rusça bilen Prof. Dr. Saray'ın yirmiden fazla Türkçe ve İngilizce yayınlanmış eserleri mevcut olup, bunlardan bazıları şunlardır:

Atatürk'ün Sovyet Politikası (1990), Afanistan ve Türkler (1990), Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasında Siyasî Munasebetler 1775-1875 (1984), The Türkmens in the Age of Imperialism (1989), Atatürk ve Türk Dünyası (1990) Gaspıralı İsmail Bey ve Türk Dünyasında Eğitim Reformu (1987), Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü (1990), Azerbaycan Türkleri Tarihi (1993), Türkmen Tarihi (1993), Kazak Türkleri Tarihi (1993), Özbek Türkleri Tarihi (1993), Kırgız Türkleri Tarihi (1993).